АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ вә ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

I-IV бурахылыш

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ журналына әлавә

1961

Scanned with ACE Scanner

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

Биринчи (29-чу) бурахылыш

«Азәрбајчан мәктәби»

журналына әлавә

Бакы—1961

Библиотека
РНБ №

Scanned with ACE Scanner

МҮНДӘРИЧАТ

Сәһ.

. . . . 3

h. Оручәли—О, халгын гәлбиндә јашајыр 15

М. Адилов—Фе'ли бағлама вә веркүл 21

Ј. Кәримов—Ибтидаи синифләрдә шакирдләрин нитгиндәки фонетик шивә хүсусијјәтләринин арадан галдырылмасы јоллары . 34

h. Балыјев—Морфолокијанын тәдрисиндә үслуб мәсәләләри . . 43

Н. Исмајылзадә—III синифдә ана дилиндән шакирдләрин мүстәгил ишинин тәшкили тәчрүбәсиндән 58

Ф. Әбдүррәhимов—Дүзкүн, көзәл вә савадлы јазы билијин тәмәлидир 66

А. М. Гурбанов—Сәмәд Вурғун әдәби-бәдии әсәрләрин дили һаггында 83

А. С. Ахундов—Дил-әдәбијјат үзрә апарылмыш јазылы гәбул имтаһанлары һаггында бә'зи гејдләр 88

Ә. Рәчәбов—I—III синифләрдә оху вә јазы дәрсләринин һәјатла әлагәләндирилмәси һаггында 99

Б. Мурадов—«Ана вә почталјон» әсәриндәки образларын тәhлили методикасына даир 111

Ә. Сүлејманов—Кәндли кәнчләр мәктәбләринин V—VII синифләриндә Азәрбајчан дили програмынын тәртиби, планлашдырылмасы вә кечирилмәсинин спесифик хүсусијјәтләри һаггында 123

Ш. Сәфәрова—VI синифдә «Гарача гыз» һекајәсинин тәдриси тәчрүбәсиндән 131

К. Кәримов—С. Вурғунун «Чејран» ше'рини кечиркән шакирдләрә көзәллик вә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсини нечә ашылајырам 136

М. Д. Сејидов—Әдәбијјатдан шакирдләрин синифдәнхарич мүстәгил ишләринин тәшкили тәчрүбәсиндән 142

Шакирдләрин Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан биликләринин гијмәтләндирилмәси һаггында . . . .

Scanned with ACE Scanner

Һ. ОРУҸӘЛИ.

О, ХАЛГЫН ГӘЛБИНДӘ ЈАШАЈЫР

(Т. Г. Шевченконун өлүмүнүн 100 иллији мүнасибәти илә)

Бу ил март ајынын 10-да бөјүк Украјна шаири Тарас Григорјевич Шевченконун вәфатынын 100 иллији тамам олмушдур.

Т. Г. Шевченко бөјүк Украјна халгынын габагчыл арзу вә истәкләрини тәрәннүм етмиш, халгын тәһкимчилик зүлмүндән хилас олмасы үчүн бүтүн гүввәсини сәрф етмишдир.

Өз доғма халгыны атәшин бир мәһәббәтлә севән Т. Шевченконун јарадычылығы вә исте'дады халгла, онун милли ән'әнәләри вә гәһрәманлығы илә үзви сурәтдә бағлы олмушдур. Ону анҹаг Украјна халгы дејил, бүтүн совет халглары, бүтүн зәһмәткеш халглар севирләр. Т. Г. Шевченконун јарадычылығы милли әдәби ифадә, колорит хүсусијјәтләри дашымагла бәрабәр, маһијјәтҹә һуманист бир хүсусијјәтә маликдир

Н. С. Хрушшов јолдаш 1939-ҹу илдә шаирин анадан олмасы күнүнүн 125 иллији мүнасибәти илә Кијевдә ачылаҹаг онун абидәси гаршысында демишдир: «Тарас Григорјевич Шевченко бөјүк Вәтәнимизин бүтүн халгларына она көрә јахын вә әзиздир ки, о, өз әсәрләриндә јалныз Украјна јохсулларынын дүшүнҹәләрини дејил, бүтүн милләтләрин зәһмәткешләринин дүшүнҹәләрини дә ифадә етмишдир»[1].

Шевченко поезијасынын тәрәггипәрвәр бәшәријјәт тәрәфиндән әзизләнән конкрет мәзмуну нәдән ибарәтдир? Бу,—һәр шејдән әввәл,—дахили вә харичи зүлмкарлар әлејһинә милли азадлыг вә ингилаби-демократија уғрунда апарылан мүбаризә мәзмунундан ибарәтдир. Шевченко, һәјаты бoју чаризм мүстәмләкә сијасәтинин ағыр шәраитиндә јашамыш; Украјна мүлкәдарларынын, истисмарчыларынын гәддарлығыны шәхсән өз үзәриндә һисс етмиш үсјанкар бир шаирдир. О, 1814-ҹү ил март ајынын 9-да Кијев губернијасынын Звенигород гәзасындакы Моринсa кәндиндә доғулмушдур. Валидејнләри, еләҹә дә аиләнин бүтүн үзвләри мүлкәдар Енкелгардтын тәһкимчиләри идиләр. Тарас үч јашына чатанда он-

[1] Бах: «Коммунист» гәзети, 8 март 1939.

Scanned with ACE Scanner

ларын анләси јенә һәмин мүлкәдара мәхсус олан башга бир кәндә — Кирилловка кәндинә көчмүшдүр. Бурада Тарас доггуз јашында икән анасыны, даһа ики ил сонра исә атасыны әбәди итирмишдир.

Тарас әзаб вә јохсуллуг үзүндән баш көтүрүб Кирилловка кәндиндән гачмыш, килсә хидмәтчиләринә гуллуг етмиш, охујуб јазмағ өјрәнмәк үчүн һәр чүр ағыр вәзијјәтә дөзмүшсә дә ахырда билаваситә мүлкәдар ағасы Енкелгардтын амансыз чајнагларына кечмишдир. Енкелгардт ону узун мүддәт маликанәсиндә гапычы вәзифәсини дашыјан бир гул кими сахламышдыр. Беләликлә, Тарас, илк кәнчлијини чох кәдәрли кечирмишдир. О, дәрдини бә'зән шәкил чәкмәк мәшғулијјәти илә дағытмаға чалышмышдыр. Бу һәвәс ән кичик јашларындан онда күчлү олмушдур. Һәтта кәндләриндән гачдығы заман бир ара о, рәнксаз устанын јанында ишләмишдир. Анчаг, уста ону башга тапшырыгларла мәһкәм јормуш, һеч бир шеј өјрәтмәмишдир. Енкелгардт да Тарасын рәссамлыг мејлини өлдүрмәк үчүн һәр чүр васитәјә әл атмышдыр, амма гырылмаз ирадә илә рәстлашдығыны көрүб инадындан әл чәкмиш, ону маликанәсинин рәссамына чевирмәјә гәт етмишдир. 1831-чи илдә мүлкәдар Енкелгардт өз јахын адамлары вә тәһкимчи хидмәтчиләри илә Петербурга кәлдикдән бир аз сонра 18 јашлы Тарасы Ширјајев адлы варлы, хәсис бир сәнәткарын нәггашлыг е'малатханасына мүгавилә үзрә шакирдлијә вермишдир. Һәмин е'малатхана Петербургда мәшһур олуб хүсуси евләрин, еләчә дә театрларын диварларыны, таванларыны бәзәмәк үчүн бол-бол сифариш алмышдыр. Түнд вә кобуд хасијјәтли е'малатхана саһиби шакирдләрини сәһәрдән ахшама гәдәр ишләдәрәк көз ачмаға белә гојмазмыш. Тарас јалныз кечәләр, јухусу һесабына сәвдији пешә илә мәшғул олмаға имкан тапмышдыр. Белә кечәләрдән бириндә баш верән бир тәсадүф исә онун кәнч һәјатына унудулмаз шадлыг кәтирмишдир. Дөрд илә јахын Ширјајевин тапшырыгларыны јеринә јетирән Тарас Шевченко, Петербургун бәјаз кечәләриндә евдә ишләмәјиб тез-тез Јај бағына кедәр, бурадакы антик һејкәлләрин шәклини чәкәрмиш. Јај бағында о, јенә бәјаз кечәнин гојнунда гәрибә көркәм алмыш бир һејкәли рәсм едәркән өз һәмјерлиси—портретчи рәссам Иван Максимович Сошенко илә таныш олмушдур. Сошенко онун һәгиги вә һәртәрәфли исте'дадынын характерини дәрһал мүәјјәнләшдирә билмиш. Тарасы аз заманда бөјүк сәнәткар, Бәдаје Академијасынын профессору Брјулловла; Русијанын көркәмли классик шаири Жуковски илә, Украјна јазычысы Гребјонко илә

көрүшдүрмүшдүр. Бунлар кәнч Тарасын һалына јанмыш, ону Бәдаје Академијасында тәһсилә дүзәлтмәк истәмишләр. Амма Тарасын тәһкимчилији бүтүн гапылары онун үзүнә бағламышдыр. Чарәсиз галараг мәшһур гочаман рәссам Венесијанову Енкелгардтын јанына көндәрмишләр ки, Тарасы тәһкимчиликдән азад етсин. Мүлкәдар исә Венесијанову кобудчасына гаршылајараг бир саат гапы далында сахлатдырдыгдан сонра демишдир: «Бунун филантропијаја нә дәхли вар? Пул верин, ајры һеч бир шеј истәмирәм!»[1].

Тарасы тәһкимликдән чыхармаг үчүн Енкелгардт о вахтын пулу илә ики мин беш јүз манат тәләб етмишдир. Тарасын хејирхаһ достлары әмәлә кәлмиш бу чәтин вәзијјәтдән дә чыхыш јолу тапмышлар. Брјуллов шаир Жуковскинин портретини чәкмиш вә бу портрет лотереја сатышына гојулмушдур. 1838-чи илин 22 апрелиндә Тарас мүлкәдар Енкелградтын тәһкимчилик бојундуруғундан гуртармышдыр. О, бундан чох севинмиш, Бәдаје Академијасына кирмиш, Брјулловдан дәрс алмыш, ән мүхтәлиф саһәләрә мәхсус: поезија вә тарихә, физика вә тиббә, инчәсәнәт вә фәлсәфәјә даир биликләри мәнимсәмәјә чан атмышдыр.

Билији артдыгча, идракы дәринләшдикчә Шевченко даһа дәриндән анламаға башламышдыр ки, әкәр о, бир мүлкәдарын зүлмүндән гуртармышса, бүтүн Русијаны даһа гаты зүлмәтә чевирән, бүтүн мүлкәдар вә саһибкарларын мәнафејини тәмсил едән чар I Николајын, үмумијјәтлә чаризм идарә үсулунун мәнкәнәсиндә сыхылыб галмагдадыр. Шевченко дәфәләрлә доғма Украјнанын, Русијанын шәһәр вә кәндләрини кәзмиш, халг күзәранынын һәр јердә ағыр олдуғуну, бир-биринә бәнзәдијини көрмүшдүр. Буна көрә дә онун рәсм вә ше'рләринин, инсан сурәтләринин әһвал-руһијјәси өз дөврүнүн әсил халг мә'нәвијјаты илә там бир вәһдәт тәшкил етмишдир.

Шевченко ше'р јазмаға 1837-чи илдән башламышдыр. 1840-чы илдә исә онун «Кобзар» адлы илк назик, амма дәрин мә'налы ше'рләр китабчасы чапдан чыхмышдыр. Рәсмләри илә нәзәри чәлб едән Шевченко, ше'рләри илә даһа кениш танынмыш, охучулар арасында гызғын мүбаһисә вә музакирәләр доғурмушдур. Мүтәрәгги мәтбуат органлары шаирин китабчасыны рәғбәтлә гаршыламышлар. «Отечественные записки» журналы ше'рләри әдәбијјатда јени бир һадисә кими гијмәтләндирмишдир. «Литературнаја газета»да јазылмышдыр ки,

[1] Т. Шевченко, Избранное. Детиздат, Москва-Л, стр. 6, 1952.

Scanned with ACE Scanner

Шевченконун поезијасында «од-алов, дәрин һиссләр чохдур, ше'рләрин һамысында вәтәнә һәрарәтли мәһәббәт нәфәси дујулмагдадыр. Онун лөвһәләри һәјат һәгигәтинә ујғундур вә парлаг чанлы рәнкләрлә јарадылмышлар»[1]. Мүртәче тәнгидчиләр исә Шевченкону «кәндли дилиндә» јазмагда иттиһам етмиш, инсләмишләр. Шаир, мүртәчеләрин фикирләринә әһәмијјәт вермәјиб фәхрлә демишдир ки: «Мәни гој кәндли шаири адландырсынлар, мәһз шаир ола биләјдим, мәнә башга бир шеј лазым дејилдир».[2] Онун һәмин ше'р китабчасы вә сонра јаздығы ајры-ајры әсәрләр Русија халглары ичәрисиндә, хүсусилә Украјнада әлдән-әлә кәзмиш, адамлары һагг-әдаләт уғрунда мүбаризәјә чағырмышдыр. Мүасирләриндән биринин е'тирафына көрә «Шевченконун әсәрләри Украјнада о дәрәчәдә чох јајылмыш, әгилләри елә бир күчлү тәлатүмә кәтирмишдир ки, Малороссијада бу һәјәчан һәлә инди дә сакитләшмәк билмир».[3]

Һәгигәтән, ингилаби-демократик мөвгејә тәдричи бир ардычыллыгла кәлән Шевченко синфи фәргләри, мүбаризәни ајдын көрүр вә бундан дөврүнә, дүнјакөрүшүнә ујғун нәтичәләр чыхарырды. О, «Јуху» (1844) сәрлөвһәли сатирик ше'риндә истисмар дүнјасына кәскин нифрәтлә јазырды:

Бир бах, бу тәрк етдијим чәннәтдә кәр нәләр вар:
Кнјаз балаларына ајаггабы тикмәјә
Јохсулун чындырыны, дәрисини сојурлар.
Верки үчүн гарыны дара чәкиб бир јанда,
Дәмир бухов вурурлар бир јанда да оғлуна;
Тәкчә бирчә оғлуну, бу уғурсуз чаһанда —
Јеканә үмидини апарырлар гошуна![4]

Шаир, бу вә дикәр ше'рләриндә декабристләри, халгын хошбәхтлији үчүн чанындан кечән фәдакар инсанлары мәһәббәтлә тәрәннүм едир; чара, ә'јанлара вә јалтаг чиновникләрә исә лә'нәтләр јағдырыр. О, Украјна халгынын, үмумән һәр һансы бир зәһмәткеш халгын мәнафејини сатан алчаглары да һәмишә гәзәблә хатырламышдыр. Шаир, әсәрләриндә бунларла да кифајәтләнмәмиш, бүтүн мәһкум инсанлары ајаға галхмаға; зүлмү, истисмары ингилаби мүбаризә јолу илә мәһв етмәјә чағырмышдыр. Билаваситә халга мүрачиәтлә јазылмыш «Вәсијјәт» (1845) ше'риндә охујуруг:

[1] Т. Шевченко. Избранное, Детиздат, Москва-Л., стр. 9, 1952.
[2] Јенә орада, сәһ. 9.
[3] Јенә орада, сәһ. 12.
[4] Т. Г. Шевченко, Сечилмиш әсәрләри, Азәрнәшр, Бакы, сәһ. 179, 1951.

Мәни басдырыныз үсјан единиз,
Гырыб јох единиз о гандаллары.
Дүшмәнин ганыны ахытмагла сиз
Азад оларсыныз, билиниз бары![1]

Башга бир әсәрдә Украјнанын бу гәһрәман оғлунун азадлыға чағырышлары бөјүк рус ингилабчы-демократлары Белинскинин, Чернышевскинин, Кертсенин силаһлы үсјан фикирләри илә үзви сурәтдә сәсләшир:

Азадлыг јатмышдыр, сән јүз чәк һарај,
Она лајла чалыр инди Николај.
Ојатмаг истәсәк һүрријјәти биз,
Кәрәк гүввәт алсын биләкләримиз
Гүдрәтли әлләрин әлбирлијиндән,
Бир кәсәрли балта гајырыб һәмән
Ендирәк күчүмүз нә гәдәр ки, вар!..
Азадлыг о заман јатмаз—ојанар!
Бир чинајәт олар туфан етмәсәк,
Азадлыг ајылмаз гијамәтәдәк![2]

Сәбирсизликлә тәһкимчилик һүгугунун, милли вә синфи әсарәтин, зүлмүн арадан галдырылмасыны истәјән шаир сөздән нишә кечмәјин; азадлыг уғрунда тәкчә һарај чәкмәјиб дөјүш мејданына атылмаг вахтынын чатдығыны билдирир. Шевченко өзү дә сөзү илә әмәли бир-бириндән ајрылмајан шәхсијјәтләрдән олмушдур. О, нәинки әсәрләри илә ингилаби-идеоложи тәблигат апармыш, һәм дә билаваситә ингилаби тәшвигат иши көрмүш, кизли вә ачыг вәтәнпәрвәрлик чәмијјәтләринин үзвү кими фәал чалышмышдыр. Бу ингилаби фәалијјәти үстүндә о, дәфәләрлә истинтаг едилмиш, һәбсә салынмыш, нәһајәт, 1847-чи илдә Оренбург баталјонунда салдатлыға кечирилмәклә сүркүнә көндәрилмишдир. Чар I Николај шаир барәсиндәки гәрар үзәриндә өз хәтти илә бу сөзләри јазмышдыр: «Ән сәрт бир нәзарәт алтында сахлансын, ше'р јазмаг вә шәкил чәкмәк гадаған едилсин». Шаир он ил сүркүндә дәһшәтли әзаблар ичәрисиндә јашамыш вә сонра әфви-үмумијә дүшәрәк кери гајытмышса да, һеч заман сусмамыш, мәгсәдиндән дөнмәмишдир. О, тәкрар-тәкрар демишдир:

Инсан гатилләри—чарлара өлүм!
Онларын башыны кәсени чәлладлар!

[1] Т. Г. Шевченко, Сечилмиш әсәрләри, Азәрнәшр, Бакы, сәһ. 43, 1951.
[2] Јенә орада, сәһ. 92.

Scanned with ACE Scanner

Онларла давранмаг белә чәтиндир,
Онларын зүлмдән каманлары вар.[1]

Шевченко Украјнада јашаса да, јашамаса да, һәбсдә олса да, олмаса да вәтәндән һәсрәтлә, чан јанғысы илә сөһбәт ачмышдыр. О, кәнч һәјатында чох чәтинликләрә дөзәчәјини, чох шејә фәрсиз јанаша биләчәјини, амма әзиз вәтәнинин талејинә әсла лагејд баха билмәјәчәјини мисилсиз бир мәрдликлә бәјан едир:

Лакин Украјнамы залимләр бир күн
Јухуја версәләр, етсәләр өлкүн,
Ону таласалар, ону сојсалар,
Одлара јахараг етсәләр бидар,
Онда ган ағларам, онда күлмәрәм!
Мән буна- мән буна дөзә билмәрәм![2]

Бунун үчүн дә вәтәнинин сон нәфәсинә гәдәр сәдагәтли бир өвлад кими атәшин мәһәббәтлә севән Шевченконун ше'рләриндә, поемаларында халгын мүасир вә кечмиш һәјаты, мүбаризәси реалист вә романтик бојаларла гәләмә алынмышдыр. Украјнанын тәбии мәнзәрәләри, дүзәнләри, чајлары, гајалыглары, албалы бағлары; садә әмәкчи инсанларын характери, хош вә кәдәрли симасы, тәмкин вә дөјүш ирадәси шаирин һәссас нәзәрләриндән кәнарда галмамышдыр.

Шевченко Украјнанын вәтәнпәрвәр, милли халг шаири олмагла јанашы, һәм дә һәгиги мә'нада дәрин бејнәлмиләлчи бир сәнәткардыр. О, тәкчә Украјна вә рус зәһмәткешләринин ағыр вәзијјәтинә ачымамышдыр, ејни заманда чаризмин һәбсханаја дөндәрдији Русија империјасында боғулан дикәр зәһмәткеш халгларын да дәрдини чәкмиш, онларын азадлыг мүбаризәсини алгышламышдыр. «Гафгаз» ше'ри бу чәһәтдән онун әсәрләри ичәрисиндә диггәти хүсуси чәлб едир. Шаир, Гафгаза екзотика ахтаран сәјјаһ нөгтеји-нәзәриндән бахмамыш, онун тәбии көзәлликләринә, зәнкинликләринә һәрисанә алудәчилик көстәрмәјиб тамамилә јүксәк инсанпәрвәр һисс вә арзуларла јанашмышдыр. Бу ше'рдә Гафгаз дағларынын синәсиндә зәнчирләнмиш мәһкум Праметеј илә онун үрәјини, дөшүнү дидән, ганичичи гартал сурәти о заманкы тарихи-ичтимаи һадисәләри әкс етдирән реал рәмзләрдир. Гартал—чаризмин, Прометеј—азадлыг уғрунда чарпышан гәһрәманларын тимсалыдыр. Шаирин мәһарәти бундадыр ки, о, Гафгазда инкишаф едән азадлыг һәрәкаты илә рус вә дикәр гардаш халгларын азадлыг һәрәкатыны сых әлагәдә алыб тәрәннүм

[1] Т. Г. Шевченко, Сечилмиш әсәрләри, Азәрнәшр, Бакы, сәһ. 218, 1951.
[2] Јенә орада, сәһ. 92.

едә билмишдир. О, Гафгазын, Гафгаз икидләринин өз гүрур вә шәрәфләрини ләјагәтлә горумаларындан руһланараг јазмышдыр:

Сизә дә ешг олсун, еј мави дағлар!
Башы гарлы дағлар, сәмави дағлар!
Танры тәрәфиндән унудулмајан
Чәнкавәрләр, сизә шәрәфләр һәр ан!
Тәслим олмајын һеч өләнә кими,
Дөјүшүн, сиз галиб кәләнә кими![1]

Сонра шаир, гочаман уча дағларын зирвәсиндән Русијаја да үмуми бир нәзәр салмыш, һалы даһа да пәришанлашмышдыр:

Бизим халгымызын чохдур торпағы!
Һәлә Сибирин јох учу, бучағы!
Ким дејәр ки, бурда нә гәдәр чан вар!
Сајмагла гуртармаз дустагханалар!
Молдаванлардан та финләрә кими
Сусурлар диндирсән орда һәр кими![2]

«Гафгаз» ше'ри јалныз Украјна поезијасында дејил, үмумдүнја поезијасында һәр чүр зүлмә, әсарәтә, гәсбкарлыға гаршы јазылмыш ән күчлү, сәнәткарана әсәрләрдән биридир.

Бөјүк шаирин әсәрләрини анчаг ичтимаи-сијаси мәһкумлуг әлејһинә чеврилмиш бир силаһ һесаб етмәк сәһвдир. Бунлар һәм дә дини мәһкумлуг, дини әсарәт әлејһинә галхмыш үсјанчынын әдәби-фәлсәфи бәјаннамәләридир. Шевченко ичтимаи һәјаты әтрафлы вә дәрин мүшаһидә нәтичәсиндә ахырда о гәрара кәлмишдир ки, зәһмәткеш халга мүнасибәтдә чаризм вә онун дајағы олан јерли һөкмдарларын сијасәти илә руһаниләрин дини тә'лими арасында маһијјәтчә бир фәрг јохдур. Дин, артыг игтисади вә сијаси чәһәтдән көләлијә салынмыш инсанлары әхлаг вә мә'нәвијјатча сүстләшдирмиш, буховламышдыр. Һәјата, әдәбијјата гаты бир динчи кими гәдәм гојан, арада хејли кәскин тәрәддүд кечирән шаир бүтүн билдикләри вә өјрәндикләриндән белә бир гәнаәт һасил етмишдир ки, дин даһа јарамаз, зәрәрли бир шејдир; буну да тезликлә арадан галдырмаг лазымдыр. Шевченко бу атеист, материалист бахышларыны әсәрләриндә истәр ајры-ајры инсан сурәтләринин дили илә, истәрсә дә өз мүстәгил мүһакимә-

[1] Т. Г. Шевченко, Сечилмиш әсәрләри, Азәрнәшр, Бакы, сәһ. 37, 1951.
[2] Јенә орада, сәһ. 38.

Scanned with ACE Scanner

ләри, дүшүнчәләри шәклиндә ифадә етмишдир. Мәсәлән, о, мәддәи варлыгын, аләмин һеч бир кәнар, фөвгәлтәбии гүввә тәрәфиндән јарадылмамасы, бунун әзәли вә әбәди олмасы һагда ше'рләриндән бириндә дејир:

Јохдур бу аләмин бир башланғычы,
Јохдур бу аләмин нә дә бир сону!
Һеч кәс она бир шеј артыра билмәз,
Нә дә ки, дағыда билмәз һеч ону![1]

Ичтимаи зүлм илә дини әсарәтин бир-бири илә нечә мөһкәм сазишә кирдијини шаир башга ше'риндә белә ифадә етмишдир:

Дүнјада һеч кимә һәсәд апарма!
Кәздијин торпаға јахшы бах бир ан:
Онда нә чәннәт вар, нә дә сәадәт,
Бунлар көјләрдә дә тапылмаз, инан![2]

Шевченко, демәк олар ки, бүтүн әсәрләриндә диндән һеч кәсин јардым көрмәдијини, көјләрин јердәки ишкәнчәләрә сојугганлылыгла бахдығыны сөјләјиб өз атеист фикирләрини бөјүк вәтәнпәрвәрлик әмәлләри илә биркә мејдана чыхармышдыр. О, «Вәсијјәт» ше'риндә јазыр:

Мәним Украјнамдан јујуб апарса
Днепр јад ганыны мави дәнизә,
Онда мән сөзүмү дејәрәм гыса,
Унудуб тарланы, дағы... нә исә,
Сон вериб фәғана, сон вериб аһа,
Дуа ејләјәрәм онда аллаһа.
Чичәк ачмајынча бах, бу арзулар,
Едәрәм јенә дә аллаһы инкар![3]

Шаирин сағлығында бу арзулары чичәк ачмады! О, сонсуз бир кәдәрлә вәтәнинин, халгынын талејинә ағлајыб 1861-чи ил мартын 10-да вәфат етди вә вәсијјәтинә ујғун олараг ону хејли сонра доғма јурдунда, «Днеприн шән саһилиндә» басдырдылар. Лакин, онун кәдәри нәһајәтсиз олса да бәдбинликдән, үмидсизликдән узаг иди; бу—үмумхалг, үмумбәшәри бир кәдәр иди. Шевченко әзиз Украјна халгынын, рус халгынын, Гафгаз халгларынын азад кәләчәкләринә гәти, сарсылмаз бир инам бәсләјирди. О, «Гафгаз» ше'риндә јазырды:

[1] Т. Г. Шевченко, Сечилмиш әсәрләри, Азәрнәшр, Бакы, сәһ. 179, 1951.
[2] Јенә орада, сәһ. 44.
[3] Јенә орада, сәһ. 43.

Еј азадлыг! Бу күн әминик шәксиз
Күчүнә, руһуна, күнәшинә биз.
Доғачаг һагигәт! Доғачаг күнәш,
Азадлыг адланан о сөнмәз атәш!
Бир сәнә едәчәк пәрәстиш, инан,
Һәмишә һәр дилдә данышан инсан![1]

Јарадычылығынын мәһз бу өлмәз, көзәл кејфијјәтләринә көрә Украјнанын бөјүк кобзары «Һәмишә һәр дилдә данышан»—әсил инсанлар тәрәфиндән һәгиги бир үрәк досту кими гаршыланмагдадыр. Социалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра онун әсәрләри Азәрбајчан халгынын да мә'нәви сәрвәтләри сырасына дахил олмушдур. Онун башлыча ше'рләри, поемалары Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилмиш; мүхтәлиф нәшријјатларымыз тәрәфиндән чилд-чилд китаблары бурахылмыш, һәјатына даир ше'рләр, поемалар јазылмышдыр.

Азәрбајчан совет шаирләри ичәрисиндә елә көркәмли бир сима јохдур ки, о, Украјнанын сәдагәтли оғлунун әсәрләрини өз ана дилинә тәрчүмә етмәсин. Бунларын ичәрисиндә С. Вурғун, С. Рүстәм, Р. Рза, М. Раһим, О. Сарывәлли, А. Фаруг, М. Рзагулузадә, М. Сејидзадә, Р. Никар, М. Дилбази, Ә. Чәмил хүсусилә фәалијјәт көстәрмишләр.

Принсипиаллыг, сијаси-дини әсарәтә, аталәтә гаршы барышмазлыг Шевченкону Азәрбајчан бәдии сөз сәнәткарларына даһа артыг севдирмиш, онун бу руһдакы әксәр әсәрләрини тәрчүмәјә руһландырмышдыр. Әлбәттә, шаирләримиз тәрчүмәдә бә'зи тәһрифләрә, јанлышлыглара јол вермишләр. Лакин бу һаллар јалныз тәрчүмәчиләрин сәвијјәси, сәнәткарлығы вә јарадычылыг хүсусијјәтләриндән ирәли кәлмишдир. Әслиндә онлар һәмин тәрчүмә ишинә мәс'улијјәт вә бөјүк гајғы илә јанашмышлар. Нәтичәдә исә тәрчүмәләр әсасән гәнаәтләндиричи бир кејфијјәтдә мејдана чыхмышдыр.

Севимли сәнәткарын әсәрләринин Азәрбајчанда нәшри хүсусилә 1939-чу илдә, шаирин анадан олмасынын 125 иллик јубилеји мүнасибәти илә кениш вүс'әт алмышдыр. Азәрбајчанын бүтүн дөври мәтбуаты: гәзетләр, мәчмуәләр шаирин әсәрләрини дәрч етмишләр. Азәрнәшр, Азәрбајчан Ушаг вә Кәнчләр Әдәбијјаты Нәшријјаты шаирин сечилмиш әсәрләри топланмыш китабларыны бурахмышлар. 1951-чи илдә Шевченконун өлүмүнүн 90 иллији мүнасибәти илә Азәрнәшр «Се-

[1] Т. Г. Шевченко, Сечилмиш әсәрләри, Азәрнәшр, Бакы, сәһ 37, 1951.

Scanned with ACE Scanner

чилмиш әсәрләр»и даһа кенишләндирилмиш вә тәкмилләшдирилмиш бир шәкилдә охучулара чатдырмышдыр.

Азәрбајчан шаирләри тәрчүмә олуначаг әсәрләрин жанр мүхтәлифлијинә, һәмин әсәрләрин Украјна һәјатыны һәртәрәфли әкс етдирә биләчәк бир тәрздә сечилмәсинә диггәт јетирмишләр. Одур ки, биз Шевченкодан тәрчүмә олунмуш әсәрләр ичәрисиндә мүәллифин һәм интим вә сијаси лирикасы илә, һәм чидди епик әсәрләри вә кәскин сатирик ше'рләри илә, һәм дә халгын мүасир һәјаты вә кечмиш гәһрәманлыг тарихиндән алынмыш сәһнәләрлә растлашырыг. Шаир, сонра исә тәрчүмәчи С. Рүстәм Украјна ахшамлары үчүн характер сајылан бу мәнзәрәни нечә көзәл јаратмышдыр:

Дахманын јанында вишнә бағчасы,
Охујур сәс-сәсә вериб чүчүләр.
Сармыш һәртәрәфи баһар һавасы,
Котанла зәмидән дөнүр чүтчүләр.
Кәлир чаван гызлар маһны дејәрәк...
Аналар көзләјир, сојујур јемәк...[1]

Көркәмли сөз сәнәткарларымыз мүтәфәккир јазычынын дәрин фәлсәфи, материалист фикирләрини дә мәнзум шәкилдә, азәрбајчанча мәһарәтлә ифадә едә билмишләр. Мәсәлән, «Јуху» ше'риндә мадди аләмин, каинатын һеч бир кәнар гүввә тәрәфиндән јарадылмадығы барәсиндәки фикрин јығчам вә лакониклији, еләчә дә инсан психолоҝијасыны инчәликләринә гәдәр әһатә едән «Дүшүнчәләр», «Мән гүрбәтдә бөјүмүшәм» вә и. а. ше'рләрин тәрчүмәси һәмин иддиамызын сүбутларыдыр.

Шевченко әдәби ирсинин сәчијјәси, Азәрбајчан дилинә тәрчүмәси, нәшри вә дикәр мәсәләләрлә әлагәдар олараг кениш вә диггәтәлајиг ишләр көрүлмүшдүр ки, бунлардан бәһс ачмаг—әслиндә Совет Азәрбајчанында инкишаф едән ичтимаи фикрин мүһүм бир саһәсини ишыгландырмаг демәкдир. Биз, буну хүсуси, чох вачиб елми-тәдгигат әсәринин мөвзусу сајыб, бурада Азәрбајчан совет әдәбијјатшүнасларымызын хидмәтләриндән дә бир нечә кәлмә гејд етмәк истәјирик.

Азәрбајчан совет әдәбијјатшүнасларындан М. Ариф, Һ. Меһди, М. Рәфили, Һ. Әфәндијев, Ә. Ағајев, Ә. Мирәһмәдов, П. Хәлиловун Шевченко вә үмумән гардаш халгларын гаршылыглы әдәби әлагәләри мәсәләсинә көстәрдикләри јарадычы мүнасибәти тәгдир етмәли, онларын әсәрләринин дүзкүн објектив гијмәтини вермәлидир.

[1] Т. Г. Шевченко, Сечилмиш әсәрләри, Азәрнәшр. Бакы, сәһ. 63, 1951.

М. Ариф 1939-чу илдә Азәрбајчан Ушаг вә Кәнчләр Әдәбијјаты Нәшријјатынын бурахдығы шаирин «Сечилмиш әсәрләр»инә јаздығы мүгәддимәдә Шевченконун јарадычылығындакы бејнәлмиләлчилик мотивләринин арашдырылмасына даһа чох диггәт јетирмишдир.

Һ. Меһди исә һәмин ил «Коммунист» гәзетиндә чап олунан мәгаләсиндә бөјүк кобзар Шевченконун поезијасында шифаһи халг әдәбијјаты мотивләри илә дөврүн габагчыл идејаларынын нечә мөһкәм вәһдәт тәшкил етмәси мәсәләсини габарыг сурәтдә ишыгландырмаға чалышмышдыр. О, дүзкүн олараг јазмышдыр ки, Шевченко «бир тәрәфдән халг дастанларынын, халг нағылларынын мараглы, драматик сүжет гурулушундан, тәһкијә тәрзиндәки мәлаһәтиндән өз әсәрләриндә бөјүк бир такт илә истифадә едир, о бири тәрәфдән дә епохасынын әһвал-руһијјәсини, заманынын габагчыл, прогрессив идејаларыны бүтүн сәмимијјәти илә верир. Бу сәбәбә көрә дә Шевченко өлмәз бир сәнәткар олараг галыр.»[1] Бу фикрә анчаг һагг газандырмалыдыр.

М. Рәфилинин шаирин һәјат вә јарадычылығына даир нәшр етдирдији китабча да охучулар арасында өз елми-популјар хидмәтини көрмүшдүр.

Азәрбајчан совет шаирләриндән З. Хәлил, Р. Рза, М. Раһим вә башгалары Шевченконун һәјатына вә јарадычылығына мәхсус муәјјән һадисәләр, епизодлар әсасында ше'рләр, поемалар јазмышлар. З. Хәлилин «Тарас» поемасы Шевченконун анадан олмасынын 125 иллији мүнасибәти илә республикамызда кечирилән бәдии әсәрләр мүсабигәсиндә јүксәк мүкафат алмышдыр. Мүәллиф, поемада Тарасын инсанпәрвәрлијинә, онун ингилаби фәалијјәтинин ишыгландырылмасына кениш јер вермишдир.

М. Раһимин әсәриндә гәһрәман шаирин азадхаһ Гафгаза бәсләдији мүнасибәт даһа габарыг вә һәраретлә тәрәннүм едилмишдир:

Сән һүчум еләдин горхмадан чара.
Һагты боғанлара нифрәт бәсләдин,
Азадлыг хошлајан гафгазлылара
Сәдагәт бәсләдин, һөрмәт бәсләдин...[2]

Шевченкоја һәср едилмиш әсәрләрин һәрәсинин өзүнә мәхсус бир мәзмун вә форма мәзијјәти, хүсусијјәти вардыр.

[1] Бах: «Коммунист» (азәрбајчанча) гәзети, 8 март 1939.
[2] «Әдәбијјат гәзети», 10 март 1939.

Scanned with ACE Scanner

Бу чәһәтдән М. Дилбазинин ше'ри дә фәргләнмәкдәдир. Бурада гәһрәманын вәтәнпәрвәрлик һиссләри, гәриб өлкәләрдәки руһи-һалы даһа гүввәтли гәләмә алынмыш вә әсәрә лирик бир һәзинлик кәтирмишдир:

Үрәјиндә вәтән дәрди —
Гүрбәтләрә дүшән шаир.
Украина дејә-дејә
Чарларла дөјүшән шаир.[1]

Р. Рза исә «Бөјүк ашыг» әсәриндә Совет Азәрбајчанына өз әсәрләри тимсалында јени кәлән, лакин һәдсиз севинч вә сәмимиjјәтлә гәбул едилән Шевченкоја бизим үмумхалг мәһәббәтимизи ифадә едир. О, јазыр:

Елимә кәлмисән, сәфа кәлмисән,
О бөјүк гәлбиндә вәфа кәлмисән.
Адын әсрләрә олачаг ишыг
Халгын әзиз оғлу, еј бөјүк ашыг![2]

Мүәллиф, Шевченкоја «халгын әзиз оғлу, еј бөјүк ашыг!» демәклә халгымызын она һәм дә өз доғма сәнәткары кими бахдығыны тәсдиг етмишдир.

Тарас Григорјевич Шевченконун өлүмүндән артыг јүз ил кечир. Лакин о, јенә дә халгын гәлбиндә јашајыр. Онун әсәрләри инди дә инсанлары даһа азад, шән вә хошбәхт һәјат уғрунда мүбаризәјә сәсләјир.

Гој мүәллимләримиз Шевченконун гүдрәтли ше'рләри илә кәнч нәслин үрәјиндәки бөјүк вәтән севкисини даһа да аловландырсынлар.

---

[1] «Револјусија вә култура». 1939, № 3

[2] «Коммунист» (азәрбајчанча) гәзети, 9 март 1939.

Муса АДИЛОВ,
филолоҝи елмләр намизәди.

ФЕ'ЛИ БАҒЛАМА ВӘ ВЕРКҮЛ

Дурғу ишарәләри вә онларын ишләнмә јерләри һаггында мүкәммәл тәдгигат әсәри һәлә јохдур. Орта мәктәб дәрсликләриндә верилән көстәришләр бә'зән һәртәрәфли олмур вә ја дәрслијин истигамәти буна имкан вермир. Истәр мәтбуатда, истәрсә дә тәдрис ишиндә бу вәзијјәт өз мәнфи, хошакәлмәз тә'сирини көстәрир. Бә'зән ејни әсәрин, һәтта ејни сәһифәнин мүхтәлиф јерләриндәки охшар чүмләләрдә дурғу ишарәләриндән мүхтәлиф шәкилдә истифадә олунур. Бә'зи мүәллифләр бу ишарәләри өз шәхси, субјектив зөвгүнә көрә ишләдир. Бу сөјләдикләримиз ән чох веркүл ишарәсинә, даһа доғрусу, фе'ли бағлама вә веркүл мәсәләсинә аиддир.

Белә бир сәһв фикир јаранмышдыр ки, фе'ли бағлама илә әсас фе'л арасына башга сөзләр дахил оларса фе'ли бағламадан сонра веркүл ишарәси гојулмалыдыр. Лакин бу принсипә ардычыл шәкилдә һеч бир јердә риајәт олунмур. Һәм дә дүзкүн олараг риајәт олунмур. Чүнки принсипин өзү дүзкүн дејилдир, сәһвдир. Нәтичәдә мүәллимләр бә'зән чыхылмаз бир вәзијјәтдә галырлар. Башга китаблардан дејил, грамматика китабындан, һәм дә Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин 1957-чи илдә е'лан етдији мүсабигәдә мүкафата лајиг көрүлмүш «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (мүәллифи С. Чәфәровдур) китабындан алдығымыз вә бир-биринин ардынча кәлән ики мисалы ејни илә веририк:

1. Гапыдан чыхынча, Кәримә раст кәлдим.
2. Сәни көрүнчә Камал јадыма дүшдү. (сәһ. 125).

Көрүндүјү кими, ејни типли чүмләләрин бириндә веркүл вар, икинчисиндә јохдур.

Һәмин китабда 370-чи тапшырыгдакы мисалларын бир гисминдә ...ыб шәкилчили сөзләрдән сонра веркүл гојулмушдур:

«1. Манија бычағы гапыб, вар күчү илә фашист забитинин синәсинә сохду.

2. Шофер кепкасыны башындан чыхарыб, столун үстүнә гојду».

Scanned with ACE Scanner

Орадача бә'зи чүмләләрдә ... ыб шәкилчили сөзләрдән сонра веркүл гојулмамышдыр.

1. Михаил Иванович Пыренко кедиб партизанлара гошулду.

2. Ушаглар атлары миниб кәндә чапдылар.

Һәмин китабдакы 378-чи тапшырыгдан мисаллар кәтиририк:

1. Онлар бир-бириндән јапышараг, өзләрини күчлә ајаг үстә сахладылар.

2. О, күлүмсәјәрәк ирәли кәлиб тәләбәсинин башыны тумарлады.

Веркүлүн ишләнмәсинә кәрә ејни гурулуша малик чүмләләрдә белә ујғунсузлуглар башга дәрсликләрдә дә чохдур. Һәм дә тәкчә дәрсликләрдә дејил, елми вә бәдии әсәрләрдә, гәзет вә журналларда да бу кими нөгсанлар һәмишә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын нәшријјаты тәрәфиндән 1951-чи илдә бурахылан «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» китабындакы фе'ли бағлама бәһсиндә бүтүн фе'ли бағлама шәкилчили сөзләрдән сонра веркүл ишләнмиш, С. М. Киров адына АДУ-нун 1954-чү илдә нәшр етдијин «Мүасир Азәрбајчан дили» китабындакы фе'ли бағлама бәһсиндә фе'ли баглама шәкилчили сөзләрин чохундан сонра веркүл ишләнмәмишдир. Белә бир вәзијјәт хүсусилә тәдрис ишинә мүәјјән гәдәр әнкәл төрәдир. Шакирдләр истәр орта мәктәбдә јазы заманы, истәрсә дә али мәктәбләрә дахил олдугда имтаһан верәркән һәмишә тәрәддүд едирләр. Ахы, дурғу ишарәләри дә дүзкүн вә јериндә ишләнмәдикдә шакирдин гијмәтинә мәнфи тә'сир едир. Бә'зән һәтта мүәллимләр дә мүәјјән конкрет һалда веркүлү ишләтмәјин лазым олуб-олмадығыны инамла изаһ едә билмир, өзүнә архајын ола билмир. Буна кәрә дә бә'зән синифдә, аудиторијада мүбаһисә башлајыр...

Бәс чыхыш јолу һарадандыр? Веркүлүн ишләнмә јери һаггында сабит гајдалар вермәк олмазмы?

Мәсәлә бурасындадыр ки, адәтән веркүл ишарәсини фе'ли бағлама илә әлагәдар едирләр. Лакин фе'ли бағламанын веркүл илә һеч бир әлагәси јохдур. Фе'ли бағлама морфоложи категоријадыр. Веркүл вә башга дурғу ишарәләри исә анчаг синтаксис илә, синтактик һадисәләр илә әлагәдардыр.

Фе'ли сифәтләр вә мәсдәрләр кими, фе'ли бағламалар да фе'л формаларындан биридир. Лакин мараглы бурасыдыр ки, кимсә веркүл ишарәсини фе'лин башга охшар формала-

ры олан мәсдәрләр вә фе'ли сифәтләр илә әлагәләндирмир. Чүмләдә мәсдәр вә фе'ли сифәтләрдән сонра о заман веркүл ишләнәр ки, һәмин сөзләрин синтактик вәзифәси бу веркүлү тәләб етсин. Ејни фикри фе'ли бағлама һаггында да демәк олар.

Дурғу ишарәләринин конкрет гајдалары һәмишә ифадәнин синтактик гурулушундан асылыдыр. Сөзләр анчаг чүмләдә бир-бири илә рабитәјә кирир вә анчаг чүмләдә ајдын мә'на билдирир. Әлбәттә, дурғу ишарәләринин дүзкүн ишләдилмәсиндә ифадәнин мәзмуну да мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Лакин бу мәзмунун өзү дә јенә синтактик гурулушла әлагәдардыр. Буну јадда сахлајан мүәллим һеч вахт чәтинлијә дүшмәз. Демәли, фе'ли бағламаны веркүлдән ајырмаг лазымдыр. Веркүлү өз јеринә гајтармаг, јә'ни анчаг синтаксис илә әлагәдар изаһ етмәк дүзкүн олар.

Ән чох мүбаһисәли вә долашыг мәсәлә «ыб ...» шәкилчили сөзләрдән сонра веркүлүн ишләниб-ишләнилмәмәси мәсәләсидир. Орта мәктәбләр үчүн јазылмыш «Азәрбајчан дилинин грамматикасы»нда (мүәллифләри: М. А. Ширәлијев вә М. Һүсејнзадә) дејилир:

«Ашағыдакы һалларда ... ыб фе'ли бағлама шәкилчисиндән сонра веркүл гојулур:

а) **ыб** фе'ли бағлама шәкилчиси илә ифадә олунан һәрәкәт мүбтәдаја аид оларса, веркүл гојулур; мәс.: Мән тез машына миниб, кедән јолдашы јола салдым.

б) **ыб** шәкилчиси илә ишләнән фе'ли бағлама һәмчинс хәбәр оларса вә бунунла әсас хәбәр олан фе'л арасында бир нечә сөз иштирак едәрсә, фе'ли бағламадан сонра веркүл гојулмалыдыр. Мәс.:

«Белә һалларда тез вә гәти тәрпәнән Гудрәт фонтанын сәбәбләрини дәрһал ајдынлашдырыб, гујунун ағзына алтыдүјмәли бир гапаг вурмаларыны әмр етди». (Һ. М.).

Бурадакы үслуби нөгсанлары демирик («**ыб** фе'ли бағлама шәкилчисиндән сонра веркүл»?, «шәкилчи илә ифадә олунан һәрәкәт»?), орта мәктәб дәрслији үчүн ағыр олан изаһ вә мисалы да (бах «б» бәндинә) демирик, диггәтлә бахдыгда, һәр ики бәнддә изаһ вә мисалларын ејни шеј олдуғуну инкар етмәк мүмкүн дејилдир. Доғрудан да «а» бәндиндәки мисалда «ыб» шәкилчиси илә ишләнән» сөз һәмчинс хәбәр дејилми вә бунунла әсас хәбәр арасында бир нечә сөз иштирак етмәмишдирми? Вә ја әксинә, «б» бәндиндәки мисал «а» бәндиндәки тезисә там ујғун кәлмирми? Белә исә ејни типли мисал-

Scanned with ACE Scanner

лары бир-бириндән ајырмаға вә һәр бири үчүн ајры бир изаһат вермәјә еһтијач јохдур.

Һәр ики мисалда дүзкүн олан чәһәт будур ки, «ыб» фе'ли бағлама шәкилчили сөздән сонра веркүл гојулмушдур: һәр ики изаһда дүзкүн олмајан чәһәт будур ки, веркүл ишарәси фе'ли бағламаја бағланмышдыр.

Ики мисал көстәрәк:

1) Гырат јелдән ганад тахыб гуш кими учурду. («Короғлу»).

2) Парлаг шәфәгләр пәнчәрәләрдән сүзүлүб, һәр тәрәфи гызыл рәнкә бојајырды. (Ј. Әзимзадә).

Һәр ики чүмләдә «ыб» шәкилчили сөз мүбтәдаја аиддир вә һәр ики чүмләдә бу сөз илә әсас фе'л арасына бир нечә сөз дахил едилмишдир. Ејни заманда мисалларын бириндә веркүл гојулмамыш, икинчисиндә гојулмушдур.

Икинчи мисалдакы «сүзүлүб» сөзү әсас фе'лин (бојајырды) шәхс вә заманыны билдирир вә «сүзүлүрдү» формасыны әвәз едир. Һәмчинс хәбәрләрдә ејни шәкилчиләри тәкрарламаға дилимизин үслубу јол вермәдијиндән бурадакы заман вә һекајә мәзмуну билдирән шәкилчиләр ихтисар олунмуш вә «үб» фе'ли бағлама шәкилчиси әлавә едилмишдир.

Биринчи мисалда исә вәзијјәт белә дејилдир. Бурадакы фе'ли бағлама шәкилчили «тахыб» сөзүнү әсас хәбәр олан «учурду» илә узлашдырмаг олмур. (Гырат јелдән ганад тахырды, гуш кими учурду — демәк олмаз). Демәли, бу сөз һәмчинс хәбәр дејилдир, бәлкә һәрәкәтин тәрзини билдирән тәрзи-һәрәкәт зәрфлијидир. Елә буна көрә дә ондан сонра веркүл ишләдилмәмишдир.

Мә'лумдур ки, «ыб...» шәкилчили сөзләр чүмләдә тәрзи-һәрәкәт, сәбәб, заман зәрфлији вә һәмчинс хәбәр вәзифәсиндә ишләнилир. Бу сөзләр анчаг һәмчинс хәбәр олдугда онлардан сонра веркүл гојулмалыдыр. Веркүл ишарәси «ыб...» шәкилчили сөзләрдән сонра бунларын фе'ли бағлама олдуғуна көрә дејил, һәмчинс хәбәр олдуғуна көрә гојулур. Бизә белә кәлир ки, мәсәләни белә садә шәкилдә изаһ етдикдә мүәллим өз мәгсәдинә даһа чох мүвәффәг олар. Демәли, «ыб...» шәкилчили сөзләрдән сонра веркүл гојулмасы һәмчинс хәбәрләрдә шәкилчиләрин ихтисары мәсәләси илә әлагәләндирилмәлидир. «ыб...» шәкилчили сөзләр чүмләдә тәрзи-һәрәкәт, сәбәб зәрфлији вә с. функсијада ишләнилдикдә веркүл гојулмаз.

Һәмчинс хәбәри олан бу чүмләјә фикир верәк: Онлар атлардан ендиләр, чығыра чыхдылар вә шәһәрә тәрәф аддым-

ладылар (М. Ибраһимов). Дилимизин үслуби хүсусијјәти бу чүмләдәки хәбәрләри бир нечә шәкилдә ишләтмәјә имкан верир. (Онлар атдан ениб, чығыра чыхдылар вә шәһәрә тәрәф аддымладылар; Онлар атдан ендиләр, чығыра чыхыб, шәһәрә тәрәф аддымладылар). Көрүндүјү кими, кәмијјәт, заман (һабелә шәхс) шәкилчиләри ихтисар едилиб, бунларын әвәзинә «ыб» фе'ли бағлама шәкилчиси ишләдилмәклә, һәмчинс хәбәр өз функсијасындан мәһрум олмур, јенә дә һәмчинс хәбәр олараг галыр. Одур ки, белә һалларда веркүлүн ишләнмәси зәруридир. Бурада икинчи бир синтактик әламәти — суаллары да нәзәрә алмаг лазымдыр. Јухарыдакы «ыб...» шәкилчили сөзләр зәрфлијин «нечә, нә чүр» суалларына чаваб ола билмир. (Чығыра нечә чыхдылар, нечә аддымладылар вә с. суалларыны вермәк олмур). Суал һәмчинс хәбәрләрин («нә етдиләр» вә ја «нә едиб») суалыдыр.

Башга бир мисал верәк:

Она көрә сән дә, мән дә, о бири јолдашларымыз да кәрәк кечә билмәјиб, күндүз билмәјиб чан јандыраг (Һ. Меһди).

Бу чүмләдә «күндүз билмәјиб»дән сонра веркүл ишләтмәк олмаз. Чүнки бу ифадә «чан јандыраг» илә һәмчинс хәбәр тәшкил етмир, «кечә билмәјиб, күндүз билмәјиб» шәклиндә һәмишә, даима, дурмадан мә'наларыны верән заман зәрфлији вәзифәси дашыјыр. Әлбәттә, бураја гәдәр тәркибиндә «ыб» шәкилчили фе'ли бағлама олан чүмләләрин ән садә нөвләриндән бәһс олунду. Лакин чүмлә нә шәкилдә олур-олсун, бу дејиләнләр өз гүввәсини сахлајыр. Мәсәлән, белә бир чүмлә алаг:

Һәм о, һәм дә Васја фашистләр тәрәфиндән әзаб верилиб, боғаздан асылмыш адамлары дәфәләрлә көрмүшдүләр (И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјли).

Сорушула биләр ки, бу чүмләдә «верилиб» сөзүндән сонра веркүл нәјә лазымдыр? Бу сөз ки, «көрмүшдүләр» хәбәри илә һәмчинс дејилдир. Бу, доғрудур. Лакин бурада «әзаб верилиб» ифадәси «боғаздан асылмыш» илә һәмчинсдир вә бунун әсли «әзаб верилмиш» шәклиндәдир. «Миш» шәкилчиси әвәзинә «иб» ишләнмишдир — «әзаб верилиб, боғаздан асылмыш» ифадәләри бирликдә «адамлар» сөзүнүн һәмчинс тә'јинләридир. Демәли, веркүл ишарәси јериндә гојулмушдур.

Фе'ли бағламаларын башга нөвләриндә дә беләдир. Веркүл фе'ли бағлама илә әлагәдар дејил. Ашағыдакы чүмләјә фикир верәк:

Scanned with ACE Scanner

Мүзакирәсинә топландығымыз мәсәләнин чох чидди вә сијаси бир мәсәлә олмасына бахмајараг, сөһбәтимиз санки гејри-рәсми бир шәраитдә кедирди (С. Вурғун).

Бу чүмләдә «бахмајараг» сөзү фе'ли бағламадыр вә ондан сонра дүзкүн олараг веркүл гојулмушдур. Лакин бу веркүл фе'ли бағлама илә бағлы дејилдир. Чүмләдә бу сөздән габагкы бүтүн ифадә хүсусиләшмишдир, јә'ни хүсусиләшмәдир. Веркүл дә бу хүсусиләшмәјә аиддир, демәли јенә синтактик һадисә илә әлагәдардыр.

Фирудин дәрсләрдән сонра наһар едәрәк, отағында отурмушду (М. Ибраһимов).

Бу чүмләдә «наһар едәрәк» ифадәсиндән сонра веркүл она көрә ишләнмишдир ки, о чүмләнин әсас хәбәри илә («отурмушду») һәмчинсдир. Буну «наһар етмишди» шәклиндә дә ишләтмәк олар. «Наһар едәрәк» ифадәси «нечә, нә чүр» суалларына чаваб ола билмир. Бурада «нечә отурмушду?» вә ја «нә чүр отурмушду» суалларыны һеч вермәк олмаз.

Ашағыда кәтирдијимиз вә тәркибиндә мүхтәлиф фе'ли бағлама шәкилчили сөзләр олан чүмләләрдә дә веркүлә еһтијач јохдур. Чүнки гејд олунан фе'ли бағлама шәкилчили сөзләрин һеч бири һәмчинс хәбәр дејилдир.

1) Ахшам ушаглар карханадан **чыхаркән** гар јағырды (Ә. Мәммәдханлы).

2) Салон елә сәссиз иди ки, Асланов бир ан **сусанда** адамларын гулағы чинкилдәјирди (Һ. Меһди).

3) Атам сәнин бурда олдуғуну **дедикдә** севиндијимдән ағладым (Ә. Вәлијев).

4) Хәтиб бу вәзијјәти **көрүнчә** мүридләринә әмр верди (М. С. Ордубади).

5) О, мәктуб **јаздыгча** каһ Сәрхан, каһ Рүстәм бир сөз дејирди (М. Ибраһимов).

Бу мисаллардакы чыхаркән, сусанда, дедикдә, көрүнчә, јаздыгча кими сөзләр бир чүмлә үзвү кими зәрфлик олдуглары үчүн бунлардан сонра веркүл ишарәси ишләтмәк зәрури дејилдир. Тәчрүбә көстәрир ки, веркүлүн ишләдилмәси һаггында белә јығчам вә садә изаһат шакирдләр вә тәләбәләр тәрәфиндән асанлыгла мәнимсәнилир.

Күман едирик ки, мәсәләнин бу шәкилдә гојулушу тәдрис ишиндә мүсбәт нәтичә верәчәкдир.

Ј. КӘРИМОВ,

Азәрбајчан ЕТПИ-нин елми ишчиси.

ИБТИДАИ СИНИФЛӘРДӘ ШАКИРДЛӘРИН НИТГИНДӘКИ ФОНЕТИК ШИВӘ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИНИН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫ ЈОЛЛАРЫ

Ибтидаи синиф шакирдләринә әдәби тәләффүз вә савадлы јазы вәрдишләринин ашыланмасында фонетика үзрә програм материалынын тәдриси мүһүм рол ојнајыр. Фонетика үзрә материалын, әсасән I — II синифләрдә верилмәсинә бахмајараг, III—IV синифләрдә дә бу саһәдә мүәјјән иш көрүлмәлидир.

Мүәллим фонетикадан газанылмыш биликләри III — IV синифләрдә јери кәлдикчә тәкрарламалы, фонетик тәһлилдән кениш истифадә етмәли, орфоепија үзрә мүнтәзәм сурәтдә практик иш апармалыдыр.

Јерли шивә хүсусијјәтләри илә әлагәдар мејдана чыхан фонетик сәһвләрин арадан галдырылмасы үчүн, әсасән, ашағыдакы шәртләрә әмәл едилмәлидир:

а) ајры-ајры сәсләрин нитг ахыны ичәрисиндә ишләдилмәси үзрә практик вәрдиш вермәк;

б) мүхтәлиф нитг сәсләри арасында олан фәрги изаһ етмәк;

в) садә јолла сәсләрин артикулјасијасыны баша салмаг;

г) сәслә һәрфин арасындакы мүнасибәти ајдынлашдырмаг.

Бурадан көрүндүјү кими, фонетика тәдриси гаршысында дуран вәзифәләр шифаһи нитг вәрдишләринин верилмәси илә сых бағланыр. Јалныз шакирдләр сәсләрин тәләффүзүнү вә ајры-ајры сөзләрин сәс тәркибини ајдынлашдырмағы бачардыглары заман сәслә һәрфи мугајисә етмәјә кечмәк олар. Бу да тәләффүз илә јазы арасындакы мүнасибәти мүәјјәнләшдирмәјә имкан верир. Шакирдләр үчүн ајдын олур ки, сөзләри һәмишә ешидилдији кими јазмаг, јазылдығы кими тәләффүз етмәк олмаз.

Бу мәгаләдә јалныз самитләрин тәләффүзү илә (јә'ни ајры-ајры сөзләрдә бир самитин башга самитлә әвәз олунмасы

илә) әлагәдар шивә хүсусиј јәтләринин арадан галдырылмасы үзәриндә дајанылачагдыр.

Мә'лумдур ки, I синиф шакирдләри һәлә әлифба тә'лими дөврүндә самит сәсләрлә таныш олурлар. Бу дөврдә, саитләрлә самитләри бирләшдирмәк үзрә вәрдишләрин ашыланмасына бөјүк әһәмијјәт верилир вә һәмин вәрдишләр сонракы синифләрдә кетдикчә инкишаф етдирилир.

К. Д. Ушински самитләрин саитләрлә бирләшдирилмәсинин мәнимсәнилмәсини савадлылығын ачары һесаб едирди. Шакирдләрә бу вәрдишин верилмәси мүәллимдән әдәби дилин вә шивәнин фонетик хүсусијјәтләрини јахшы билмәји тәләб едир. Буну билмәдән шакирдләрин һансы сәсләри нечә тәләффүз етдикләрини мүәјјәнләшдирмәк, јени өјрәдилән сәс үзрә чалышмалар сечмәк, онун тәләффүзүнү мүгајисәли шәкилдә баша салмаг мүмкүн дејилдир.

Һәр һансы самитин тәләффүзү бүтүн һалларда ејни олмајыб, сәсин ишләнмә јери илә мүәјјән едилир. Сәсин сөзүн әввәлиндә, ортасында вә ја ахырында кәлмәси, һансы сәслә јанашы ишләнмәси вә с. онун кејфијјәтинә бөјүк тә'сир көстәрир. Мәсәлән, алма сөзүндә һәм **л**, һәм дә **м** сәси ајдын тәләффүз олдуғу һалда, лампа сөзүндә **м** сәси **н** кими тәләффүз едилир. Јахуд, тар, ата сөзләриндә **т** сәси ајдын тәләффүз олундуғу һалда, шахта, дәстә, исти вә с. сөзләрдә **д** кими ешидилир.

Буну нәзәрә алараг самитләрин дүзкүн јазылышыны өјрәтмәк үчүн онлары саитләр вә сонорларла јанашы ишләтмәк фајдалыдыр.

Мәс.: јардым-чадра, алды-адлы, имдан-имдад, имла-алма вә с.

Бакы шивәләриндә самитләрин тәләффүзү илә әлагәдар бурахылан орфографик сәһвләр чох мүхтәлифдир. Бурада онларын јалныз бир нечә нөвүнүн арадан галдырылмасы јоллары үзәриндә дајанылачагдыр.

Шимал вә гәрб групу шивәләриндән фәргли олараг Бакы шивәләриндә сөзүн ортасында вә ахырында чинкилтили самитләрин инкишафына даһа чох раст кәлмәк мүмкүндүр.

Мәсәлән: г—ғ, к—к, т—д вә с.

Бакы шивәләриндә кениш јајылмыш вә давамлы хүсусијјәтләрдән бири сону г илә битән чохһечалы исимләрдә г самитинин ғ самити илә әвәз олунмасы—ғ самитинин бүтүн һалларда сабит галмасыдыр. (ушаг, ушағын, ушаға, ушағы, ушағда, ушағдан, ушаглар вә с). Бундан әлавә сифәтләрин, мәсдәрләрин, фе'лин кәләчәк заманынын вә зәрфләрин сонундакы г самити дә ғ кими тәләффүз едилир. Мәсәлән, марағлы, дашлығ, гочағлығ, бағлығ (сифәт), охумағ, алмағ (мәсдәр), алачағ, дурачағ (фе'лин кәләчәк заманы), алырығ, јазырығ (I шәхсин чәми), гучағ-гучағ, галағ-галағ (зәрф) вә с.

Проф. М. Ширәлијев г самитинин ғ самити илә әвәз олунмасыны, чох һаглы олараг, Бакы шивәләринин ән чанлы хүсусијјәтләриндән бири һесаб едир.

Белә сәһвләрин арадан галдырылмасы үчүн мүәллим әввәлчә онун һансы фонетик вә ја грамматик һадисәләрлә әлагәдар олмасы, һансы сөзләрдә даһа чох өзүнү көстәрмәси, јазыја нә дәрәчәдә кечмәси, һансы методик јолларла онларын арадан галдырыла биләчәји үзәриндә дүшүнмәлидир.

Г самитинин ғ самити илә әвәз едилмәси өз характеринә көрә ики група ајрылыр:

1. Фонетик сәһвләр:

а) адлыг һалда ишләнән садә чохһечалы сөзләрин сонунда (отағ, гапағ, гатығ вә с.);

б) сифәтләрдә (арығ, гурағ, дузлуғ вә с.);

в) зәрфләрдә (узағ, габағ, гучағ-гучағ) вә с.

2. Морфоложи сәһвләр:

а) сону г илә битән садә исимләр јерлик вә чыхышлыг һалларда; мәсәлән, ушағда, отағда, ушағдан, отағдан вә с. (Бу нөв сәһвләр ејни заманда фонетик характерә маликдир);

б) сону г илә битән чохһечалы дүзәлтмә исимләрдә; јајлағ, отлағ, адамлығ, дајаначағ вә с.

в) мәсдәрләрдә: охумағ, алмағ, јазмағ вә с.

г) фе'лин кәләчәк заманында; охујачағ, алачағ вә с.

д) фе'лин шәрт шәклиндә; јазсағ, алсағ вә с.

з) I шәхсин чәмини билдирән шәкилчиләрдә; алағ, охујағ, јазаруғ, бахаруғ вә с.

Бу нөвләриндән асылы олараг һәмин сәһвләрин арадан галдырылмасы јоллары арасында да хејли фәрг вардыр. Фонетик сәһвләри арадан галдырмаг үчүн, әсасән, сәсләри дүзкүн тәләффүз етмәк, үзүндән көчүрмә, бурахылмыш һәрфләрин јеринә гојулмасы, фонетик тәһлил, дүзкүн јазы нүмунәләри вермәк, орфографик чәдвәлләр вә башга васитәләрә, бир сөзлә, көрмә вә ешитмә гаврајышына әсасланмаг лазымдыр. Морфоложи сәһвләрин арадан галдырылмасында исә илк нөвбәдә грамматик гајдаларын шүурлу өјрәнилмәси, морфоложи тәһлил даһа чох фајда верир.

I—II синифләрдә фонетик сәһвләрин арадан галдырылмасы саһәсиндә иш ардычыл апарылмалы, садә, ајдын, әјани олмалы, мөһкәм бир систем тәшкил етмәлидир.

Бунунла әлагәдар олараг Зирә гәсәбәсиндәки 120 нөмрәли вә Маштагадакы 128 нөмрәли мәктәбләрин II синифләриндә (һәр мәктәбдән ики II синиф) белә бир експеримент гојулду.

Бу синифләрдә ашағыдакы мәтн үзрә имла јаздырылды:

1. **Ушаглар** радиоја һәвәслә **гулаг** асырлар.
2. Таһир вә Ариф **гајыгла балыг** тутмаға кетдиләр.
3. **Отаг** шәкилләр вә **бајрагларла** бәзәнди.
4. **Ушаглар булагда ајагларыны** јудулар.
5. Биз **дараг, јарпаг** вә **ораг** шәкилләри чәкдик.

Гара һәрфләрлә верилмиш сөзләр експеримент гојулмушду.

II а синифләриндә (експериментал) охујан 51 нәфәр шакирд г сәсинин тәләффүзү илә әлагәдар 88 сәһвә, II б синифләриндә (контрол) охујан 53 нәфәр шакирд исә 75 сәһвә јол вермишди. Бундан әлавә һәр бир синифдә радиова, шекилләр, безәнди, чекдик вә с. кими сәһвләр дә бурахылмышды.

Ајры-ајры шакирдләрин фәрди нөгсанлары да мүәјјәнләшдирилдикдән сонра експериментал синифләрдә көрүләчәк ишләр конкрет шәкилдә мүәјјәнләшдирилди. Експериментал синифләр үчүн експериментә гојулмуш сөзләрә аид шәкилли чәдвәл тәртиб едилди. Чәдвәлдә ушаг, гулаг, гајыг, балыг, отаг, бајраг, булаг, ајаг, дараг, јарпаг вә ораг шәкилләри верилмишди. Шәкилләрин алтында адлары јазылмыш г самитинин әвәзинә нөгтәләр гојулмушду.

Чәдвәл үзрә белә иш апарылды. Бир шакирд ушаг сөзүнү јүксәкдән дејәрәк тахтаја јазды. Мүәллимин көмәји илә фонетик тәһлил апарылды.

— Ушаг сөзүндә нечә һеча вар? (ики)
— Биринчи һеча һансыдыр? (У)
— Икинчи һеча һансыдыр? (шаг)
— Икинчи һечада нечә сәс вар? (үч)
— Бу сәсләр һансылардыр? (ш, а, г)
— Һечанын сонунда һансы сәси ешидирсән? (г)
— Бу сәс нечә јазылыр? (шакирд јазыр)
— Ушаг сөзүндә нечә сәс вар? (дөрд)
— Сөзүн сонунда һансы сәс ешидилир? (г)
— г сәси илә гуртаран үч сөз де! (моруг, тојуг, гашыг)...

Шакирдин сәһвини јолдашлары дүзәлдирләр. Шакирд «ушаг» сөзүнү бир нечә дәфә һечаларла дедикдән сонра бүтүн синиф бирликдә тәләффүз едир. Нәһајәт, шакирд сөзү бүтөв дејир, јолдашлары исә тәкрар едирләр. Тәһлил бу чүр давам едир. Сонралар сөзләрин јалныз бир-икиси үзәриндә

иш кедир. Даһа чох сәһвә јол верән шакирдләр үчүн хүсуси карточкалар тәртиб едилир.

Карточка № 1

1. Нөгтәләрин јеринә бурахылмыш һәрфләри јаз!
Уша . . . лар, мара . . . лы, аја . . . јалын, ота . . . дан.
2. Көк вә шәкилчијә ајыр. Көкүн сонунда һансы һәрфин јазылдығына фикир вер! булагдан, буругда, гајыгда, гапагдан.

Карточка № 2

1. Нөгтәләрин јеринә бурахылмыш һәрфләри јаз!
Јатма . . . дан габа . . . ота . . . ын һавасыны дәјишин!
2. Фајиг **гонағын** палтосуну, **папағыны** асды вә ону гонаг **отағына** апарды.

Гара һәрфләрлә верилмиш сөзләрин көкүнү тап, ғ һәрфинин әвәзинә г һәрфини јаз!

Белә карточкаларын көмәји илә шакирдләрә лазыми вәрдишләр ашыланды.

Нитг инкишафы мәшғәләләриндән бириндә шакирдләр јухарыдакы чәдвәлдә верилмиш шәкилләрин алтында јазыланлары тамамлајараг дәфтәрләринә јаздылар.

Синифдә «Бу сөзләри дүзкүн дemәји вә јазмағы өјрән!» башлығы илә чәдвәл асылды. Бу чәдвәл вахташыры дәјишилирди. Шакирдләр чәдвәлдәки сөзләрин јазылышына фикир верир, әзбәрләјир, онлара бәнзәр сөзләр тапыр, чүмлә ичәрисиндә ишләдир, хәбәрдарлыглы имла јазаркән ондан истифадә едирдиләр.

Експериментин гојулдуғу дөврдә експериментал синифләрдә тез-тез үзүндән көчүрмә, ики сечмә, ики хәбәрдарлыглы вә бир јарадычы имла јаздырылды.

Гираәт просесиндә г самитинин јазылышы илә әлагәдар олан һәр бир сөзүн тәләффүзү вә јазылышы үзәриндә хүсуси дајанылды. Бу заман китабын көз гаршысында олмасы шакирдләрин орфографик чәһәтдән савадлы јазмаларына тә'сир көстәрир. Үмумијјәтлә, јазылы нитгин тәләффүзә гүввәтли тә'сири вардыр. Нитгиндә јерли шивә хүсусијјәтләри дәрин көк салмыш шакирдләрин китабдан охујаркән аз сәһвә јол вермәмәләри көстәрир ки, тез-тез јүксәкдән охумаг, ше'р әзбәрләмәк мүһүм рола маликдир.

Scanned with ACE Scanner

б) Од оту јандырды.
Гурумуш ота од дүшдү вә с.

Бир гәдәр чалышма апардыгдан сонра шакирдләр аддым, једди вә с. сөзләри бөјүк фасиләләрлә (ад...дым) дејирләр. Бу фасилә онлара дүшүнмәк, мүтајисә етмәк, фикри тәһлил апармаг вә сөзү шүурлу сурәтдә дүзкүн тәләффүз етмәк имканы верир. Бу нөв шивә хүсусијјәтләринин арадан галдырылмасы үчүн ад, од, аддым, једди, дадлы вә с. сөзләр үзрә орфоепик вә орфографик чәдвәл тәртиб етмәк тәләб олунур.

III—IV синифләрдә мүхтәлиф ше'р вә аталар сөзләринин әзбәрләнмәси дә мәсләһәт көрүлүр. Мәсәлән;

Од тутуб гырмызы атәшлә јенә јанды үфүг.
Шәфәгин гырмызы рәнкилә ишыгланды үфүг.
Бир гәдәр чајдан узаг **од** галамыш дағда чобан.
Апарыр өз сүрүсүн **отлаја** јајлагда чобан.

(А. Сәһһәт).

Бакы шивәләри шәраитиндә шакирдләр **ет, кет** сөзләриндән башга сону **т** илә битән тәкһечалы фе'лләри дүзкүн тәләффүз едир вә јазырлар. Чохһечалы сөзләрин јазылышында исә сәһвә јол верилир. Бунунла әлагәдар олараг белә бир чәдвәлдән истифадә етмәк олар.

Ашағыдакы сөзләри дүзкүн демәји вә јазмағы өјрәнин.

ат	чыхарт
алт	ичирт
дарт	ишләт
өрт	дүзәлт
сүрт	сөјләт
ет	бошалт
кет	кизләт

III—IV синиф шакирдләринә баша салмаг лазымдыр ки, сону **т** илә битән чохһечалы вә **ет, кет** тәкһечалы фе'лләринә јалныз индики вә кәләчәк заман шәкилчиләри артырылдыгда (саитлә башланан шәкилчиләр артырылдыгда) **т** сәси **д** сәси илә әвәз олуна биләр. Мәсәлән: чыхарт-чыхардыр, чыхардачаг; ет-едир, едәчәк вә с.

Буну даһа әјани шәкилдә баша салмаг үчүн белә бир чәдвәл тәртиб етмәк олар.

Д	Т
Сону **т** илә битән фе'лләр кечмиш заманда.	Сону **т** илә битән чохһечалы фе'лләр вә **ет, кет** фе'лләри индики вә кәләчәк заманда.
етди кетди тутду чыхартды дүзәлтди охутду.	едир кедир едәчәк кедәчәк дүзәлдир дүзәлдәчәк

Бакы шивәләриндә чохһечалы сөзләрдә саитдән сонра кәлән **к** самити **к** самити илә әвәз олунур. Мәсәлән: **инек, чичек, әлек, кәлмек, кетдик, түтек (түтәк), көјнек (көјнәк)** вә с.

Әли Бајрамлы, Салјан вә Сабирабад мәктәбләриндә апарылан јазы ишләри көстәрди ки, бу һал Муған групу шивәләринин ән чанлы хүсусијјәтләриндән биридир.

I—II синифләрдә **к** самитинин сөзүн әввәлиндә, ортасында вә сонунда кәлмәсинә аид мисаллар тапдырмаг үзрә чалышмалар апармаг лазымдыр.

Мәсәлән:

кәләм	шәкил	инәк
кирпи	тәкәр	өрдәк
күчә	мәктуб	әләк
күпә	мәктәб	чөрәк
киши	әкин	билик вә с.

Јахшы олар ки, әввәлиндә вә ахырында **к** самити олан сөзләр үзрә хүсуси чәдвәл тәртиб едилсин. Мәсәлән:

Ашағыдакы сөзләри дүзкүн демәји вә јазмағы өјрән!

кәпәнәк	күләк
күчүк	күрәк
кирпик	көтәк
көтүк	көјнәк вә с.

Чәдвәлдәки сөзләрин һәр ики тәрәфиндә олан **к** самити гырмызы рәнклә верилмәлидир.

Scanned with ACE Scanner

Тәчрүбә көстәрир ки, белә чәдвәлләрдән истифадә едилдикдә сөзүн әввәлиндәки самитин тәләффүзү сөзүн сонундакы к самитинин дә тәләффүзүнә вә јазылышына истигамәт верир.

Шакирдләр бә'зән сөзләрдә **әк** бирләшмәсини **ек** шәклиндә тәләффүз едир вә јазырлар. Бу сәс бирләшмәсини дүзкүн (әк шәклиндә) ишләтмәји өјрәтмәк үчүн мүәллим, бир сыра мәшғәләләр апармалыдыр. Мәсәлән,

әкинчи, әксик, Әкбәр, әкмәк,
бәкмәз, Зәки, мәктәб, сәксәнди.

Бу мәсәлә илә әлагәдар олараг Бакынын 120 вә 108 нөмрәли мәктәбләринин III синифләриндә белә бир експеримент апарылмышдыр. Һәр ики мәктәбин III «а» синифләри експериментал, III «б» синифләри исә контрол синиф кими көтүрүлмүшдү.

Експериментал синифләрин бириндә 28, дикәриндә 31 нәфәр шакирд, контрол синифләрин исә һәр бириндә 29 нәфәр шакирд вар иди.

Експеримент үчүн 11 сөз көтүрүлмүшдү. Әввәлчә тәркибинә һәмин сөзләрин дахил едилдији мәтн үзрә бүтүн синифләрдә јохлама имла верилди.

Експериментал синифләрдә охујан 59 нәфәр шакирд һәмин сөзләрин јазылышы үзрә 41, контрол синифләрдә охујан 58 шакирд исә 45 сәһв јол верди. Сонра бүтүн синифләрдә експериментә гојулмуш сөзләр үзрә шифаһи тәмринләр апарылды. Експериментал вә контрол синифләр үчүн әввәлчәдән хүсуси чәдвәлләр һазырланмышды.

Ашағыдакы сөзләри дүзкүн демәји вә јазмағы өјрәнин!	Ашағыдакы сөзләри дүзкүн демәји вә јазмағы өјрәнин!
түтәк	тү-тәк
көтәк	кө-тәк
чичәк	чи-чәк
ләчәк	лә-чәк
әләк	ә-ләк
биләк	би-ләк
күләк	кү-ләк
диләк	ди-ләк
көтүк	кө-түк
өртүк	өр-түк
чәлтик	чәл-тик

Експериментал синифләр үчүн һазырланмыш чәдвәлдә сөзләр көк вә шәкилчијә ајрылараг, һәм дә к һәрфи гырмызы

рәнкдә верилмишди. Експериментатор експериментал синифләрдә бу сөзләри әввәл, һечаларла, сонра бүтөв охудуб беш-алты шакирдә тәкрар етдирди. Шифаһи сорғу заманы һәмин шакирдләр чәдвәлдәки сөзләрин тәләффүзү үзрә чәмиси 4 сәһвә јол вердиләр. Контрол синифләрдә исә 18 белә сәһв бурахылмышды.

Експериментал синифләрдә тәк, чәк, түк, ләк вә с. сөзләрин тәләффүзү вә чүмлә ичәрисиндә ишләдилмәси үзрә мүнтәзәм иш апарылды. Шакирдләр көрдүләр ки, чәдвәлдә верилмиш сөзләрин икинчи һечалары (тәк, чәк, ләк вә с.) ајрылыгда башга мә'на верән сөзләр кими ишләнә биләр. Онлар бу сөзләрдә (тәк, чәк, ләк) к сәсини дүзкүн тәләффүз едир вә јазырлар. Һәмин сөзләрин тәләффүз вә јазылышы түтәк, чичәк, әләк сөзләринин икинчи һечалары илә ејнилик тәшкил етдијиндән шакирдләрин дүзкүн јазмаларына истигамәт верир.

Сонра, бу нөв шивә хүсусијјәтләринин арадан галдырылмасы үчүн охшар һечаларын сөз дахилиндә тутушдурулмасындан да истифадә едилди.

Мәктәб—көлмәк
кәклик—чөкәк
Зәки—хизәк
сәки—јүксәк

Доғрудур, бу чүр чалышма бир гәдәр формал характер дашыјыр вә шакирдин, әсасән, көрмә гаврајышына әсасланыр. Лакин бу чәдвәлдә биринчи сүтунда верилмиш сөзләрин биринчи һечалары јазылышы вә тәләффүзү е'тибары илә икинчи сүтунда верилмиш сөзләрин икинчи һечасынын ејни олдуғундан, ассосиасија јарадыр. Шакирд икинчи сүтундакы сөзләри дә дүзкүн демәји вә јазмағы өјрәнир.

Контрол синифләрдә исә икинчи чәдвәл үзәриндә шифаһи иш апарылмамышдыр. Һәмин чәдвәлдәки сөзләрин бир гисми чүмлә ичәрисиндә ишләдилмиш вә јазы мәтнинә дахил едилмишди.

Експериментин башланмасындан бир ај сонра ики күн әрзиндә бүтүн синифләрдә ејни мәтн үзрә јохлама имла јаздырылды. Имланын мәтнинә јухарыда көстәрилән сөзләр дахил едилмишди. Имланын нәтичәси белә олду. Експериментә гојулан сөзләр үзрә експериментал синифләрдә 11, контрол синифләрдә 39 сәһвә јол верилди.

Бакы шивәләриндә к самити бә'зән дә ј самити илә әвәз олунур. Мәсәлән, инәјдә, чичәј, күләј, кәмәј вә с.

Scanned with ACE Scanner

II синифдә шакирдләр маг, мәк шәкилчиләринин јазылышыны практик јолла өјрәнирләр.

III—IV синифләрдә исә мәсдәр, фе'лин кәләчәк заманы тәдрис едилдијиндән морфоложи тәһлил үчүн даһа кениш имкан вардыр. Һәмин синифләрдә белә бир чалышма да вермәк олар: мүәллим сону к самити илә битән инчә саитли сөзләри (биләчәј, кәләчәј вә с.) тахтаја јазыр. Сонра һәмин сөзләри көк вә шәкилчијә ајырмағы, мө'тәризә ичәрисиндә суалыны көстәрмәји, шәкилчидә к вә ја ј самитинин јазылдығыны демәји вә јазмағы тәләб едир. Бу заман шакирдин фәаллығы артыр. О, шүурлу сурәтдә өз сәһвини дүзәлдир.

Исимләрдә к сәсинин јазылышы башга характер дашыјыр. Мә'лумдур ки, әдәби дилдә сону к илә битән исимләр һалланаркән јијәлик, јөнлүк вә тә'сирлик һалда к самити ј самити илә әвәз олунур. Лакин республиканын әксәр рајонларында шакирдләр бу чүр исимләри һалландыраркән к сабит галыр вә ја к илә әвәз олунур. Онлар инәкин (инәкин), инәкә (инәкә), инәки (инәки) кими сәһвләрә јол верирләр.

Бакы шивәләриндә исә бу фонетик һадисә башга характер дашыјыр. Јухарыда гејд олундуғу кими сону к илә битән чохһечалы исимләр Бакы шивәләриндә бә'зән бүтүн һалларда к илә (инек, инекин, инекә, инеки, инекдә, инекдән), бә'зән исә ј илә (инәј, инәјин, инәјә, инәји, инәјдә, инәјдән) ишләнир. Беләликлә, биринчи һалда шакирдләр исмин бүтүн һалларында, икинчи һалда исә јалныз адлыг, јерлик вә чыхышлыг һалларында сәһвә јол верирләр. Көрүндүјү кими икинчи һалда шивә нитги әдәби дилин өјрәнилмәсинә мүәјјән дәрәчәдә көмәк едир. Белә ки, Азәрбајчанын башга диалектләриндә шакирдләр инәкин, инәкә, инәки кими сәһвә јол вердикләри һалда Бакы шивәләриндә дүзкүн јазырлар.

Ј самитинин к самити илә әвәз едилмәси дә Бакы шивәләринин характерик хүсусијјәтләриндәндир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, бир синифдә охујан шакирдләр јазыда һәм мигдар, һәм дә характер е'тибары илә мүхтәлиф чүр сәһвләрә јол верирләр. Бә'зи шакирдләр самитләрин тәләффүзү илә әлагәдар мүхтәлиф сәһвләр бурахдығы һалда, бә'зиләри әсасән, бир самитин тәләффүзү илә әлагәдар сәһвләрә јол верирләр.

Бүтүн бунлар тә'лим просесиндә ајры-ајры шакирдләрин бурахдыглары сәһвләрин хүсусијјәтләрини дәриндән өјрәнмәјин нә гәдәр зәрури олдуғуну көстәрир.

Беләликлә, индијәдәк дејиләнләрдән ашағыдакы нәтичәјә кәлмәк мүмкүндүр.

1) Ибтидаи синиф шакирдләринин нитгиндә ән кениш јајылмыш вә давамлы шивә хүсусијјәтләри фонетик хүсусијјәтләрдир.

2) Шакирдләрин әдәби дилин тәләффүз нормаларыны мәнимсәмәләри үчүн онларын ешитмә гавраjышларынын инкишафына хүсуси диггәт верилмәлидир. Бунунла јанашы, көрмә гаврајышы вә әјанилијин ролу да унудулмамалыдыр.

3) Фонетик шивә хүсусијјәтләринин бөјүк бир гисми самитләрин тәләффүзү илә әлагәдардыр. I синифдә әлифба тә'лими дөврүндән башлајараг самитләрин мүхтәлиф бирләшмәләрдә ишләдилмәсинә фикир верилмәлидир.

4) Самитләрин тәләффүзү илә әлагәдар олараг мејдана кәлән јерли шивә хүсусијјәтләринин арадан галдырылмасы үчүн ашағыдакы јоллардан истифадә едилмәси мәсләһәт көрүлүр:

а) сөзү учадан тәләффүз етмәк; б) сөзүн, чүмләнин вә мәтнин үзүнү ејнилә көчүрмәк; в) сөздә вә ја чүмләдә нөгтәләрин јеринә мүвафиг орфограмы гојараг көчүрмәк; г) мүәјјән орфограмын тәләффүз вә јазылышы илә әлагәдар олараг сөзләрин мәтндән сечилиб охунмасы; д) сечмә үзүндән көчүрмә; ж) сечмә имла; з) гираәт просесиндә сәһвләрә дүзәлиш вермәк; и) бүтүн синифләрдә мүнтәзәм сурәтдә фонетик тәһлилдән истифадә етмәк; ә) әјани вәсаит вә дидактик материаллардан (орфографик-орфоепик чәдвәлләр, карточкалар, дидактик ојунлар вә с.) кениш истифадә етмәк.

Бүтүн бу дејиләнләрә наил олмаг үчүн мүәллим шакирдләрлә мүхтәлиф чалышмалар апармалы, шакирдләрин фәрди хүсусијјәтләрини нәзәрә алмагла јарадычы фәалијјәт көстәрмәлидир.

Scanned with ACE Scanner

h. БАЛЫЈЕВ,
В. И. Ленин адына
АПИ-нин аспиранты.

МОРФОЛОКИЈАНЫН ТӘДРИСИНДӘ ҮСЛУБ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Нитгимиздә дәгиглијә наил олмаг үчүн һәр шејдән әввәл нә барәдә јазмағы вә ја данышмағы билмәк, дикәр тәрәфдән, јазаркән вә ја данышаркән истифадә етдијимиз дилин зәнкинлијинә јијәләнмәк лазымдыр.

Фикрин ајдын олмамасы, дејилән мәсәлә һаггында дәриндән фикирләшмәмәк, сөз еһтијатындан лазыми гајдада истифадә етмәји бачармамаг, һәмчинин, грамматикаја мүкәммәл јијәләнмәмәк нитгдә бир чох үслуб сәһвләри доғурур. Бу да јазынын, јахуд данышығын тә'сир гүввәсини, күчүнү азалдыр, бә'зән дә фикрин јанлыш ифадә едилмәсинә сәбәб олур.

Дил тәфәккүрлә мөһкәм вә гырылмаз рабитәдә олдуғу үчүн, грамматика дәрсләри шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрүнүн инкишафына да көмәк едир. Грамматика јүксәк дәрәчәли абстракт елмдир. Бу елм шакирдләрин тәфәккүрүнү инкишаф етдирир, онларда мәнтиги дүшүнчә вә мәнтиги данышыг вәрдиши јарадыр. Грамматиканы шүурлу сурәтдә өјрәнмәдән фикри дәгиг вә бәдии шәкилдә ифадә етмәк вә формалашдырмаг мүмкүн дејилдир. Бөјүк рус алими Пешковски көстәрир ки, әдәби дилдә данышанын тәбии данышандан фәрги онун (әдәби дилдә данышанын) дил материалындан шүурлу сурәтдә истифадә етмәсиндәдир. Грамматик гајдалары билмәмәк инсанын дилә дејил, дилин инсана (данышана) һаким олмасы демәкдир.

Грамматик гајдалары садәҹә олараг шакирдләрә әзбәрләтмәк дә кифајәт дејилдир. Онлар өз данышыг вә јазыларында бу гајдалардан дүзкүн истифадә етмәјә алышдырылмалыдырлар.

Шакирдләрин шифаһи нитги үчүн әһәмијјәтли олан дүзкүн тәләффүзә һәм дил, һәм дә әдәби гираәт дәрсләриндә ҹидди фикир вермәк лазымдыр.

Кәнҹ нәслин дүзкүн јазылы вә шифаһи нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәсини тә'мин етмәји өз гаршысында мәгсәд гојан

дил-әдәбијјат мүәллими шакирдләри дилимизин үслуби хүсусијјәтләринә дәриндән јијәләндирмәлидир. Дилимизин инчә үслубуна јијәләнмәк нөгтеји-нәзәриндән, шүбһәсиз грамматиканы өјрәнмәјин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Республикамызын габагчыл дил-әдәбијјат мүәллимләри грамматика дәрсләриндә тәдрис едилән ајры-ајры бәһсләри, үслуби нәтиҹәләр чыхармаға көрә груплашдырыр, һәр дәрсдә мүәјјән бир үслуб проблемини һәлл етмәклә шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгиндәки бә'зи гүсурларын арадан галдырылмасына наил олурлар.

Ашағыдакы ајры-ајры нитг һиссәләриндә үслуб нөгтеји-нәзәриндән әһәмијјәтли олан мәсәләләр үзәриндә дајанмағы лазым билирик.

Исим. Исим бәһсинин тәдриси заманы, биринҹи нөвбәдә, үслуб нөгтеји-нәзәриндән мүәјјән әһәмијјәти олан кәмијјәт вә һал категоријасы үзәриндә дајанмаг лазымдыр.

Билдијимиз кими топлу исимләр, һәмчинин, лыг, лик, луг, лүк вә ат, әт шәкилчиләриндән бирини гәбул едән исимләр өзлүјүндә ҹәм анлајышыны ифадә етдијиндән, ҹәм (лар, ләр) шәкилчиси гәбул етмир. Лакин контекстлә әлагәдар олараг бә'зән белә исимләр дә ҹәм шәкилчисини гәбул едә биләр. Әкәр данышан бир сүрүнү, бир дашлығы дејил, бир нечә сүрү вә дашлығы ифадә етмәк истәјирсә, онда «сүрүләр», «дашлыглар» дејә, ишләтмәк гануни бир һалдыр.

Исмин һалларыны кечәркән, ејни фикри мүхтәлиф һал бирләшмәләри илә ифадә етмәји шакирдләрә өјрәтмәјин дә үслубун зәнкинләшдирилмәсиндә мүәјјән әһәмијјәти вардыр. Мәсәлән, ејни фикри ашағыдакы дөрд формада вердијимиз кими:

1. Сөһбәт евдән кедирди.
2. Сөһбәт ев барәдә иди.
3. Сөһбәт евин барәсиндә иди.
4. Сөһбәт евә даир иди.

Белә мисаллары шакирдләрә өјрәтмәк онларын үслубуну зәнкинләшдирир. Шакирдләр фикирләрини ифадә етмәк үчүн мүстәгил ҹүмләләр тәртиб етмәкдә чәтинлик чәкмирләр.

Нисбәт шәкилчиләринин тәдриси заманы нитгдә јери кәлдикҹә шәхс әвәзликләринин ихтисары јолу илә јығҹамлыг јаратмаға диггәт едилмәлидир. Мәсәлән, мәним китабым, сәнин дәфтәрин ҹүмләләриндә мәним вә сәнин сөзләринин ихтисары фикрә һеч бир хәләл кәтирмир, әксинә нитги јығҹамлашдырыб, лүзумсуз сөздән азад едир. Лакин мәнтиги вурғу биринҹи вә икинҹи шәхс әвәзлијинин үзәринә

дүшәрсә, ону ихтисар етмәк кобуд үслуб сәһвинә чеврилир. Мәсәлән: «Бу мәним китабымдыр» әвәзиндә «бу китабымдыр» демәк дүзкүн дејилдир.

Сифәт. Нитгимизин епитетләрлә зәнкинләшдирилмәси вә даһа тә'сирли олмасы үчүн сифәтләрдән дүзкүн, јерли-јериндә истифадә етмәји бачармагын тә'сирли нитг үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Сифәтләрдән дүзкүн истифадә етмәмәк бә'зән нәинки, мәктәб шакирдләринин дилиндә, һәтта мәтбуатда да бир сыра үслуб сәһвләринә јол вермәјә сәбәб олур. «Кејфијјәтли хөрәк», «мәзмунлу мүһазирә» бирләшмәләрини нәзәрдән кечирәк. Билдијимиз кими, кејфијјәт әшјанын мүәјјәнлик әламәтидир. Кејфијјәт мүәјјәнлијинин олмамасы, әшјанын јохлуғу демәкдир. Һәр һансы хөрәк, хөрәк адландырылырса, мүәјјән кејфијјәтә маликдир, лакин о јүксәк вә ја ашағы кејфијјәтли ола биләр. Һәмчинин, мәзмунсуз мүһазирә ағыласығмаздыр. Мүһазирә адландырылан шеј мүәјјән мәзмуна малик олмалыдыр. Лакин мүһазирә дә долғун (мәзмунлу), сәтһи (мәзмунлу), долашыг (мәзмунлу) вә б. к. ола биләр.

Шакирдләри өз нитгиндә сифәтләрдән јерли-јериндә истифадә етмәјә алышдырмаг вә бу јолла онларын үслубуну зәнкинләшдирмәк үчүн әмәли тапшырыглар үзәриндә апарылан ишләрин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән шакирдләрә ашағыдакы типдә тапшырыглар тәгдим етмәк олар:

1. Епитетләрдән мәһрум гуру мәтн верилир вә мүвафиг сифәтләрдән истифадә едиләрәк онун зәнкинләшдирилмәси төвсијә олунур.
2. Верилән исимләри ујғун кәлән сифәтләрлә ишләтмәк.
3. Верилән исимләри, верилән сифәтләрдән ујғун кәләнләри илә ишләтмәк вә с.

Әвәзлик. Үслуб нөгтеји-нәзәриндән әвәзлијин нитгдә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Дил мүәллими әвәзлик һаггында һәлә илк мә'лумат заманы јалныз бунун нә кими бир нитг һиссәси олдуғуну ајдынлашдырмагла кифајәтләнмәмәли, тәбии вә чанлы мисаллар кәтирмәклә әвәзлијин нитгимиздәки ролуну да өјрәтмәјә чалышмалыдыр. Бунунла, о, шакирдләрдә әвәзлик бәһсинин өјрәнилмәсинә мараг ојада биләр.

Әвәзликдән истифадә бә'зән нитгдә икимә'налылыг догура биләр. Шакирдләрин ифадәсиндә тез-тез раст кәлдијимиз ашағыдакы чүмләләр бу чәһәтдән характерикдир.

1. Әли, комсомол тәшкилаты катибинин јанына кедәчәкдир. О, саат 3-дә тарих кабинәсиндә олмалыдыр.

2. Сәдр бригадирә Әнвәри өз јанына апармағы тәклиф етди. Бу чүмләләрдәки икимә'налылыг ашағыдакылардан ибарәтдир:

а) Саат 3-дә тарих кабинәсиндә Әли өзүмү, јохса комсомол тәшкилаты катиби олачагдыр?

б) Әнвәри сәдрин, јохса бригадиринми јанына апармаг тәклиф олунур? Бах, һәмин чүмләләрин үслуб гүсуру мәһз бу көстәрдијимиз икимә'налылыгдан ибарәтдир.

Мүмкүн гәдәр белә чүмләләри ишләтмәмәк лазымдыр. Бу чүр чүмләләрдәки икимә'налылығы арадан галдырмаг үчүн јазылы нитгдә изаһедичи сөзләрдән истифадә олунур. Мәсәлән, «Әли комсомол тәшкилаты катибинин јанына кедәчәкдир. О, (Әли), саат 3-дә тарих кабинәсиндә олмалыдыр».

Бә'зән чүмләнин үслубча сәһв олмамасы үчүн әвәзликдән истифадә етмәк һөкмән зәрури олур. Мәсәлән, «биз бүтүн совет халгы» ишләтмәк «бүтүн совет халгы» әвәзинә дүзкүн дејилдир. «Бүтүн совет халгы» ифадәси нисбәтән һәм тә'сирсиздир, һәм дә санки бурада данышан совет вәтәндашы битәрәф галыр, өз вәтәни һаггында кәнар адам кими чыхыш едир.

Шәхс әвәзликләрини тәдрис едәркән, үслуб нөгтеји-нәзәриндән әһәмијјәтли олан биринчи шәхсин икинчи вә үчүнчү шәхс илә ифадә олунма һалларына да диггәт етмәк лазымдыр. Нитгин тә'сир гүввәсини артырмаг үчүн бә'зән данышан, өзүнә үчүнчү вә ја икинчи шәхс кими мүрачиәт едир. Мәсәлән:

Сән Әли оласан, бунун өһдәсиндән кәлә билмәјәсән?!

«Дедим: — Новрузәли һәлә өлмәјибдир ки, сән онун агасынын кагызыны апарасан» (Ч. Мәммәдгулузадә).

Көрдүјүмүз кими данышан (биринчи шәхс) биринчи чүмләдә өзүндән икинчи шәхс кими, икинчи чүмләдә исә үчүнчү шәхс кими бәһс етмишдир ки, бу да нитгин емосионаллығыны артырмаг үчүн едилән үслуб маневридир.

Бә'зән икинчи шәхсин тәки, онун чәми илә ифадә едилир. Билдијимиз кими һөрмәт етдијин јахын достдан вә аилә үзвләриндән башга бүтүн һалларда мүсаһибә һөрмәт әламәти олараг «сиз» дејә, мүрачиәт олунур.

Әвәзликләр контекстдә һәр һансы шәхс вә ја әшјанын јериндә ишләнмәклә нитгдә јекнәсәглик вә јорғунлуғу арадан галдырыр. Лакин әвәзликләрдән дүзкүн истифадә етмәмәјин өзү дә бә'зән јоручулуг әмәлә кәтирир вә нитгин тә'сир гүввәсини азалдыр. Бу һал ән чох мүәјјән бир әвәзлијин һәр һансы парчада далбадал тәкрары нәтичәсиндә әмәлә кәлир.

Scanned with ACE Scanner

Бә'зән үслуб маневри кими әвәзлик әвәз етдији сөзлә јанашы ишләнир. Белә һала ән чох шәхсә истеһза илә јанашмаг мә'насында јол верилир. Мәсәлән; «О һарададыр бәс, о өзүнү өјән Әшрәф» — чүмләсиндә о әвәзлији Әшрәф исми илә јанашы ишләнмишдир.

Әвәзлик бәһсиндә үслубијјат ишләринин һамысыны, башга бәһсләрдә олдуғу кими шакирдләрә грамматика дәрси просесиндә чатдырмаг тәшәббүсү јерсиз оларды. Мүәллимин белә бир чәһди, әвәзлик барәдә шакирдә өјрәдилмәли олан үмуми мәсәләләри дә кәнарда гоја биләр. Дил-әдәбијјат мүәллими әвәзлик бәһсинә аид үслуб мәсәләләринин чохуну әдәби гираәт дәрсләриндә вә синифдәнкәнар нитг үзрә апарылан ишләр заманы ајдынлашдырмалыдыр.

Иш вә һәрәкәтин, үслубумуздан асылы олараг, заманлар үзрә ифадә едилмәсиндәки рәнкарәнклији дә нәзәрә алмаг вә мәнимсәмәк зәруридир. Тәкчә фе'лин үч заманыны вә онун формал әламәтләрини шакирдләрә өјрәтмәклә кифајәтләнмәк олмаз. Мүхтәлиф ифадә инчәликләрини дә арашдырмаг вә һәр һансы фе'лин мүхтәлиф мә'налары нечә ифадә етдијини ајдынлашдырмаг лазымдыр.

Кечмиш заман. Кечмиш замана аид олан фе'лин ифадә едилмәси, нисбәтән мүхтәлифликдән азаддыр. Лакин мүстәсна һалларда, үслубла әлагәдар олараг, кечмишдә ичра олунмуш һәрәкәт индики заман шәкилчиси илә дә ифадә едилә билир. Ашағыдакы синоним чүмләләри мүгајисә едиб, онларын ишләнмә јерләрини мүәјјәнләшдирәк:

Дүнән мән **кетдим** вә **фикирләшдим...**
Дүнән о **кедәр** вә **фикирләшәр...**

Әлбәттә, һәр ики чүмләдәки иш данышылан моментдән әввәл ичра едилдији үчүн кечмишә аиддир. Лакин бу ифадәләрин һәр биринин өзүнә мәхсус ишләнмә јери вардыр.

Индики заман. Фе'лин индики заманы бир чох һалларда кечмишдә ичра олунан, јә'ни ичрасы данышылан моментдән әввәл башлајан ишин давамыны, јахуд нәтиҹәсини билдирир. Бу нөгтеји-нәзәрдән бә'зән нәгли кечмиш заман шәкилчиси илә ифадә олунан фе'л, индики заман шәкилчиси илә дә ифадә едилмәклә ејни мә'наны верир.

Әли чох јахшы о х у ј у р. Гардашым тары мәһарәтлә ч а л ы р. Дәстә рәһбәри пионерләрин ишинә н ә з а р ә т е д и р чүмләләриндә охумаг, тар чалмаг, нәзарәт етмәк кими һәрәкәт данышылан моментдә баш вермәјә дә биләр. Бу сөзләр һәр һалда данышылан моментдән әввәл башланмыш, һәтта камала јетмиш ишин нәтиҹәсини ифадә едир.

Ҝәләҹәк заман. Ҝәләҹәк замана аид олан иш вә һәрәкәтин ифадәси дә бә'зән кечмиш, јахуд индики заман формасында верилә биләр.

«Одувеј, Ибад дағын бөјрүлә дөрдајаг сүрүр» —
(Ҹ. Ҹаббарлы).

Бурадакы **сүрүр** фе'ли иш вә ја һәрәкәтин данышылан моментдә ичра олундуғуну билдирдији һалда, ашағыдакы чүмләләрдә ејни заман шәкилчиси илә ишләнән фе'лләр иш вә һәрәкәтин данышылан моментдән сонра (аз сонра) баш верәҹәјинин гәт едилдијини билдирир:

1. Баша дүшдүм, халан сәнә гурбан, к е д и р ә м.
2. Бәс елә исә, дүруст гулаг ас, көр нә д е ј и р ә м!

(Ү. Һаҹыбәјов).

Бу чүмләләрдәки **кедирәм, дејирәм** фе'лләри индики заман формасында ишләнсә дә, бурада ифадә едилән иш вә һәрәкәт данышылан моментдә ичра олунмур. Мә'лум олур ки, иш вә һәрәкәт данышылан моментдән сонра гәтијјәтлә ичра олунаҹагдыр.

Ҹанлы данышыгда бә'зән музаре кәләҹәјә аид олуб суал билдирән фе'л, нидаларын көмәји илә кечмиш заман формасында даһа тә'сирли ифадә едилир:

О һеч верәрми? —Ај верди һа!
О кедәрми? —Ај кетди һа! вә с.

Фе'ли сифәт вә фе'ли бағламалар. Дилимиздәки фе'ли сифәт вә фе'ли бағламаларын да үслуб нөгтеји-нәзәриндән бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Фе'ли сифәтләр нитгимизин јығчам олмасына, данышаны сөзчүлүкдән азад етмәјә, фикримизин даһа анлашыглы олмасына көмәк едир—бә'зән бүтөв будаг чүмләләри әвәз едир. Мүәллим фе'ли сифәтләрин илк тәдрисинә мәһз бу әһәмијјәтли чәһәтдән башламалыдыр. Илк нөвбәдә фе'ли сифәтләрин үслубумуз үчүн әһәмијјәти мүгајисәләрлә изаһ едилмәли, шакирдләрдә бу бәһси шүурлу сурәтдә өјрәнмәјә тәбии мараг ојадылмалыдыр:

1) «О шакирдләр ки, имтаһанлары ә'ла гијмәтләрлә вермишдиләр мәркәзи шәһәрләрә екскурсијаја ҝөндәрилдиләр». 2) «Имтаһанлары ә'ла гијмәтләрлә верән шакирдләр мәркәзи шәһәрләрә екскурсијаја ҝөндәрилдиләр». Ҝөрдүјүмүз кими, фе'ли сифәтдән истифадә олунан икинчи чүмлә даһа јығчам вә анлашыглыдыр.

Фе'ли сифәтләрдән истифадә етмәк ән чох китаб үслубуна мәхсус олдуғу үчүн мүәллим бу чүр мисаллары әјани сурәтдә нүмајиш етдирмәклә шакирдләрин өз ифадәләриндә

Scanned with ACE Scanner

фе'ли сифәтләрдән бачарыгла истифадә етмәләринә наил ол-малыдыр.

Әламәт вә кејфијјәт билдирдији үчүн фе'ли сифәтләр сифәтләрә чох јахындыр. Бунларын арасындакы мә'на фәргини дүзкүн дәрк етмәдикдә шакирдләр бә'зән фе'ли сифәтләрдән өз ифадәләриндә сәрбәст истифадә етмәји бачармырлар. Бунларын арасындакы әсаслы фәрг фе'ли сифәтин мүвәггәти, төрәмә, сифәтин исә даими, сабит әламәт билдирмәсиндән ибарәтдир. Мәсәлән: «Ојнајан адам»—бирләшмәсиндә «ојнајан» фе'ли сифәт, «ојнаған адам» бирләшмәсиндәки «ојнаған» сөзү исә сифәтдир. Биз «ојнајан адам» демәклә данышылан моментдә ојнајан адамы билдирмәк истәјирик. Еһтимал ки, бу адам өмрүндә ојнамамыш вә ојнамағы да севмир, бу ојун исә онун үчүн тәсадүфидир. Лакин «ојнаған адам» ифадәси һәмин адамын ојнамаг һәвәскары олдуғуну билдирир. Ола биләр ки, бу адам данышылан моментдә ојнамасын. Фе'ли сифәт мүвәггәти әламәт билдирдији үчүн «учан адам» ифадәси дә дүзкүн һесаб едилә биләр, лакин «учаған адам» ифадәси ағыласығмаздыр.

Фе'ли сифәт бәһсинин тәдриси заманы мүәллим шакирдләрин үслубуну зәнкинләшдирмәк үчүн бир сыра әмәли тапшырыглар үзәриндә иш апара биләр. Бу мәгсәдлә шакирдләрә бир сыра тапшырыглар вермәк лазымдыр.

Нитгин јығчамлығы вә фикрин тәбии әлагәләнмәси нөгтеји-нәзәриндән *фе'ли бағламаларын* да мүһүм әһәмијјәти вардыр.

Бу бәһсин тәдрисинә башлајаркән шакирдләрин диггәтини һәмин әһәмијјәтли чәһәтә јөнәлтмәк лазымдыр. Буна наил олмаг үчүн илк изаһата ашағыдакы характерли мисалларын (чүмләләрин) изаһы илә башламаг олар:

1. Мән һәдсиз дәрәчәдә һәвәскарам. Она көрә дә сиздән хаһиш едирәм ки, мәни әдәбијјат дәрнәјинин үзвлүјүнә гәбул едәсиниз.

2. Сиздән хаһиш едирәм ки, һәдсиз дәрәчәдә һәвәскар олдуғуму нәзәрә алыб, мәни әдәбијјат дәрнәјинин үзвлүјүнә гәбул едәсиниз.

Көрдүјүмүз кими, фе'ли бағламадан истифадә едилдији үчүн икинчи парча һәм јығчам, һәм дә аһәнкдардыр.

Лакин фе'ли бағламалардан дүзкүн истифадә етмәмәјин өзү дә бә'зән үслуб сәһвләри доғурур. Хүсусилә, фе'ли бағламанын тәкрары нитгдә јорғунлуғун, јекнәсәглијин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Шакирдләрин ифадәләриндә бу чүр сәһв-

ләрә даһа тез-тез раст кәлирик. Бә'зән бәдии әсәрләрин дилиндә дә бу тип сәһвләри мүшаһидә етмәк олар:

«Әзиз гапыдан чыхмаг истәдикдә ајаг сахлады вә кери *гајыдыб* атасына мүәјјән мигдарда торба гајырмағы *тапшырыб* кетди» (Ә. Вәлијев).

«...Әввәл әмимдән рүсхәт истәјәчәјәм, гојмаса кечә атымы *миниб*, Аразы о таја *кечиб*, Мүсјө Жордан илә *көрүшүб*, онунла бәрабәр *кедиб*, Парижи *көрүб* сејр едәчәјәм». (М. Ф. Ахундов).

Фе'ли бағламанын һәр һансы парчада вә ја чүмләдәки тәкрары һәмишә јоручулуг әмәлә кәтирмир. Мәсәлән: «Иш дүшмәнчилијә *кәләндә*, јаманлыға *кәләндә* көзүмә патрон сыхсалар, ајаг кери басмарам». (Ч. Чаббарлы)

Бә'зән ејни бир парчада (хүсусилә силсиләли чүмләләрдә) фе'ли бағламанын тәбии тәкрары нитгә аһәнкдарлыг верир вә фикрин даһа јахшы әлагәләнмәсинә, тәләффүздә исә даһа јахшы авазланмаја сәбәб олур. Мәсәлән:

«Партија тәмизлији башлајанда бир чохлары горхуја дүшүб өзләрини хәстәлијә *вуранда*, бә'зиләри сахта сәнәдләр дүзәлдиб партијаны *алдададанда*, бир парасы ичтимаи кечмишини кизләдиб партија билетини мөһкәм сахламаға *чалышанда* Бајрам кишинин севинчи јерә-көјә сығмырды» (Ә. Вәлијев).

Нитгдә фе'ли бағламаларын ишләдилмәси бә'зән икимә'налылыг да доғура биләр. Мәсәлән:

«Гапыдан кирәркән анам пәнчәрәнин гаршысында дајанмышды»—мән јохса о?—Икимә'налылыг доғурмамаг үчүн белә чүмләләри ашағыдакы шәкилдә ишләтмәк лазымдыр: Мән гапыдан кирәркән, анам пәнчәрәнин гаршысында дајанмышды.

Мөвчуд грамматика дәрслијиндә фе'ли бағламаларын: «Һәрәкәтин тәрзини тамамлајан», «Һәрәкәти замана көрә тамамлајан» груплара, даһа сонра исә јарымгруплара ајрылмасы үслуб нөгтеји-нәзәриндән олдугча әһәмијјәтлидир. Мүәллим, фе'ли бағламанын бу груп вә јарымгрупларынын әсил маһијјәтини шакирдләрә шүурлу сурәтдә анлатмаға наил олмалыдыр.

Әмәли јазылы тапшырыглар үзрә апарылан ишләрин дә үслуб чәһәтдән әһәмијјәти бөјүкдүр. Фе'ли бағлама бәһси илә әлагәдар олараг шакирдләри ашағыдакы характерли тапшырыглар үзрә ишләтмәк даһа әһәмијјәтли оларды:

1. Верилмиш фе'ли бағламалары чүмләләрдә ишләдәрәк, дәфтәринизә јазын.

Scanned with ACE Scanner

2. Фе'ли бағламалардан јериндә истифадә етмәклә ашағыдакы парчада олан үслуб гүсурларыны арадан галдырын. (фе'ли бағламадан истифадә едилмәјән бир парча тәклиф олунур.)

3. Ашағыдакы парчада фе'ли бағламанын дүзкүн ишләдилмәмәсинә көрә сәһв чүмләләри тәсһиһ един.

Бағлајычылар. Чүмләләр, хүсусилә табели мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән чүмләләр арасында лексик вә мәнтиги әлагә јаратмагда бағлајычылар мүһүм рол ојнајыр. Бә'зи мүәллимләр бу бәһсин тәдриси үчүн ајрылмыш аз саат мигдарындан да сәмәрәли истифадә етмир, садәчә оларағ бағлајычынын нә демәк олдуғуну бәсит шәкилдә шакирдә өјрәтмәклә иши битмиш һесаб едирләр.

Дил мүәллими бағлајычылар бәһсини кечәркән, бир сыра үслуб мәсәләләрини диггәт мәркәзиндә сахламалыдыр.

Ејни мәтн вә ја парчада бағлајычынын тәкрары нитгдә јоручулуг әмәлә кәтирир вә аһәнкдарлығын позулмасына сәбәб олур.

Нитгин даһа тә'сирли олмасы үчүн, фикрин никишафыны көстәрмәк лазым колдикдә, бағлајычыларын тәкрары даһа тәбии көрүнүр:

4. Кәрбәлајы Нәби—Ешг мәним башыма да, дөшүмә дә, белимә дә, әлимә дә, ајағыма да, һәтта бағырсагларыма да вурубдур, чәми вүчудум ешг одуна јаныр». (С. С. Ахундов).

Һәмчинс үзвләрдә сонунчудан әввәл бағлајычынын ишләдилмәси үслуб чәһәтдән даһа дүзкүн һесаб едилә биләр. Мәсәлән, Әли, Вәли вә Нәркиз мәктәбә кедирләр. Лакин бә'зән үслубун тәләби илә сонунчу һәмчинс үзвдән әввәл дә бағлајычы ишләнмир:

«...Сәни парахода гојуб бир баш Әрдәбилә көндәрмәсәм, мәним атама, бабама, једди гат әчдадимин әрваһинә лә'нәт олсун». Һаглы оларағ бу чүмләдәки «атама, бабама, једди гат әчдадимин әрваһинә» кими һәмчинс үзвләрин һеч биринин арасында бағлајығы ишләдилмәмишдир.

Чүмлә тәркибиндә бағлајычыдан истифадә етмәмәк бә'зән фикир сәһви дә доғура биләр.

Шакирдләрә өз нитгләриндә бағлајычылардан јери кәлдикчә дүзкүн истифадә етмәји өјрәтмәк лазымдыр.

Нағы ИСМАЈЫЛЗАДӘ.

III СИНИФДӘ АНА ДИЛИНДӘН ШАКИРДЛӘРИН МҮСТӘГИЛ ИШИНИН ТӘШКИЛИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Мәктәбин һәјатла әлагәсинин мөһкәмләндирилмәси вә өлкәдә халг маарифи системинин јенидән гурулмасы һаггындакы Ганун мүәллимләрдән тә'лимин јалныз мәзмунуну дејил, үсулларыны да дәјишдириб, шакирдләрин мүстәгиллик вә тәшәббүскарлығыны һәр васитә илә кенишләндирмәји тәләб едир.

Бу васитә ана дили тә'лиминдә формализмлә мүбаризә апармаг үчүн мүһүм шәртләрдән биридир. Мәһз буна көрә дә габагчыл ибтидаи мәктәб мүәллимләри синифдә, еләчә дә евдә шакирдләрин мүстәгил ишләринин кејфијјәтини јахшылашдырмаг үчүн јени јоллар ахтарыр вә өз тә'лим үсулларыны тәкмилләшдирирләр.

Шакирдләр мүәллимин рәһбәрлији илә китабла, тәдрис ләвазиматы илә мүстәгил ишләмәји өјрәнир, дил һадисәләрини мүшаһидә едир, бу вә ја дикәр грамматик гајда һаггында мүстәгил нәтичә чыхарыр, алдыглары биликләри өз әмәли фәалијјәтләриндә тәтбиг етмәјә сә'ј көстәрирләр.

Габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәси көстәрир ки, мүстәгил иш шакирдин дәркетмә фәалијјәтини вә мүшаһидәчилијини артырыр, онун билик вә вәрдишләрини мөһкәмләндирир, мүстәгил оларағ јени биликләр газанмасына имкан верир.

161 нөмрәли мәктәбин мүәллими Ф. Асланова өз тәчрүбәсинә әсасән, мүстәгил ишин тәләбләриндән данышаркән дејир: «һәр шејдән әввәл, мүстәгил иш шакирдләрин гүввәсинә ујғун олмалыдыр. Чүнки белә шәраитдә анчаг шакирд мүстәгил иши шүурлу сурәтдә јеринә јетирә биләр.

Scanned with ACE Scanner

Мүстәгил иш шакирдләрин фикрини ојатмалыдыр. Механики јеринә јетирилмәсини тәләб едән, ушағын тәфәккүрүнүн инкишафына мүвафиг олмајан мүстәгил иш һәм фајдасыз, һәм дә зәрәрлидир. Бу, шакирдләри мүстәгил иши формал јеринә јетирмәјә мәчбур едир. Адәтән, мүстәгил иши јеринә јетирдикдән сонра шакирдләр чох севинирләр.

Мүстәгил иш програмын тәләбләринә ујғун сечилмәли, өјрәнилмиш материалын мөһкәмләндирилмәсинә хидмәт етмәлидир.

Мүстәгил иш истәр форма, истәрсә дә мәзмун е'тибары илә рәнкарәнк олмалыдыр. Јекнәсәг мүстәгил иш ушаглары тез јорур вә дарыхдырыр.

Мүстәгил иш верәркән мүәјјән принсип—чәтинлик вә ардычыллыг көзләнилмәлидир. Һәр бир јени тапшырыг кечилмиш материалларла әсасландырылмалыдыр. Бу исә шакирдләри нөвбәти мүстәгил иши јеринә јетирмәјә һазырлајыр».

Ф. Асланова грамматикадан верәчәји мүстәгил иши ики-үч шакирдә охутдурур вә арадача изаһ едир. Еләчә дә ишин јеринә јетирилмәси шәраитини шакирдләрә баша салыр. Мүстәгил иш верәркән мүәллим онун јеринә јетирилмәсиндә шакирдләрин нә кими чәтинлијә раст кәлә биләчәкләрини дә габагчадан мүәјјәнләшдирир вә бу чәтинликләри арадан галдырмаг јолларыны шакирдләрә ајдынлашдырыр.

Мүәллим мүстәгил ишин јеринә јетирилмәсини мүнтәзәм олараг јохлајыр вә гијмәтләндирир. Мүстәгил ишин јохланылмасы, мәнимсәнилмиш тә'лим материалынын мөһкәмлик вә дәринлијини, тапшырығын јеринә јетирилмәсинә ушагларын мүнасибәтини мүәјјәнләшдирмәкдә мүәллимә көмәк едир. Бу һагда мүәллим өз тәчрүбәсинә әсасланараг дејир: «Шакирдләр һәмишә јеринә јетирдикләри мүстәгил ишин нәтичәси илә чох марагланырлар. Мәһз буна көрә дә мән шакирдләрин мүстәгил ишдә бурахдыглары сәһвләри вахтында мүәјјән едир вә бунларын арадан галдырылмасы јолларыны көстәрирәм.

Һәр бир шакирд һисс едир ки, мән һәмишә онун мүвәффәгијјәти илә фәрәһләнир, мүвәффәгијјәтсизлији илә кәдәрләнирәм».

Доғрудан да мүәллим һәр шакирдә диггәт вә мәһәббәтлә јанашыр, онун фәрди хүсусијјәтләрини өјрәнир, мүәј-

јән билик вә вәрдишләрә јијәләнмәсинә сә'јлә көмәк көстәрир.

Шакирдләрин билијини јохларкән мүәллим јалныз материалын өјрәнилмәсини мүәјјәнләшдирмәклә кифајәтләнмир. О, мүстәгил ишин нечә јеринә јетирилмәсини дә һәр бир шакирддән сорушур.

Јарадычы јазылары јохларкән мүәллим чалышыр ки, шакирдләр јолдашларынын иши һаггында өз фикирләрини сөјләмәкдә даһа мүстәгиллик көстәрсинләр: нөгсанлары тапмағы, әсас фикирләри мүәјјәнләшдирмәји, ән јахшы јазы ишләрини гијмәтләндирмәји бачарсынлар.

Һәр һансы бир грамматик гајданын өјрәнилмәсинә һәср едилмиш мәшғәләдә шакирдләр мүстәгил олараг өзләри нәтичә чыхарыр вә өзләриндән ујғун нүмунәләр көстәрирләр. Мәсәлән, шакирдләри тәк вә чәм исимләрлә таныш етмәк мәгсәди илә мүәллим ашағыдакы сөзләри синиф тахтасында јазыр:

Заводлар	завод
е'малатханалар	е'малатхана
фабрикләр	фабрик
дәрзиләр	дәрзи
дәзкаһлар	дәзкаһ

Мүәллимин тәклифи илә шакирдләр сол сүтундакы исимләри саг сүтундакы исимләрлә мүгајисә едир вә мүстәгил олараг өзләри нәтичә чыхарырлар:

> Сол сүтундакы исимләр әшјанын чох, саг сүтундакы исимләр исә әшјанын тәк олдуғуну билдирир.

Бундан сонра исә сол сүтундакы сөзләри шакирдләр мүәллимин тәклифи илә тахтада көк вә шәкилчиләринә ајырырлар.

Завод+**лар**, е'малатхана+**лар**, фабрик+**ләр**, дәрзи+**ләр**, дәзкаһ+**лар**.

5 шакирд һәмин сөзләрин әввәлчә көкләрини, сонра да шәкилчиләрини охујур. Дәрсин сонунда шакирдләр мүстәгил олараг **лар** вә **ләр** шәкилчиләринин јазылышына аид ашағыдакы нәтичәјә кәлирләр:

Scanned with ACE Scanner

> Сөздә галын саитли һечадан сонра **лар,** инчә саитли һечадан сонра **ләр** шәкилчиләри јазылыр. Бир әшјаны билдирән исимләр тәк, бирдән артыг әшјаны билдирән исимләр исә чәм адланыр.

Бә'зән мүәллим елә мүстәгил иш верир ки, о, шакирдләри јени материалы гаврамаға һазырлајыр. Мәсәлән, сифәтлә танышлыгдан габаг, мүәллимин тәклифи илә шакирдләр әшјанын нечәлијини билдирән, нечә? нә чүр? вә һансы? суалларына чаваб олан сөзләр һаггында верилмиш билији тәкрар едирләр. Белә тәхмини мүстәгил иш һәм вахта гәнаәт едир, һәм дә јени материалын мөһкәм мәнимсәнилмәсинә көмәк олур.

Мүәллим бу вә ја дикәр грамматик материалын өјрәнилмәси илә әлагәдар олараг шакирдләрин дил үзәриндә мүшаһидәләрини тәшкил едир. Шакирдләр дәрсликдән вә ја тахтадан мүәјјән сөз вә чүмләләри дәфтәрләринә көчүрүрләр. Мүәллимин көмәји илә һәмин сөз вә чүмләләр мүстәгил олараг шакирдләр тәрәфиндән тәһлил едилир вә нәтичә чыхарылыр. Мәсәлән, мүәллимин тәклифи илә шакирдләр **г** вә ја **к** самити илә битән исимләрин һалланмасына аид 127, 128 вә 130-чу тапшырыглардакы сөзләри дәфтәрләринә көчүрүр вә тәһлил етдикдән сонра мүстәгил олараг ашағыдакы нәтичәни чыхарырлар:

> 1. **Г** сәси илә битән чохһечалы исимләрә саитлә башланан шәкилчи артырылдыгда **г** сәси **ғ** сәсинә кечир.
>
> 2. **К** сәси илә битән чохһечалы исимләрә саитлә башланан шәкилчи артырылдыгда **к** сәси **ј** сәсинә чеврилир.

Кечилмиш материалын тәкрарында мүәллим мүстәгил ишин тәшкилинә бөјүк әһәмијјәт верир. Бу мәгсәдлә дә о, билијин мәнимсәнилмәсиндә, дәгигләшдирилмәсиндә, шакирдин јазы савадынын артмасында тәкрардан мүһүм бир васитә кими истифадә едир. Бә'зән дә мүәјјән мөвзулар үзрә хүсуси тәкрар дәрси дә тәшкил етмәјә чалышыр.

Мүәллимин көстәриши илә шакирдләр кечилмиш материалы синифдә, ја да евдә тәкрар едирләр. Сонра исә учот-

тәкрар дәрси кечилир. Шакирдләр мүәјјән гејдләр едирләр. Мәсәлән, мүәллим саитләр һаггында верилмиш мә'луматы евдә тәкрар етмәји шакирдләрә тапшырмышды. Нөвбәти дәрсдә һәмин мөвзу тәкрар олундугдан, билик һесаба алындыгдан сонра шакирдләр белә гејдләр едирләр:

Биз саитләр һаггында нә билирик.

Азәрбајчан дилиндә 9 саит вар:
а, ы, о, у, е, ә, и, ө, ү.
Галын саитләр 4-дүр: а, ы, о, у.
Инчә саитләр 5-дир: е, ә, и, ө, ү.

Мүәллим гејдләрин нечә апарылмасыны гысача олараг габагчадан изаһ едир, тәхмини шифаһи һазырлыгдан сонра исә әсас иши шакирдләрин өзләри мүстәгил олараг јеринә јетирирләр.

Јени материалын изаһында да мүәллим тәкрардан билијин мәнимсәнилмәси үчүн зәрури бир васитә кими истифадә едир. Мәсәлән, фе'л һаггында үмуми мә'лумата һәср едилмиш дәрсдә II синифдә фе'л һаггында верилмиш билијә әсасланараг (әшјанын һәрәкәтини билдирән сөзләр) шакирдләри фе'лин бир нитг һиссәси кими баша дүшмәјә һазырламағы өз гаршысында мәгсәд гојур.

Дәрсин әввәлиндә мүәллим тахтаја ашағыдакы чүмләләри јазыр: 1. Ишарә верилди. 2. Јарыш башланды.

Шакирдләр мүәллимин тәклифи үзрә II синифдә алдыглары билијә әсасланараг әшјанын һәрәкәтини билдирән сөзләрин алтындан хәтт чәкирләр. Мүстәгил иш заманы шакирдләр әшјанын һәрәкәтини—фе'лин әһәмијјәтини, суалларыны изаһ едирләр. Мүәллим бурада фе'л истилаһы илә шакирдләри таныш едир, онун нитг һиссәси олдуғуну сөјләјир. Шакирдләр мүстәгил иш заманы ујғун мисаллар кәтирәрәк фе'лин тә'рифини сөјләјирләр. Онлар хәбәри фе'л олан чүмләләр тәртиб едиб дәфтәрләринә јазырлар. Мәсәлән, 1. Совет алимләри Јерин сүн'и пејкини јаратмышлар. 2. Мән гәзетдә атомбузгыран кәмисинин шәклини көрдүм. Һәмин шакирд јаздығы чүмләләрдә **јаратмышлар, көрдүм** фе'лләринин алтындан хәтт чәкир вә һәр фе'лин үстүндә онун суалыны гејд едир.

Кечилмиш материалын тәкрарында вә мөһкәмләндирилмәсиндә мүәллим грамматик тәһлилдән сәмәрәли истифадә едир. Грамматик тәһлилин көмәји илә шакирдләр алдыглары билији тәчрүбәдә тәтбиг, изаһ вә сүбут етмәји өјрәнирләр.

Scanned with ACE Scanner

Мүәллимин тәҹрүбәси көстәрир ки, белә тапшырыглар шакирдләрин мүстәгиллијини инкишаф, диггәтләрини исә тәрбијә едир. Шакирдләр сәһвсиз олараг чүмләләри көчүрүрләр.

Мүәллим синифдә вә евдә мүстәгил тәһлил етмәк үчүн һәр күн шакирдләрә сөзләр вә чүмләләр верир. Илк дәфә шакирдләр синифдә мүәллимин көмәји илә тапшырығы белә јеринә јетирирләр: бир шакирд чүмләни вә ја сөзү тахтаја, галанлары исә дәфтәрләринә јазырлар. Сонра исә һәмин сөз вә чүмләләри мүстәгил олараг өзләри тәһлил едирләр.

Шакирдләр сөзүн гурулушу илә таныш олдугдан сонра мүәллим грамматик тәһлил үчүн ајрылмыш чүмләләрә орфографик ҹәһәтдән характерик олан мүәјјән сөзләр дә әлавә едир.

Сөзүн орфографик ҹәһәтдән тәһлили әввәлҹә мүәллимин рәһбәрлији илә, сонра исә мүстәгил олараг шакирдләр тәрәфиндән апарылыр. Дәфтәрдә һәмин сөзләр ашағыдакы ҹәдвәл үзрә тәһлил олунур:

СӨЗҮН ГУРУЛУШУ

Сөзләр	Көк	Шәкилчиләр	
		Сөздүзәлдичи шәкилчиләр	Сөздәјишдиричи шәкилчиләр

Мүәллим тәһлил үчүн мүәјјән едилмиш илк сөзү диктә едир. Шакирдләр исә ону биринҹи графада јазыр вә ҹәдвәли долдурурлар.

Бә'зән дә мүәллим сөзүн көкүнү дејир, шакирдләр ону үјгун графада јазараг сөздүзәлдичи шәкилчиләр әлавә едиб, јени сөзләр дүзәлдирләр. Бу нөв ҹәдвәл вахта гәнаәт едир, ушагларын сөзүн гурулушу үзәриндә мүстәгил олараг ишләмәләринә имкан верир. Ушаглар шәкилчиләр әлавә етмәклә сөзләрин нечә дәјишмәси вә јени сөзләрин нечә дүзәлмәсини мүшаһидә едир, сөзүн гурулушу һаггындакы тәсәввүрләрини кенишләндирир вә мөһкәмләндирирләр.

Јени материалын мөһкәмләндирилмәсиндә дә шакирдләрин мүстәгил ишинин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Мүәллим ев тапшырыгларыны јохламагла, сорғу заманы, мүәјјән мәтнләри тәһлил етдикдә, бу вә ја дикәр мөвзунун тәкрарында грамматик тәһлилдән кениш истифадә етмәјә чалышыр. Мәһз буна көрә дә шакирдләр тәһлил үчүн верилмиш чүмләләрдә грамматик материала тез-тез раст кәлирләр.

Јазылы грамматик тәһлил үчүн һәр бир шакирдин ајрыҹа дәфтәри вардыр.

Мүәллим чүмләни јазаркән вә тәһлил едәркән онун нә ҹүр јазылаҹағы һаггында фикирләшмәји, сонра исә јазмаға башламағы шакирдләрә адәт етдирмишдир.

Шакирдләр мүәјјән гајда үзрә сөзләри орфографик ҹәһәтдән тәһлил етмәји бачармырлар. Бу мәгсәдлә дә шакирдләр чүмләни тәкрар едирләр, һәр сөзүн гурулушу, нә ҹүр вә нә үчүн белә јазылмасыны ајдынлашдырырлар. Мәсәлән, «Бакы шәһәрдир» чүмләсиндәки сөзләри шакирдләр орфографик ҹәһәтдән белә тәһлил едирләр: Бакы хүсуси исимдир, буна көрә дә бөјүк Б һәрфи илә, шәһәр сөзү үмуми исим олдуғу үчүн кичик ш һәрфи илә башланмышдыр вә с.

Мүәллимин дедији кими, белә тәләб бурахылмыш сәһви хәбәрдарлыг етмәјә имкан јарадыр, һәмин ҹаваб верән шакирди, бүтүн синфи фәал ишләмәјә мәҹбур едир. Буна көрә дә чүмләдә олан бүтүн сөзләрин јазылышы изаһ едилиб гуртардыгдан сонра шакирдләр һәмин сөзләри дәфтәрләринә көчүрүрләр.

Грамматик тәһлил үчүн ајрылмыш чүмләләр бә'зән дә дағыныг һалда шакирдләрә верилир. Мәсәлән, дүшәркә, биз, пионер, кетмишдик, јајда.

Мүәллимин тәклифи илә шакирләр мүстәгил олараг һәмин дағыныг сөзләрдән—сөз групундан чүмлә дүзәлдирләр: Јајда биз пионер дүшәркәсинә кетмишдик.

Тәртиб олунмуш чүмлә шакирдләр тәрәфиндән бир-ики дәфә охунур, шакирдләр исә һәмин чүмләни дәфтәрләринә көчүрүрләр.

Ҹүмләнин грамматик тәһлилиндә мүәллим бә'зән чүмләдәки сөзләри бир-биринә битишик һалда тахтаја јазыр. КәнчтәбиәтчиләрМосквајајоладүшдүләр. (Кәнҹ тәбиәтчиләр Москваја јола дүшдүләр).

Һәр шејдән әввәл, шакирдләр шифаһи олараг чүмләни ајры-ајры сөзләрлә охујурлар. Сонра да чүмләни дәфтәрләринә јазыр вә үзвләринә көрә тәһлил едирләр.

Scanned with ACE Scanner

Муәјјән бир гајданы вә ја тә'рифи әзбәрләмәклә иш гуртармыр. Јени материалы јахшы мәнимсәмәк үчүн һәмин гајда вә тә'рифи әмәли олараг мөһкәмләндирмәк лазымдыр. Һәр шејдән әввәл, јени материалын мөһкәмләндирилмәси үчүн мүәллим дәрсликдәки тапшырыглардан истифадә едир. Буна көрә дә дәрсликдән о, шакирдләри фәаллашдыран, онларын мүстәгиллијини артыран, фајдалы тапшырыглар сечмәјә чалышыр.

Мүәллим, һәр шејдән әввәл, шакирдләр үчүн мүстәгил ишин ичра етмәкдән өтрү муәјјән вахт ајырыр.

Мә'лумдур ки, һәлә I синифдән шакирдләрә мүстәгил ишләмәк вәрдишләри ашыланыр. Һәр ил синифдән-синфә кечдикчә мүстәгил ишин мәзмуну, нөвү мүрәккәбләшир вә мүхтәлифләшир. I синифдә мүәллимин мүстәгил иш сечмәси шакирдләрин охудуглары мәтнин мәзмунундан, дәрсин мәгсәдиндән, шакирдләрин јаш хүсусијјәтләриндән асылыдыр.

I синифдә мүстәгил ишин јеринә јетирилмәсинә чох аз вахт (3—5 дәгигә) верилир вә бунларын нөвләри мәһдуд олур. Мәсәлән, бу вә ја дикәр мәтн тәкрар охунур, ушаглар шәклә бахырлар, верилмиш суаллара дәрсликдән чаваблар тапырлар, ше'р әзбәрләјирләр, мәтнин мәзмунуна мүвафиг ајры-ајры һиссәләр үзрә садә шәкилләр чәкирләр вә с.

II синифдә исә I синфә нисбәтән мүстәгил иш нөвләри фәргләнир. Бу синифдә шакирдләр мәтндән јени сөзләри тапыр, мәтни һиссәләрә ајырыр, садә мәзмунлу шәкилләр үзрә кичик һекајәләр дүзәлдирләр вә бә'зән дә мәтни һиссәләрә ајырдыгдан сонра һәр һиссәјә ајрыча олараг ад верирләр. вә с.

Ф. Асланова исә оху дәрсләриндә шакирдләрин мүстәгил ишинә даһа кениш јер верир. Биз мүәллимин оху дәрсләриндә тәтбиг етдији мүстәгил иш нөвләриндән бир нечәсини нүмунә мәгсәди илә ашағыда веририк:

1-ч и н ө в. **Учадан гираәтә һазырлыг мәгсәди илә сәссиз оху.** Бурада һазырлыг мәгсәди илә шакирдләр һекајәни сәссиз олараг охујурлар.

Мәсәлән, Г. Мусајевин «Гара», М. Раһимин «Гыш», А. Сәһһәтин «Гарышга вә милчәк» вә с.

Бу нөв тапшырығы мүәллим, хүсусилә тәмсилләрин вә ше'рләрин охунмасы просесиндә тәтбиг едир. Мүәллимин тәчрүбәси көстәрир ки, бу нөв иш јахшы нәтичә верир.

Мүәллим Т. А. Криловун «Балыг, ордәк вә хәрчәнк», Гримм гардашларынын «Кирпи вә довшан» вә с. тәмсилләрини кечәркән роллар үзрә учадан охумаға һазырламағы шакирдләрә тапшырыр.

2-ч и н ө в. **Суаллара чаваб вермәјә һазырлыг мәгсәди илә сәссиз оху.** Мәсәлән, Л. Н. Толстојун «Гу гушу» һекајәсини охудугдан сонра шакирдләр ашағыдакы суаллара чаваб һазырлајырлар.

1. Јазычы чаван Гу гушу һаггында нә дејир?
2. Чаван Гу гушу һаггында јазычынын дедији образлы сөзләр һансылардыр?

3-ч ү н ө в. **Нағыл етмәјә һазырлыг мәгсәди илә сәссиз оху.** Бу иши мүәллим М. Рзагулузадәнин «Пајыз» ше'ри үзрә белә тәшкил едир: о, ашағыдакы планы тахтада јазыр:

1. Бағда пајыз. 2. Мешәдә пајыз. 3. Тарлада пајыз.

Шакирдләр һәмин план үзрә ше'рин мәзмунуну данышырлар.

Мир Чәлалын «Күлкәзин бабасы» һекајәси үзрә ушаглар өзләри мүстәгил олараг план тәртиб едирләр вә һәмин план үзрә һекајәнин мәзмунуну данышырлар. Ашағыда һәмин һекајә үзрә бир шакирдин тәртиб етдији планы веририк: 1. Күлкәзин бадам чубуғуну мәктәбә апармасы. 2. Күлкәз әввәл бабасына нә үчүн инанмады. 3. Алы баба бағчылыг ишини нечә билирди?

4-ч ү н ө в. **Һекајәни сәссиз охумаг вә она аид мүәјјән шәкилләр фикирләшмәк.** Охунун бу нөвү ушаглара план тутмағы өјрәтмәк үчүн фајдалы үсулдур. Мүәллим «Гуш јувасы», «Гәһрәман пионер» вә с. һекајәләриндән бу мәгсәдлә истифадә едир. Мүәллимин тәклифи илә шакирдләр мүстәгил олараг һәмин һекајәләри охујур вә онларын һәр һиссәсинә аид мүәјјән шәкил фикирләширләр. Шакирдләр тәрәфиндән тәртиб олунмуш план-шәкил синифдә мүзакирә едилдикдән сонра адлыг чүмлә һалында үмуми план һазырланыб тахтаја јазылыр. Сонра исә шакирдләр һәмин планы дәфтәрләринә көчүрүрләр.

5-ч и н ө в. **Нөвбәти ифадә үчүн сәссиз оху.** Охунун бу нөвү шакирдләрә китаб үзәриндә мүстәгил ишләмәк вәрдишләри ашылајыр. Бунунла бәрабәр јазылы иштин инкишафы үчүн әсас үсуллардан биридир. Мәсәлән, Л. Н. Толстојун «Довшан» һекајәсини мүәллимин тәклифи илә шакирдләр сәссиз охујурлар вә мүстәгил план тәртиб едирләр. Нөв-

Scanned with ACE Scanner

бәти дәрсдә исә һәмин план үзрә һекајәнин мәзмунуну ифадә јазырлар.

6-чы нөв. **Синифдәнхарич ишдә шакирдләрин мүстәгиллиjи.** Бу нөвүн тәтбигиндә «Илин фәсилләри» мөвзусунун үмумиләшдирилмәси кениш јер тутур. Синиф 3 мангаја ајрылыр. Мүәллим биринчи мангаја «Јај», икинчи мангаја «Пајыз», үчүнчү мангаја «Гыш» вә «Јаз» мөвзуларыны үмумиләшдирмәји тапшырыр. Мүстәгил ишин бу нөвү шакирдләрин диггәтини даһа чох чәлб едир. Мәһз буна көрә дә онлар «Илин фәсилләри» албомуна илин фәсилләринә аид чохлу шәкил топлајырлар. Шакирдләр бу ишлә әлагәдар олараг бир чох ше'р вә тапмача да өјрәнирләр. Илин фәсилләринә аид үмумиләшдирилмиш мөвзуну јекунлашдырмаг мәгсәди илә мәзмунлу вә мараглы бир иншa да јазырлар.

«Ә. Сабирин һәјаты» мөвзусунда тәшкил едилмиш топланыш да чох мараглы кечмишдир. Бу мәгсәдлә топланыша синифдәнхарич иш саатларында ајрыча һазырлыг көрүлмүш вә һәр шакирдә мүстәгил тапшырыг верилмишдир. Шакирд Ј., Ә. Сабирин тәрчүмеји-һалыны данышмышдыр. Бир нечә шакирд Сабирин «Гарға вә түлкү», «Ағачларын бәһси» тәмсилләрини сәһнәләшдирәрәк чыхыш етмишдир.

Мә'лум олдугу кими, III синифдә јазы ишләринин ән чох јајылмыш нөвү ифадәдир. Шакирдләрин јазылы нитгини инкишаф етдирмәк мәгсәди илә мүәллим јазылы ифадәнин мүхтәлиф нөвләриндән истифадә едир. Мәсәлән, «Памбыг јығанлар» һекајәси үзрә өјрәдичи характер дашыјан ифадә јазыны мүәллим белә тәшкил едир: һазырладығы шәкилләри лөвһәдән асыр. Биринчи шәкилдә ушаглар памбыг мәнтәгәсиндә, икинчи шәкилдә пионер отағында тәсвир олунур. Шакирдләр фикирләшир, һәр шәклин мәзмунуна аид план тәртиб едирләр. Беләликлә, шакирдләр әввәлчә ифадәнин биринчи, сонра исә икинчи һиссәсини јазырлар. «Сөјүд ағачы» (Һ. Халидә), «Түлкү вә кәклик» һекајәси үзрә јохлама мәгсәди илә ифадә вердикдә мүәллим мәтнләри бүтөв охујур, шакирдләр исә мүстәгил олараг план тәртиб едирләр. Сонра да һәмин план үзрә ифадә јазмаға башлајырлар.

Ибтидаи мәктәбдә ана дилиндән верилән мүстәгил иш нөвләриндән бири дә әзбәр јазыдыр. Мүстәгил ишин бу нөвү

ушагларда јаддашы инкишаф етдирир вә сөз еһтијатыны зәнкинләшдирир. Мүәллим кечән дәрс или мүддәтиндә «Балыг, өрдәк вә хәрчәнк» тәмсилини, «Колхозчулар маһнысы», «Дүшәркәмиз» ше'рләрини, «Ананын бајрамы» һекајәсиндән мараглы абзаслар вә с. сечиб ушаглара әзбәр јаздырмышдыр.

Инша да мүстәгил ишин бир нөвүдүр. Кечән дәрс или мүддәтиндә шакирдләр план үзрә ашағыдакы мөвзуларда инша јазмышлар: «Дүшәркәдә», «Пајыз», «Гыш», «Баһар кәлди» вә с. Һәр инша јазыја исә мүәллим габагчадан чидди һазырлыг иши апармышдыр.

Шакирдләри өз-өзләринә нәзарәт етмәјә алышдырмаг үчүн мүәллим јазы ишләриндән дә истифадә едир.

Јохлама имланы (2-чи рүбдән сонра) тәсһиһ едәркән бә'зән анчаг сәһвләрин алтындан хәтт чәкир, һәмин сәһвләри дүзәлтмәји шакирдләрин өзләринә тапшырыр.

Мүәллим бә'зән дә өз сәһвләрини груплашдырмағы (III рүбдән) шакирдләрә тәклиф едир. Бу мәгсәдлә дә һәр бир шакирдин дәфтәринин ахырында хүсуси сәһифә ајрылмышдыр. Шакирдләр бурахдыглары сәһвләри һәмин сәһифәдәки графикләр үзрә груплашдырырлар.

Мүәллим лүғәт үзәриндә апарылан ишдә шакирдләрин мүстәгиллијинә бөјүк диггәт јетирир. Грамматикадан өјрәнилмиш материалдан асылы олмајараг, шакирдләр дәрсликдә раст кәлдикләри чәтин сөзләри өз лүғәтчәләринә гејд едирләр.

Мүәллим синифдә лүғәт үзәриндә иши нечә апарыр вә шакирдләрдә мүстәгиллији нечә инкишаф етдирир?

Биз ушагларын лүғәт дәфтәрләри илә таныш олдуг. Һәр шакирдин ики лүғәт дәфтәри варды. Биринчи дәфтәрдә I—III синифләр үзрә програмда тәклиф олунан јазылышы чәтин сөзләр гејд едилир. Һәмин дәфтәрдә јазылышы чәтин сөзләр мүәјјән мөвзулар үзрә јазылыр. Мәсәлән, «Колхоз» мөвзусу үзрә ашағыдакы сөзләр гејд едилир: колхоз, әмәк, габагчыл, комбајн, трактор, бригадир, бригада вә с. Шакирдләр һәмин сөзләрдән мүстәгил олараг чүмләләр, бә'зән дә кичик рабитәли мәтнләр тәртиб едирләр. Биз һәмин чүмләләрдән бир нечәсини веририк. Мәсәлән. 1. Колхоз памбыг планыны јеринә јетирмишдир. 2. Габагчыл колхозчулар мүкафатландылар. 3. Комбајн тарлаја сәс салмышды. 4. Трактор јерин гатларыны чевирирди. 5. Бригада саһәни алаг отларындан тәмизләди. 6. Бригадада иш јахшы тәшкил олунмушдур.

Scanned with ACE Scanner

Евдә исә шакирдләр синифдә таныш олдуглары јени сөз-
ләри мүстәгил олараг һәмин дәфтәрә гејд едирләр.
2-чи лүғәт дәфтәриндә исә шакирдләр дәрсликдә раст
кәлдикләри јазылышы чәтин олан сөзләри гејд едирләр. Мүәл-
лим орфографик чәһәтдән чәтин олан сөзләрин јазылышы-
нын јохланылмасы үчүн мүхтәлиф үсуллардан истифадә едир.
Бә'зән дәрсин әввәлиндә мүәллимин диктәси илә шакирдләр
лүғәтдән мүәјјән сөзләри (4—5 сөз) дәфтәрләринә јазырлар.
Бу мәгсәдлә дә мүәллим сағ вә сол сыралар үчүн габагча-
дан ајрыча олараг мүәјјән сөзләр сечиб һазырлајыр. Белә-
ликлә, диктә заманы сағ сырада отуранлар бир сөзү, сол
сырада отуранлар исә башга сөзү вә с. дәфтәрләринә јазыр-
лар.

Мүәллимин тәчрүбәси көстәрир ки, сөзләрин вариант-
лар үзрә белә јазылмасы шакирдләрин мүстәгиллијини даһа
да артырыр. Шакирдләр јаздыгларынын дүзкүн олмасыны
өз лүғәт дәфтәриндә вә ја дәрсликдә һәр мәтнин ахырында
олан лүғәт үзрә мүстәгил олараг јохлајырлар.

Мүәллим бә'зән бир нечә вариантда мүәјјән мөвзу үзрә
4—5 сөз јаздырмаг үсулундан да истифадә едир. Шакирдләр
бу иши белә јеринә јетирирләр: мәсәлән, шәһәр үзрә:
трамвај, күчә, троллејбус, Ленинград, метро вә с.; бостан үз-
рә: памидор, гарпыз, бадымҹан, гарғыдалы вә с. Дәрсдә тәх-
мини һазырлыг апардыгдан, шакирдләр мүәјјән мөвзу үзрә
сөз еһтијатына јијәләндикдән сонра, һәмин тапшырыг мүстә-
гил олараг јеринә јетирилир.

Мүәллим тарихи мәтнләрин изаһлы гираәти просесиндә
дә дәрсин мүхтәлиф мәрһәләләриндә мүстәгил ишин ашағы-
дакы нөвләрини тәтбиг едир.

Мүәллим кечән дәрсдә охунмуш бу вә ја дикәр тарихи
материалы мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә шакирдләрә аша-
ғыдакы мүстәгил тапшырыглары иҹра етдирир:

а) шакирдләр верилмиш суаллара мәтндән ҹаваб тапыб
һазырлајырлар; б) дәрсликдәки шәкилләрә ујғун олараг ки-
чик һекајәләр тәртиб едирләр; в) мәтнләрин мәзмунуну өз
сөзләри илә данышырлар; г) мәтнә аид суаллар тәртиб едир-
ләр вә с.

Октјабр ингилабы, Владимир Илич Ленин, Совет Орду-
су, 1 Мај һаггындакы мәтнләри охумадан габаг, мүәллим
шакирдләрин билијини өјрәнир. Бу мәгсәдлә шакирдләр мү-
әллимин тәклифинә әсасән бу вә ја дикәр тарихи факт вә
һадисәләри нагыл етмәјә һазырлашырлар.

Тарихи мәтнләрин охунмасына мүәллим гыса кириш мү-
саһибәси илә башлајыр. Бу исә шакирдләри охунаҹаг мате-
риалын мәзмунуну мәнимсәмәјә көмәк едир. Мәсәлән,
Владимир Илич Ленин һаггында данышаркән мүәллим, ша-
кирдләрә ашағыдакы суаллары верир:

1. Владимир Илич Ленин һарада анадан олмушдур?
2. Улјановун аилә үзвләри кимләрдән ибарәт иди?
3. Чар һөкумәти Владимир Илич Ленини нә үчүн һәбс
вә сүркүн едирди вә с.

Тарихи материалы мәнимсәтмәјә һазырлыг мәгсәди илә
мүәллим оху просесиндә раст кәлә биләҹәк чәтин сөз-
ләри дә өз мүсаһибәсинә дахил едир вә бунларын мәзму-
нуну ајдынлашдырыр. Мәсәлән, «Мүтләгијјәтин јыхылмасы»
мәтни һаггындакы кириш мүсаһибәсинә ашағыдакы сөзләри
дахил едир: «гарәтчилик» «нифрәт», «Петербург», «назир»,
«мүвәггәти һөкумәт» вә с.

Кириш мүсаһибәсиндән сонра мүәллим мәтни охумағы,
ја да әввәлҹә ашағыдакы мүстәгил иши јеринә јетирмәји
шакирдләрә тәклиф едир:

а) шакирдләр мәтни сәссиз охујурлар; б) мәтнә аид шәк-
лә бахырлар, онун мәзмунуну данышмаға һазырлашыр-
лар. Мәтни охудугдан сонра тахтада јазылмыш вә ја дәрс-
ликдәки мәтнин ахырында олан суаллара ҹаваб һазырлајыр-
лар.

Кириш мүсаһибәсиндән сонра бүтүн һалларда мүәллим
шакирдләрә мүстәгил иш тапшырыр. Бу исә охунмуш мате-
риалын шүурлу мәнимсәнилмәсинә көмәк едир. Бу
мәгсәдлә дә шакирдләр охунмуш мәтн үзрә суаллара ҹаваб
верир, мәтндәки мүвафиг јерләри охујур вә өз сөзләри илә
ҹаваб һазырлајырлар.

Бу вә ја дикәр тарихи мәтни охудугдан сонра шакирд-
ләр мәтнин һиссәләринә ад верирләр, охунмуш мәтнин ајры-
ајры һиссәләрини нағыл едирләр. Јени сөз вә ифадәләри лү-
ғәт дәфтәрләринә јазырлар вә с.

Шәкил үзәриндә иш шакирдләрдә јарадыҹылыг габилиј-
јәтини инкишаф етдирир, диггәти фәаллашдырыр, шакирд-
ләри өз фикирләрини мәнтиги ҹәһәтдән дүзкүн вә дәгиг ифа-
дә етмәјә өјрәдир, онларын нитгини вә фразеолокијасыны
зәнкинләшдирир.

Шәклә бахдыгда шакирдләр сәрбәст вә марагла онун
мәзмунуну нағыл едирләр. Бу заман шакирдләр шәкилдә
тәсвир олунан һадисәни јахшы ифадә етмәк үчүн өз зөвглә-
ринә ујғун сөзләр сечмәјә сә'ј көстәрирләр.

Scanned with ACE Scanner

Ф. Асланова грамматиканын тәкрарында вә мөһкәмләндирилмәсиндә шәкилдән даһа чох истифадә едир.

Мүәллимин деди̇ји кими, шәкил үзәриндә ишин бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти вардыр. Шәкил үзрә апарылан иншалар шакирдләрин чох хошуна кәлир.

Биз ашағыда нүмунә мәгсәди илә Ф. Аслановаңын шәкил үзәриндә инша јазыја аид ики дәрс планыны веририк.

Дәрсин мөвзусу. Шәкил үзәриндә иш.

1. Јај һаггындакы тәәссүратларыны ушаглара хатырлатмаг.

2. Шәкил үзәриндә һекајә-иншаја аид чалышмалар.

3. Лүғәт үзәриндә иш.

Гејд. Шәклин мәзмуну: Мешәдир, јај вахты тәсвир олунур. Ушаглар әлләриндә күл дәстәләри шән һалда, нәғмә охуја-охуја мешәдән чыхырлар.

Дәрсин планы:

I. Ашағыдакы суаллар үзрә тәхмини мусаһибә:

1) Јајда сизләрдән ким мешәјә кетмишдир? 2) Мешәдә нә етмишдир? 3) Мешә хошунуза кәлдими?

II. Шәклин көстәрилмәси:

а) инди мән сизә шәкли көстәрирәм, диггәтлә бахын. Бурада нә тәсвир олундуғуну нағыл етмәјә һазырлашын,

б) шакирдләрин сәрбәст олараг шәклин мәзмунуну данышмалары,

в) ашағыдакы суаллар үзрә мусаһибә:

1) Шәкилдә һара тәсвир олунмушдур? 2) Ушаглара һансы адлары вермәк олар? 3) Ушаглар һарадан гајыдырлар? 4) Онлар мешәјә нә үчүн кетмишдиләр? 5) Ушаглар нә вахт мешәјә кетмишдиләр? (сәһәр тездән) 6) Ушаглар мешәдән нә кәтирдиләр? 7) Онлар нә үчүн севинирдиләр?

III. Шәклә ујғун ад фикирләшмәк.

IV. Тахтада јазылмыш ашағыдакы суаллары охумаг:

1) Бу һадисә нә вахт олмушдур? 2) Ушаглар һара кетмишдиләр? 3) Ушаглар мешәдә нә етдиләр?, 4) Онлар евә нечә кәлдиләр?

V. Суаллара чаваб вә бунларын тахтада јазылмасы.

VI. Ушагларын иншаны дәфтәрләринә јазмалары.

Дәрсин мөвзусу. Шәкил үзәриндә иншн көмәји илә коллектив һекајә јазмағы вә она ујғун план тәртиб етмәји өјрәтмәк.

Дәрсин планы:

1. Кириш мусаһибәси.
2. Шәклин көстәрилмәси.
3. Шакирдләрин мүстәгил олараг шәклә диггәтлә бахма-
ларь.
4. Шәкил үзрә мусаһибә.
5. Шәклин мәзмунуна аид план тәртиби.
6. План үзрә шәклин мәзмунунун нағыл едилмәси.
7. Иншанын план үзрә мүстәгил олараг шакирдләр тәрә-
финдән јазылмасы.

Тә'лим-тәрбијә просесиндә синифдәнхарич охунун бөјүк
ролу вардыр. Мә'лум олдуғу кими, китаб тә'лим вә тәрбијәдә
мүһүм васитәдир. Синифдәнхарич оху ејни заманда мүстә-
гил иш вәрдишләринин инкишафына хидмәт едир. Синифдә
апарылан мүстәгил иш китабын мәзмунуну тәһлил етмәкдә,
китабы ахыра гәдәр охумагда, онун мәзмунуну ардычыл на-
ғыл етмәкдә ушаглара көмәк едир. Мәһз буна көрә дә мүәл-
лим учадан ифадәли гираәтә бөјүк диггәт јетирир. Чох вахт
мүәјјән парчалары өзү нүмунә мәгсәди илә ифадәли охујур.
Бу һагда мүәллим дејир: «Мүәллимин бәдии сөзү, нүмунәви
охусу шакирди әдәбијјаты севмәјә, ифадәли охумағы өјрән-
мәјә мәчбур едир».

Шакирдләр синифдәнхарич охудуглары китаблары һеса-
ба алмаг үчүн хүсуси дәфтәр ајырмышлар. Онлар охудугла-
ры китаблар һаггында өз мүлаһизәләрини мүстәгил олараг
бөјүк марагла һәмин дәфтәрә јазырлар. Мүәллим исә һәр
һәфтәдә бир дәфә дәфтәрләри јығыб јохлајыр. Һәр һәфтәнин
мүәјјән күнләриндә исә охунмуш китаблар һаггында ушаг-
ларла сөһбәт едир.

Ана дили дәрсләриндә мүхтәлиф мүстәгил иш нөвләрини
тәтбиг етмәк олар. Бунларын тәтбиги дәрсин мәгсәд вә вә-
зифәсиндән асылыдыр.

Мүәллимин тәчрүбәси көстәрир ки, мүстәгил иш вәрдиш-
ләринә јијәләнмәк һәм шакирдләрин тәдрис материалыны
шүурлу сурәтдә мәнимсәмәләринә хидмәт едир, һәм дә онла-
ры мүстәгил ишләмәк үсуллары илә силаһландырыр.

Scanned with ACE Scanner

Фикрәт ӘБДҮРРӘҺИМОВ,
В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими.

ДҮЗКҮН, КӨЗӘЛ ВӘ САВАДЛЫ ЈАЗЫ БИЛИЈИН ТӘМӘЛИДИР

Һәр бир мәдәни шәхс дүзкүн вә көзәл јазы гајдаларына
јијәләнмәлидир. Тәәссүф ки, бә'зән алимләримизин, мүәл-
лимләримизин, тәбибләримизин јазыларыны охумаг белә
олмур. Бунун әсас сәбәби, ибтидаи мәктәбә гәбул едилмиш
шакирдә илк күндән башлајараг көзәл вә дүзкүн јазы вәр-
диши верилмәмәси илә изаһ олуна биләр. Бу ишдә садәчә ола-
раг шакирди, ја да мүәллими тәгсирләндирмәк аздыр. Бә'-
зән мәктәб рәһбәрләринин I — IV синифләрдә дәрс дејәчәк
мүәллимләрдән дүзкүн истифадә едә билмәмәси нәтичәсин-
дә шакирдләрдә көзәл вә дүзкүн јазы вәрдиши јарадылмыр.

Ибтидаи синифләрдә дәрс верән мүәллимләрин көзәл вә
дүзкүн хәтти, методики биликләри олмалыдыр ки, шакирдлә-
рә көзәл вә дүзкүн јазы гајдалары вәрдишини верә билсин-
ләр.

I — III синифләрдә кечилән башга фәнләрлә јанашы,
һүснхәт фәнни дә тәдрис едилир. Бу фәнни нәзәри чәһәтдән
әсасландырылмыш систем үзрә кечмәк үчүн һазырда әллә
лазыми бир вәсаит јохдур, оланы исә чох көһнәлмишдир вә
тапылмыр. Буна көрә дә бүтүн ибтидаи мәктәб мүәллимләри-
нин белә бир вәсаитә чох бөјүк еһтијачы вардыр.

Јазылар үзәриндә апарылан мүшаһидәләр нәтичәсиндә
ајдын олмушдур ки, шакирдләрин јазыларында үмуми кобуд
сәһвләрә јол верилир. Бу сәһвләрин чохуна бөјүкләрин јазы-
ларында да тәсадүф едилир.

Һәрфләрин јазылышында, бирләшдирилмәсиндә, еле-
ментләрин өлчүсүндә, һәрфләрин сөзләрдә, сөзләрин сәтир-
ләрдә јерләшдирилмәсиндә вә саир мәсәләләрдә бурахылан
нөгсанлар һүснхәт програмынын I — III синифләрдә гаршы-
ја гојдуғу тәләбләрини јеринә јетирмәмәкдән ирәли кәлир.

Шакирдләрдә јазаркән диггәтлилик вә сәлигәлилик тәләб
етмәклә јазы мәдәнијјәтини артырмаг олар.

Халгын һәјатында бөјүк әһәмијјәтә малик олан јазы һәр
бир шәхс үчүн дә әһәмијјәтлидир. Һәр бир шәхсин јазылы
нитгә јијәләнмәси өз фикрини мүмкүн гәдәр даһа мүкәммәл
шәкилдә вермәји, онун јалныз әсас мәзмунуну дејил, һәмчи-
нин ән инчә чәһәтләрини дә ифадә етмәји бачармаг демәк-
дир. Дүзкүн вә көзәл хәтт һәр бир әллә јазылмыш мәтнин
охунмасыны асанлашдырыр, инсанлар арасында асан, кениш
үнсијјәт јарадыр, јазанын фикрини охујан адам олдуғу кими
баша дүшүр.

Савадлы јазы вә мәдәни нитгин ваһид мәктәб гајдала-
рында көстәрилир ки, мәктәблини сәлигәли, дәгиг (дүзкүн)
олараг јазы ишини јеринә јетирмәјә өјрәдәркән хәтләрини
дүзәлдә-дүзәлдә мүәллим шакирдләрдә өз әмәјинә һөрмәт ет-
мәк, тапшырығын ичрасына мәс'улијјәтлә јанашмаг, тәмиз-
лик вә сәлигәлилик вәрдиши верир. Одур ки, һүснхәт дәрслә-
риндә мүәллим шакирдләрин көзәл, дүзкүн, ајдын вә сүр'әт-
ли јазы вәрдиши алмалары үчүн бүтүн имканлардан истифа-
дә етмәлидир.

Унутмаг лазым дејил ки, пис хәтти вә зәиф охусу олан
шакирдләр башгаларына нисбәтән сөзләри даһа чох тәһриф
едир вә сәһвләрә јол верирләр.

Јазылы нитг үмуми нитг мәдәнијјәтинин инкишафында
чох мүһүм јер тутур. Јазылы нитгин дүзкүн баша дүшмәк үчүн
онун ајдын вә асан охунмасы лазымдыр ки, бу да хәттин кеј-
фијјәтиндән асылы олур. Һәр бир мәдәни шәхсин дүзкүн, кө-
зәл, асан охунан ајдын вә сүр'әтли јазысы олмалыдыр. Белә
јазы исә һеч дә асан јолла баша кәлмир. Көзәл, дүзкүн, ајдын
охунан сүр'әтли јазы вәрдиши вермәк һәр бир мүәллимдән
кәркин әмәк, мүнтәзәм чалышмалар апармағы, һәр инчәлик-
ләрә гаршы диггәтли олмағы, баш верә биләчәк нөгсанларын
гаршысыны вахтында алмаг, онлара дүзкүн јол көстәрмәји
тәләб едир. «Асандыр» дејә шакирдләрин дүзкүн јазачаглa-
рына архајынлашмаг гаршыја гојулмуш мәгсәдә наил олмаг
үчүн ән башлыча манеәләрдән бири кими сајыла биләр.
«Ушагдыр, бөјүјәндә көзәл, дүзкүн јазар»—демәклә шакирд-
ләрин елемент вә һәрфи сәһв јазмаларына јол вермәклә он-
ларын дүзкүн вәрдиш алмамаларына сәбәб олур. Позулмуш
јазылары дүзәлтмәк үчүн чох бөјүк әмәк сәрф етмәк лазым
кәлир.

Көзәл вә дүзкүн јазынын гајдаларыны билмәдән шакирд-
ләрдә көзәл вә дүзкүн јазы вәрдиши јаратмаг мүмкүн дејил-

дир. Бу сәбәбдән јазынын мухтәлиф хусусијјәтләри һаггында мүәллим јолдашларла фикир мүбадиләси етмәк лазымдыр.

Шакирдләрин вә еләчә дә ихтисасындан асылы олмајараг һәр бир саватлы адамын көзәл көрүнән, дүзкүн јазылмыш, ајдын охунан сүр'әтли хәтти олмалыдыр. Тәәссүф ки, јазыларда бу ҹәһәтдән чох нөгсанлара раст кәлирик. Мәсәлән: ж һәрфиндә үч дүз хәтти кәсән үфги дүз хәтт, ја да чарпазлашан хәтләрә шагули хәтт чәкмәк, ја х һәрфини чарпазлашан хәтләр шәклиндә, ја ч һәрфини г шәклиндә, ја р һәрфинин биринчи елементи јухары вә ашағы ејни бојда узадылмыш шәкилдә, и һәрфинин икинчи елементи тәјиглли үфги далғалы хәтт әвәзинә биринчи елементлә ашағыдан бирләшән маили дүз хәтт шәклиндә јазмагла и һәрфинә охшадырлар, ја ш һәрфини т шәклиндә вә с. кими јазанлара чох тез-тез тәсадүф олунур.

Јазынын дүзкүнлүјү Мaариф Назирлији тәрәфиндән мүәјјән едилмиш өлчүләри көзләмәк вә бармагларын, биләјин, голун мәгсәдәујғун һәрәкәт етдирилмәси илә мүәјјән едилир. Дикәр тәрәфдән јазынын дүзкүнлүјү јазаркән һәрфи көзәлләшдирмәјән, јазынын сүр'әтини ағырлашдыран артыг һәрәкәт вә лазымсыз әјриләрә јол верилмәмәси илә өлчүлүр. Буна јол вермәмәк үчүн мисал олараг «л» вә «м» һәрфләрини јухарыдан башлајыб јазмаг лазым дејил, чүнки белә јазы үсулу заманы бирбаша рабитәли јазы мүмкүн олмур: әл јазыдан ајрылыр, һәрфин јазылышы ағырлашыр, јә'ни јазынын сүр'әти ләнкијир. Бу ҹәһәтдән јалныз «л» һәрфинин тәһриф едилмиш мухтәлиф шәкилләринә бахаг:

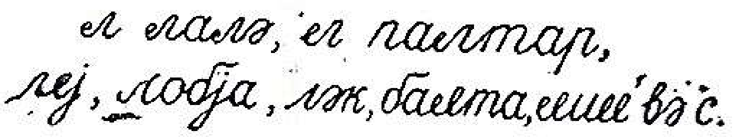

Бу һәрфләри (л, м) гәбул едилмиш шәкилдә, јә'ни биринчи елементи ашағыдан — нөгтәдән башлајараг јазмаг лазымдыр.

Кичик «ш» һәрфинин алтындан, ја да п, т һәрфләринин үстүндән хәтт чәкмәк лазым дејил.

Бә'зән хәттә сүн'и көзәллик вермәк мәгсәди илә д, з, у һәрфләринин икинчи елементини јазаркән мухтәлиф артыг әјриләрә вә дүјүнләрә јол верилир ки, бу ҹәһәт дә хәтти көзәлләшдирмир, јазынын сүр'әтини азалдыр.

Јазылар үзәриндә апарылан мүшаһидәләрдә д, з, у һәрфләринин ашағыдакы шәкилләринә чох тәсадүф олунур:

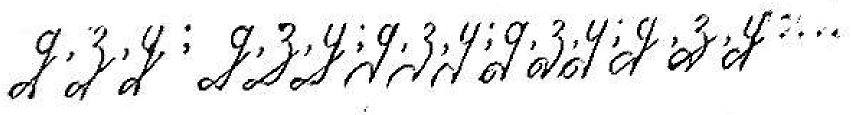

Чох вахт һәрфләрин елементләринин өлчүсү позулур. Бу ҹәһәтдән биринчи елементинин өлчүсү позулмуш «р» һәрфини нәзәрдән кечирәк. «Р» һәрфинин биринчи елементинин өлчүсү позулдугда «һ» һәрфи илә гарышдырылыр ки, белә һалда сөзүн мә'насы да бә'зән тәһриф едилир. Бу ҹәһәтдән ашағыдакы сөзләрә бахаг:

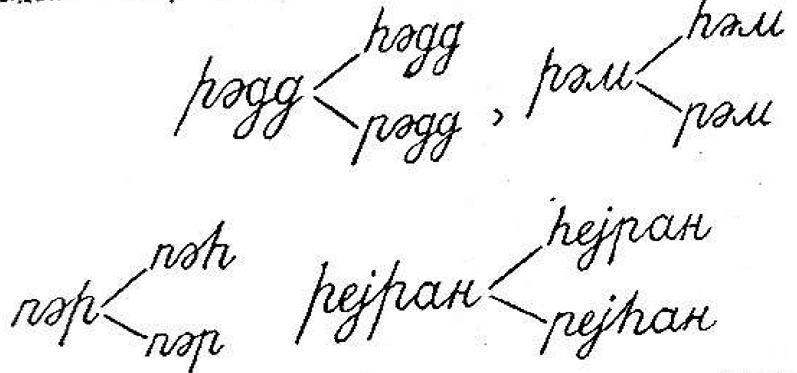

Дүзкүн вә көзәл јазы тәләбләринә ујғун олараг һәрфләрин бирләшдирилмәси гајдалары позулдугда, хәтт көзәл көрүнмүр. Адәтән в, ғ, к, ч кими һәрфләрдән сонра биринчи елементи ашағы сәтир хәттиндән нөгтә илә башланан һәрфләрин бирләшдирилмәсиндә шакирдләр мухтәлиф синифләрдә чәтинлик чәкирләр, чүнки в, ғ, к, ч һәрфләриндән сонра «л», «м» һәрфләри кәләрсә, онда һәрфи бирләшдирмәк үчүн ја әввәл кәлән в, ғ, к, ч һәрфләринин дүјүнләнән һиссәси ашағы— сонра кәлән һәрфин (л, м) башланғычы сәвијјәсинә ендирилмәли, ја да в, ғ, к, ч һәрфләри олдуғу кими јазылмалы вә онлара бирләшдирилән л, м һәрфләринин башланғычы һәрфин үчдә бири дејил, јарысынын һүндүрлүјүнә бәрабәр јухары галдырылмалыдыр. Јухарыда изаһ едилән һәр ики һал (в, ғ, к, ч һәрфләринин дүјүнләри ашағы ендирилсин, ја да л, м һәрфләринин нөгтәси јухарыдан башлансын) хәттин көзәллијини позур. Мәсләһәтдир ки, кичик «в» һәрфинин ики шәкли олдуғу кими, кичик ғ, к, ч һәрфләринин дә ики шәкли олсун, јә'ни дүјүнләнән һиссә илә гуртаран в, ғ, к, ч һәрфләринин овал һиссәси илә гуртаран в, ғ, к, ч шәкилләри дә олсун. Бу

Scanned with ACE Scanner

шәкилләрдән л, м һәрфләриндән әввәл вә сөз ахырында истифадә едилсин.

Дүзкүн вә көзәл јазы тәләбләринә уј̃ғун олараг һәрфләрин бирләшдирилмәси вә бирбаша, јә'ни гәләми кағыздан ајырмадан јазманын хүсуси гајдалары көзләнилмәлидир. Башга сөзлә десәк, дүзкүн вә көзәл јазыда һәрфләрин бирләшдирилмәси вә гәләми көтүрмәдән рәван јазынын тәләб етдији мүәјјән гајдалар позулмамалыдыр. Шакирдләрдә дүзкүн вә көзәл јазы гајдалары вәрдиши јаратмаг үчүн бу гајдалар мүәллимин өзүнә јахшы мә'лум олмалыдыр. Бәс, дүзкүн вә көзәл јазы гајдалары һансылардыр? Јалныз 65 дәрәчә бучаг алтында маили јазылмыш һәрфләри олан јазы дүзкүн вә көзәл јазы сајыла биләр.

Маили јазылмајан јазыја нисбәтән маили јазы заманы әл, бәдән вә башын вәзијјәти даһа јахшы олур. Әкәр бир вәрәг кағызы, ја да дәфтәри гаршымыза маили дејил, дүз гојуб јазасы олсаг, онда голун солдан сағa һәрәкәти заманы биләјин вәзијјәтини дәјишдирмәсәк, хәтт билинмәдән, јә'ни тәдричлә јухары галхачагдыр. Әкәр белә вәзијјәтдә дәфтәр, ја да вәрәг кағызынын хәттинин үстү илә јазмаға чәһд едилсә, биләк вә гол һәмишә јығылмалыдыр. Бу вәзијјәтдә узун мүддәт јазы спазма (чәнк олма) хәстәлијинин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Әкәр дәфтәри, ја да вәрәги гаршымыза маили дејил, дүз гојуб јазасы олсаг, хәттин тәдричлә јухары галхмамасы үчүн биләк вә голун јығылмасыны истәмириксә, голу маса үзәриндә һиссә-һиссә ашағы чәкмәли олачағыг ки, бу һал да хәттин көзәллијинин позулмасына, маиллијин, интервалын, һәрфләрин өлчүсүнүн вә с. дәјишмәсинә, јазы сүр'әтинин азалмасына сәбәб олачагдыр. Һалбуки маили јазы заманы нә чәнк олма хәстәлији баш верир, нә она имкан јарадылмыр вә нә дә хәттин дәјишмәсинә тә'сир етмир.

Јалныз маили јазы заманы сабит јазы олар, онун ајдынлығы вә өлчүсү дүзкүн сахланыла биләр.

Сүр'әтли јазыны инкишаф етдирмәк үчүн ән әлверишли јазы маили јазыдыр.

Маиллији олмајан јазы тез бир заманда сола әјилә билир ки, бу да хәттин позулмасына сәбәб олур, хәтт гарышыр, чох чәтинликлә охунур, ајдын олмур, сүр'әт азалыр.

Унутмамалыдыр ки, хәттин маиллији отурушун позулмасы һесабына дејил, садәчә олараг дәфтәрин, ја да јазыласы вәрәгин маили гојулмасы вәзијјәтиндән ирәли кәлмәлидир.

Шакирдләрин јазысында дүзкүн үсул тәтбиги вә узун мүддәтли тәмринләр васитәсилә тәзјиг јарадылыр. Гәләм учуну (перону) јазы заманы кағыза јухарыдан ашағы чәкәркән учлары араланыр вә нәтичәдә галын хәтт әмәлә кәлир. Гәләм учуну јухары һәрәкәт етдирдикдә, учлары бир-биринә јахынлашыр вә нәтичәдә назик, түк хәтләр алыныр.

Јазанлар ичәрисиндә тәзјигли јазыны дүзкүн баша дүшмәјәнләр аз дејил. Тәзјигли јазыны дүзкүн баша дүшмәмәк үзүндән мүмкүн гәдәр ондан гачмаға чалышдыглары үчүн, гәләм учунун бөјрү илә јазырлар. Онларын фикринчә, тәзјигсиз јазы тәмиз, сәлигәли вә хошакәләндир.

Елә дә баша дүшмәк лазым дејил ки, тәзјигли јазы һәрфин түк хәтләрлә јазыласы јерләрини дә енли, бир бәрабәрдә хәтлә јазмаг демәкдир. Әкәр белә олса, хәтт гарышар, ајдын охунмаз вә хәттин көзәллији дә итәр.

Тәзјигли јазы јаратмаг үчүн шакирдләрин тәзјигин мүхтәлиф шәкилләриндән истифадә едә билмәләри ән вачиб чәһәтдир. Шакирдләр дүз хәтт, ашағыдан вә јухарыдан әјриси олан тәзјигли дүз хәтт, овал вә јарымоваллары јазаркән тәзјигдән дүзкүн истифадә едә билмәлидирләр.

Кичик һәрфләр бир һүндүрлүкдә олмалыдыр. Бөјүк һәрфләр кичик һәрфләрдән мүәјјән гәдәр ири јазылмалыдыр. Бөјүк һәрфләрин кичик һәрфләрдән нә гәдәр ири јазылачағына аид хүсуси өлчү вардыр.

Тә'лимин илк күнләриндән башлајараг кичик һәрфләрин һүндүрлүјү үч ил әрзиндә тәдричлә дәјишдирилир. Биринчи синифдә кичик һәрфләр 8 мм, икинчи синифдә 5 мм вә үчүнчү синифдә 3 мм һүндүрлүкдә јаздырылыр.

Методистләрин фикринчә, биринчи синифдә бөјүк һәрфләр 1 №-ли, јә'ни үчмил дәфтәрдә кичик һәрфләрдән ики дәфә һүндүр олмалыдыр. Анчаг икинчи синифдән башлајараг, јә'ни истәр икимил сых вә сејрәк маили хәтли (2 вә 3 №-ли) дәфтәрләрдә, истәрсә дә, үчүнчү синифдә бирмил (5 №-ли) дәфтәрләрдә јазаркән бөјүк һәрфләр 2 там икидә бир дәфә кичик һәрфләрдән ири јазылмалыдыр. Беләликлә, ади јазыда (сүр'әтли јазыда) бөјүк һәрфләрин һүндүрлүјү 7,5 мм олмалыдыр. Педагожи тәчрүбә ајдын көстәрмишдир ки, јазы заманы һәрфләрин өлчүсүнүн бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу мәгсәдлә тә'лимин илк үч илини әһатә етмәклә һүснхәт фәнни тәдрис едилир. Һүснхәт програмы өз мәзмунуна көрә үч мәрһәләјә ајрылыр:

1) Ајры-ајры һәрфләрин ири хәтлә јазылмасы. Бу мәрһәлә 1-чи синифдә 1 №-ли дәфтәрдә илин ахырына кими давам етдирилмәлидир.

Scanned with ACE Scanner

2) Орта өлчүлү хәтлә рабитәли јазы. Бу мәрһәлә икинчи синифдә сых вә сејрәк маили хәтли икимил дәфтәрдә апарылыр, 2 №-ли, јә'ни сых маили хәтли икимил дәфтәрдә икинчи синфин биринчи рүбүндә, сејрәк маили хәтли икимил, јә'ни 3 №-ли дәфтәрдә (4 мм һүндүрлүкдә) икинчи синфин 2-чи рүбүндән башлајараг тәдрис илинин ахырына кими рабитәли јазы вәрдиши јарадылыр.

3) Хырда шрифтләрлә сүр'әтли јазы тәмринләри. Бу мәрһәләјә 3-чү синифдән башланмалыдыр. 3-чү синфин 1-чи рүбүндә маили хәтти олмајан икимил дәфтәрдә, јә'ни 4 №-ли дәфтәрдә јазы апарылыр вә кичик һәрфләрин һүндүрлүјү 4 мм олур, сонра тәдрис илинин ахырына кими 3-чү синфин 2-чи рүбүндән башлајараг 5 №-ли, јә'ни бирмил дәфтәрдә сүр'әтли јазы тәмринләри апарылмалыдыр.

Һәр јени нөмрәли дәфтәрдә һүснхәт гајдасы үзрә көзәл вә дүзкүн јазы вәрдиши јарадылана гәдәр ана дили вә башга јазылар әввәлки нөмрәли дәфтәрләрдә апарылмалыдыр. Башга сөзлә десәк, 3 №-ли дәфтәрдә јазыны мәнимсәјәнә гәдәр башга јазылар 2 №-ли дәфтәрдә апарылыр, һәмчинин бирмилдә, јә'ни 5 №-ли дәфтәрдә һүснхәт дәрсләриндә јазыны мәнимсәјәнә гәдәр башга јазыларын һамысы 3 вә 4 №-ли дәфтәрләрдә апарылмалыдыр.

Беләликлә, һүснхәт програмы һәр синиф үчүн чидди мүәјјән едилмиш вәзифә вә тәләбләри нәзәрдә тутур.

Тәәссүф ки, һүснхәт програмынын тәләбләринин јеринә јетирмәк иши чох мәктәбдә мүәллимләрин ихтијарына бурахылыб вә бу ишә нәзарәт едәнләрин олмамасы үзүндән бә'зи 1-чи синифләрдә јанвардан сонра икимил дәфтәрдә, икинчи синифдә јазылар бирмил дәфтәрләрдә апарылмышдыр, јә'ни синфин јазы гајдаларынын тәләбинә ујғун олмајан дәфтәрләрдә јазы апарылмыш вә бу да шакирдләрин дүзкүн јазы вәрдиши алмамаларына сәбәб олмушдур.

Һәрфләрин ја да елементләрин бир өлчүдә олмамасындан хәтт корланыр. Хәттин көзәллији садәчә олараг һәрф, ја да елементләрин бир өлчүдә олмасындан асылы дејилдир. Хәттин көзәллији һәрфин һүндүрлүјү илә ени арасындакы нисбәтдән дә асылыдыр. Әсас елементин узунлуғу илә (мәс.: овалын, маили тәјинли дүз хәттин) ени арасындакы нисбәт 2 : 1 нисбәти кими олмалыдыр. Һәрфин һүндүрлүјүнүн енинә олан нисбәти елементләрин мигдарындан асылы олараг дәјишилир.

4) Хәттин дүзкүнлүјүнү вә көзәллијини көзләмәк үчүн һәрфләр арасындакы бирләшдиричи чизкиләр, һәм дә елементләрин назик түк хәтләри бәрабәр маиллидә јазылмалыдыр. Бу маиллик әсас елементләрин маиллијиндән бир гәдәр чох олмалыдыр.

5) Хәттин дүзкүнлүјүнү вә көзәллијини көзләмәк үчүн чох мүһүм чәһәтләрдән бири дә һәрфләрин сөздә вә сөзләрин дә сәтирләрдә бәрабәр өлчүдә дүзкүн јерләшдирилмәсидир.

Сөзләр арасындакы мәсафә «т» һәрфинин әлјазмасынын ени гәдәр олмалыдыр.

Сөзләрдәки һәрфләрин бир-бириндән мәсафәси ејни олмалыдыр, мәсафә бәрабәр сахланмалыдыр. Сүр'әтли јазы заманы әсас елементләр арасындакы мәсафә бир гәдәр енли олачагдыр, лакин мәсафә һәмишә бир өлчүдә сахланмалыдыр. Бу чәһәт дә хәттә чидди аһәнкдарлыг вә көзәллик верир.

Биринчи синифдә һәрфләр арасындакы мәсафә һәрфин елементләри арасындакы мәсафә гәдәр, јә'ни бир дама ениндә олур.

2-чи синфин јазысында сәлислик, аһәнкдарлыг јаратмаг үчүн һәрфләр арасындакы мәсафә бир гәдәр узадылыр вә маили хәтләрдән тәдричлә истифадә етмәдән јазы үчүн шәраит јарадылыр, нәһајәт, һәмин дәфтәрдә тәдричлә маили хәтсиз јазыја кечилмәлидир.

Һәр бир дүзкүн јазы һәм дә сүр'әтли олмалыдыр, лакин шакирдләри дүзкүн сүр'әтли јазыја өјрәтмәк асан мәсәлә дејилдир. Ибтидаи мәктәбдә һүснхәттин 3 ил тәдриси мүддәтиндә јазынын сүр'әти тәдричлә артырылмалыдыр. Биринчи синифдә шакирдләр ағыр-ағыр јазмалыдырлар. Тә'лимин илк күнләриндә һәлә һәрфләрин дүзкүн јазылышыны мәнимсәмәмиш, сүр'әтли јазы хәтти тәһриф едәр. Сүр'әтин артырылмасы сон дәрәчә еһтијатлы апарылмалыдыр.

Јазы сүр'әтинин шакирдләрдә јарадылмасына јалныз дүзкүн үсулларын тәтбиги илә наил олмаг мүмкүндүр. Шакирдләрин хәтти ајдын олмазса јазынын бүтүн башга кејфијјәтләри өз мүсбәт чәһәтинин әһәмијјәтли һиссәсини итирмиш олар. Шакирдләрин хәттинин ајдын олмамасы адәтән мүәллимин нәзарәт етмәмәси вә тәчрүбәсиз олмасындан ирәли кәлир. Чох вахт хәттин ајдынлығы тәдричлә сүр'әтли јазыја кечәркән һәрфләрин дүзкүн јазылмамасы илә, бу вә ја башга бир ушағын јазысында тәсадүфи фәрди сәһвини мүәллимин вахтында дүзәлтмәмәси илә башланыр.

А. М. ГУРБАНОВ,
В. И. Ленин адына АПИ-нин
мүәллими.

СӘМӘД ВУРҒУН ӘДӘБИ-БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИН ДИЛИ ҺАГГЫНДА

Сов.ИКП XXI гурултајынын гәрарлары вә ССРИ Али Советинин «Мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләтмәк вә ССРИ-дә халг маарифи системини даһа да инкишаф етдирмәк һаггында» Ганун илә әлагәдар олараг орта мәктәбдә бәдии әсәрләрин идеја мәзмуну илә јанашы дилинин дә тәһлилинә, өјрәнилмәсинә чох чидди фикир верилир. Орта мәктәб програмларында бәдии әсәрин дилинин өјрәнилмәсинин бөјүк тә'лим әһәмијјәтиндән данышылараг дејилир: «Шакирдләрә бәдии әсәрләрин дил хүсусијјәтләринин өјрәтмәкдән мәгсәд әдәби материаллары даһа дериндән мәнимсәтмәк вә Азәрбајчан әдәби дилинин инкишафынын мүһүм мәрһәләләри һаггында онлара үмуми тәсәввүр вермәкдир»[1].

Габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәләри көстәрир ки, һәр бир сәнәткарын мәктәбдә бу вә ја башга әсәри тәһлил олунуб, дил чәһәтдән өјрәниләркән мүәллифин бәдии дилә даир фикирләриндән, мүлаһизәләриндән дә јери кәлдикчә шакирдләрә сөјләмәк лазымдыр. Шакирдләр әсәрини өјрәндикләри јазычынын дилә нечә мүнасибәт бәсләдијини билмәлидирләр. Чүнки јазычынын дилә даир нәзәри мүлаһизәләри илә әмәли ишләри вәһдәт шәклиндә изаһ едилдикдә һәмин сәнәткарын мөвгеји даһа ајдын вә кениш мүәјјән олунур.

Азәрбајчан әдәбијјаты классикләриндән М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә, Чәфәр Чаббарлы, Сәмәд Вургун вә башгалары бәдии дилин хүсусијјәтләри һаггында бир чох кәзәл нәзәри фикирләр сөјләмиш вә бәдии дил мәсәләләринә өз мүнасибәтләрини билдирмишләр. Бу сәнәткарларын бәдии дил мәсәләләринә даир гојуб кетдикләри зәнкин хәзинә онларын әмәли ишләринин әсас хәттини тәшкил едир

[1] Орта мәктәб програмлары. Әдәбијјат (VIII—X синифләр үчүн). Азәртәдрисәшр, Бакы, 1960, сәһ. 9—10.

вә онунла үзви сурәтдә бағлыдыр. Онларын нәзәри көрүшләри илә әмәли ишләри бир-биринә чох кәзәл ујмушдур. Бурада нәзәријјә тәчрүбәни, тәчрүбә исә нәзәријјәни әсасландырыр вә бир-бирини тамамлајыр. Буна көрә дә орта мәктәбдә бу сәнәткарларын әсәрләрини дил чәһәтчә тәһлил едәркән онларын бәдии дилә даир фикирләриндән дә шакирдләрә мә'лумат вермәк мүәллимләримизин гаршысында әсас вәзифә кими дурмалыдыр.

Бу мәгсәдлә биз һәмин мәгаләдә Сәмәд Вургунун поетик дилә даир фикирләриндән гыса шәкилдә данышачағыг.

* * *

Совет әдәбијјатынын зәнкин вә реалист ифадә тәрзини, јүксәк бәдии дилини, еләчә дә ајры-ајры шаир вә јазычынын фәрди үслубуну даһа да инкишаф етдирмәк, ону дөврүн тәләби сәвијјәсинә галдырмаг кими проблемләр Сәмәд Вургунун әдәби-тәнгиди јарадычылығында әсас мәсәләләрдән бирини тәшкил едир. Шаир бәдии сәнәткарлығын дикәр мәсәләләри илә әлагәдар олараг бу һагда да бир чох кәзәл, фајдалы фикирләр, әсаслы, дүшүнүлмүш мүлаһизәләр сөјләмишдир.

Дил вә үслуб мәсәләләрини Сәмәд Вургун әдәбијјатын јазычы сәнәткарлығынын ән үмдә мәсәләләриндән сајмыш, буну «јазычылыг мәдәнијјәти», «сәнәткарлыг мәдәнијјәти» адландырмышдыр. Буна көрә дә о, әдәби мүзакирәләрдә бу мәсәләләрә дә хүсуси нәзәр јетирмәји вә буларын инкишаф етдирилмәси үчүн тез-тез мүзакирә олунмасыны тәләб едирди. Шаир мәгаләләринин бириндә бу хүсусда јазыр: «...Әдәби мүзакирәләримизин әсас мәсәләләриндән бири дә дил, үслуб, тәрзи-ифадә, гыса десәк јазычылыг мәдәнијјәти, сәнәткарлыг мәдәнијјәти угрунда мүбаризәмиз олмалыдыр»[1].

Сәмәд Вургун дил вә үслуб мәсәләләриндән бәһс едәркән ики башлыча мәнбәјә әсасланмышдыр. Булардан биринчиси марксизм-ленинизм нәзәријјәсидир, икинчиси исә бөјүк сөз сәнәткарлары, милли әдәбијјат классикләридир. О, башга саһәләрдә олдуғу кими, дил вә үслуб мәсәләләриндә дә марксизмин чәмијјәт вә онун инкишаф ганунлары, сәнәт вә сәнәткарлыг һаггындакы тарихи мүддәаларыны әлдә әсас тутмуш вә һәр мәсәләни дөврүн јүксәк тәләбинә мүвафиг һәлл етмәјә чалышмышдыр. Бөјүк сөз сәнәткарларына әсасланаркән о, һеч дә садәчә олараг онлары тәкрар етмәмиш,

[1] С. Вургун. Бөјүк сәнәт әсәрләри угрунда. «Әдәбијјат гәзети», 1946, 31 мај.

Scanned with ACE Scanner

өз мүлаһизәләрини истәр Азәрбајчан вә истәрсә дә милли әдәбијјат классикләринин мүтәрәгги көрүшләри илә узлашдырмыш, үмумсовет әдәбијјаты тәрәггиси наминә ону давам вә инкишаф етдирмишдир. Академик М. Арифин сөзләри илә десәк «Бәдии дил мәсәләсиндә Сәмәд Вурғун М. Горкинин фикринә тамамилә шәрик олмушдур»[1].

Сәмәд Вурғун бәдии дил вә үслуб мәсәләләринә даир өз фикирләрини һәм әдәби-тәнгиди мәгалә, чыхыш вә нитгләриндә, һәм дә јери кәлдикчә бәдии әсәрләриндә ифадә етмишдир. Шаирин бу мәсәләләрә даир олан көрүш вә мүлаһизәләринин әһатә даирәси сон дәрәчә кениш вә чохчәһәтлидир. Бурада поетик дилин хүсусијјәтләри, инкишафы, онун гида мәнбәләри вә фәрди үслуб мәсәләләри кениш вә ајдын шәрһ едилмишдир[2].

Сәмәд Вурғун јарадычылығында поетик дил үмумхалг дилинин јүксәк инкишаф етмиш саһәси кими гијмәтләндирилир. Шаир поетик дили нитгин ән јүксәк формасы адландырыр. Ону ади данышыгдан фәргләндирир вә гат-гат үстүн тутур. Буна көрә дә о, ади дилдән фәргли олараг поетик дилин өзүнә мәхсус хүсусијјәтләри олдуғуну гарышдырмамағы тәләб едәрәк демишдир: «Поезијанын дилини ади данышыг дили илә ејниләшдирәнләр бөјүк сәһв едирләр»[3].

Сәмәд Вурғуна көрә бәдии әсәр сәнәт нүмунәси олдуғу үчүн ади дилдә јох, бәдии сәнәткарлыға мәхсус јүксәк дилдә јазылмалыдыр. Чүнки әдәбијјат сөз сәнәтидир. Һәгиги сөз сәнәти исә јүксәк вә образлы олмалыдыр. Бу хүсусда Сәмәд Вурғун дејир: «Әкәр һәгиги сәнәти биз инсан чәмијјәтинин харигүладә бир не'мәти кими гәбул едириксә, биз һәјат вә инсанлар һагда ади бир мә'на вә ади бир дилдә данышан әсәрләр илә барыша билмәрик»[4].

Поетик дилин ади дилдән фәргли олдуғуну сөјләјәркән Сәмәд Вурғун һеч дә бу анлајышлары һәр чәһәтдән бир-биринә гаршы гојмамыш, бәлкә бунларын бир-бири илә әлагәдар олдугларыны көстәрмишдир. Шаирә көрә ади данышыг поетик дил үчүн гида мәнбәләриндән биридир.

Сәмәд Вурғун поетик дилин гаршысында үмумхалг дилини инкишаф етдирмәк кими јүксәк бир тәләбин дурдуғуну

[1] М. Ариф. Бөјүк идеаллар шаири. Әдәби-тәнгиди мәгаләләр, Бакы, 1958, сәһ. 49.

[2] Бу мәгаләдә шаирин анчаг бәдии дилин хүсусијјәтләринә даир фикирләриндән бәһс едилир.

[3] С. Вурғун. Вопросы большого искусства. «Октябрь», 1953, № 2. стр. 142.

[4] С. Вурғун. Театрларымыз үчүн јени репертуар јарадаг. «Коммунист» гәзети, 1948, 25 ијун.

да дүзкүн көстәрмишдир. Шаир әсасән совет јазычыларынын II гурултајындакы мә'рузәсиндә гејд едир ки, поетик дил садәчә олараг халг дилинин стенографик һесабаты олмамалы, ону һәм лүғәт, һәм јени ифадә формалары илә зәнкинләшдирмәли, инкишаф етдирмәлидир. Белә бир тәләбин нәтичәси олараг шаир һәмишә поетик дилин «бөјүк емосионал бир гүввәјә малик олмасыны, аһәнкдар, мусигили, шаиранә олмасыны»[1], һәм дә ајдын, садә, зәнкин, тә'сирли вә хәлги олмасыны ән башлыча хүсусијјәт һесаб етмиш вә бүтүн шаир вә јазычыларын дилиндә бу кејфијјәтләрә әмәл олунмасыны лазым билмишдир.

Хәлгилик поетик дилин әсас ме'јарыдыр

Сәмәд Вурғун хәлгилији бәдии дилин ән башлыча хүсусијјәти, әсас ме'јары сајмыш, һәмишә вә һәр јердә «бәдии әсәрин дилиндә хәлгилијә чидди фикир вермишдир»[2].

Шаир үмумијјәтлә хәлгилијә «кениш халг күтләләринин бәдии зөвгүнү вә естетик бахышларыны инкишаф етдирән вә зәнкинләшдирән»[3] бир амил кими бахмыш вә ону «Даһи сәнәткар» адлы мәгаләсиндә белә характеризә етмишдир: «Хәлгилик илһамын вә јарадычылыг ахтарышларынын түкәнмәз хәзинәси, гајнар вә гүдрәтли булағыдыр»[4].

Бәдии јарадычылыгда хәлгилији бу гәдәр јүксәк гијмәтләндирдији үчүн Сәмәд Вурғун хәлгилији бәдии әсәрин јалныз идеја вә мәзмунунда дејил, һәм дә формасында, ифадә тәрзиндә, дилиндә, үслубунда ахтармышдыр. Буна көрә дә һәлә 1934-чү илдә «Октјабр вә Азәрбајчан әдәбијјаты» адлы мә'рузәсиндә јазычылары дилдә хәлгилик принсипинә әсасән јазыб јаратмаға чағырмыш, вә демишдир: «Әдәбијјатымызын дили дә мүндәрәчәси кими күтләви олмалыдыр»[5].

Сәмәд Вурғун дилдә хәлгилик дедикдә халгын руһуна мүвафиг јазмаг, халг дилинин руһу вә тәбиәтинин мүһафизә едилмәси илә јанашы, һәм дә чанлы дилин өз имканларын-

[1] М. Ариф. Бөјүк идеаллар шаири. Әдәби-тәнгиди мәгаләләр. Бакы, 1958, сәһ. 49.

[2] М. Гулузадә. Сәмәд Вурғун габагчыл, реалист әдәбијјат уғрунда мүбаризәдә, Азәрб. ССР ЕА-нын Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун әсәрләри, 1957, XI ч., сәһ. 28.

[3] С. Вурғун, Совет поезијасы һаггында. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1955, 8 јанвар, № 2 (787)

[4] С. Вурғун. Даһи сәнәткар. «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналы, 1948, № 4, сәһ. 138.

[5] С. Вурғун. Октјабр вә Азәрбајчан әдәбијјаты. «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналы, 1934, № 11—12, сәһ. 4.

Scanned with ACE Scanner

дан истифадә едиб халгын нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәји нәзәрдә тутмушдур. Шаирин фикринчә дилин хәлгилији үчүн халг ифадәләри әсас васитәләрдир. «Сырф милли ифадәләр»[1] халгын милли руһунун ифадәчисидир, бу ифадәләрдә халгын үрәк сәси, инчә хүсусијјәтләри әкс олунмушдур. Лакин шаир хәлгилик үчүн анчаг ифадәләри башлыча васитә сајмамышдыр. О, хәлгилик кими ән көзәл хүсусијјәти бәдии әсәрин дилиндә јаратмаг үчүн дилин руһундан узаглашмамағы сөјләмишдир. Шаир бу мәсәләни өз иш тәчрүбәси илә әлагәдар олараг 1943-чү ил октјабрын 2-дә ССРИ Јазычылары Иттифагынын ССРИ халглары әдәбијјатлары комисјону бүросунун сессијасында тәрчүмә јарадычылығына даир чыхышында чох ајдын вә көзәл ифадә етмишдир. О, дејир: «Јајда мән һәмишә үч аја гәдәр бағда ишләрдим. **Дилин өз милли руһундан узаглашмамаг үчүн** мән арвадымдан хаһиш едәрдим ки, патефону гурсун. Беләчә, мән Азәрбајчан һаваларыны динләјә-динләјә ишләрдим вә мәнә елә кәләрди ки, **доғма дилин тәбиәтинә, руһуна** (курсивләр бизимдир — А. Г.) јахын олмагда бу мәнә көмәк едир»[2].

Сәмәд Вурғунун бүтүн әдәби-бәдии фәалијјәти онун бәдии әсәрин дилинин әсил хәлгилији уғрунда чидди мүбаризә апармасыны көстәрир. Шаир һәр јердә, истәр бәдии әсәрләриндә, истәрсә әдәби-тәнгиди материалларында, истәрсә дә классикләрдән етдији бәдии тәрчүмәләриндә дилин хәлгилији принсипини әсас көтүрмүш вә әдәби дилин хәлгилији мәсәләсиндә өз јарадычылығында мүһүм ишләр көрмүшдүр. О, А. С. Пушкинин шаһ әсәри «Јевкени Онекин»и Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едәркән нечә бир принсипә ишләдијини вә дилин хәлгилији, инкишафы ҝејдинә галдығыны belә ифадә едир: «Мән горхурдум: дејирдим, көрәсән мәним тәрчүмәм Азәрбајчан дилини корламыр ки?»[3]. Шаир бүтүн јазычылардан да дилә бу принсиплә јанашмаларыны тәләб едирди. Она көрә тәләб едирди ки, о, дил мәсәләсинә ади бир һадисә кими бахмыр, дили халгын ән бөјүк вә ән мүгәддәс дөвләти[4] адландыраpaг ону һәр бир јердә «көз бәбәји кими көзләмәлијик»[5] — дејирди.

[1] С. Вурғун. Тәрчүмә јарадычылығы, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1958, 8 март.
[2] Јенә орада.
[3] Јенә орада.
[4] С. Вурғунун нитги. Азәрбајчан ССР Баш Советинин икинчи сессијасы, 7—14 ијул. Стенографик һесабат китабы, Бакы, Азәрнәшр, 1940, сәһ. 121.
[5] Јенә орада, сәһ. 121.

Сәмәд Вурғун садә вә ајдын јазмағы бәдии дил үчүн әсас
шәртләрдән һесаб етмишдир. Буна көрә дә онун дилә даир
сөјләдији фикирләр ичәрисиндә социализм реализми методу-
нун әсас тәләбләриндән бири олан бәдии әдәбијјатын дили-
нин садә вә ајдын олмасы мәсәләси хүсуси јер тутур:

Сәмәд Вурғун һәр бир бәдии әсәрдә фикри садә вә ајдын,
тәбии вә инандырычы әкс етдирмәји тәләб едир. О, белә бир
тәләб әсасында көстәрир ки, мә'на ајдын вә садә ифадә едил-
мәдикдә әсәрин тә'сир гүввәси азалыр, охучунун шүуру-
на лазыми тә'сир бағышлаја билмир. Белә бир вәзијјәтдә исә
әсәр сәнәткарлыг нүмунәсинә чеврилмир. Бу чәһәти нә-
зәрә алараг Сәмәд Вурғун садә јазмағы бәдии дилин башлы-
ча кејфијјәти һесаб етмишдир. Буна көрә дә шаир һәр һансы
бәдии әсәрин дилиндәки садәлији мүсбәт хүсусијјәт һесаб
етмиш вә јүксәк гијмәтләндирмишдир. Мәсәлән, шаир 1934-
чү илдә Октјабр ингилабынын 17-чи илдөнүмү мүнасибәти
илә АШЈИ тәрәфиндән чағырылмыш тәнтәнәли ичласда ет-
дији мә'рузәсиндә јазычы Һ. Чавидин «Сәјавуш» әсәриндәки
садәлији мүсбәт һал һесаб етмиш вә демишдир: «Јалныз
Октјабрдан сонра түрк (**Азәрбајчан**—А. Г.) әдәби бәдии ди-
ли бөјүк инкишаф перспективи гаршысында дурмушдур. Бу
күнкү түрк (**Азәрбајчан**—А. Г.) әдәби бәдии дили сафлаш-
магда, әчаиб-гәраиб тәркиб вә тәшбиһләрдән, тә'бирләр-
дән јаха гуртармагдадыр.

Һеч дә узаға кетмәк лазым дејилдир. Һамымызын севди-
ји Чавидин «Сәјавуш»-уну көтүрүнүз. «Сәјавуш» һеч вәз-
ниндә јазылмыш бир әсәрдир ки, бу Чавид јарадычылығын-
да, **Чавид дилиндә бир аддым ирәлидир. Чавид өз «Сәјаву-
шу» илә дилдә садәләшмәјә доғру кетмишдир»** (курсив би-
зимдир—А. Г.).

Сәмәд Вурғун јарадычылығында дилин садәлији мәфһуму
чох дүзкүн изаһ олунмушдур. Белә ки, шаирин фикринчә са-
дә јазмаг үчүн бәдии дилә јад олан һәр чүр шаблон ифадә-
ләрдән, чәтин вә ја мә'насыз тәркибләрдән, халгын анлама-
дығы әчнәби сөзләрдән узаглашмаг лазымдыр. Лакин бура-
дача гејд етмәлијик ки, Сәмәд Вурғун дилин садәлији анла-
јышыны «садә данышыг» мәфһуму илә дә гарышдырмамыш-
дыр. О, доғру олараг көстәрмиш ки, дилдә садәлик халг на-

[1] С. Вурғун. Октјабр вә Азәрбајчан әдәбијјаты, «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналы, 1934, № 11—12, сәһ. 3—4.

Scanned with ACE Scanner

ғыллары вә маһныларынын[1] хүсусиjjәтләрини, jахуд да ифадә вә ибарәләрини садәчә олараг тәкрар етмәк деjилдир.

Шаир дилдә садәлик һаггында өз фикрини ашағыдакы шәкилдә ифадә етмишдир: «Мәним фикримчә дилин садәлиjи онун «садә данышыг» вә чанлы данышыг тәрзиндә деjилдир. Биз дилдә халг руһуну, халг тәфәккүрүнү ахтарырыг. Бөjүк Азәрбаjчан шаири Фүзулини мисал көстәрмәк олар. Нә үчүн 400 ил мүддәтиндә халг онун ше'рләрини әзбәр охуjур. Она көрә ки, бу ше'рләрдә халг руһу jашаjыр»[2].

Сәмәд Вурғуна көрә садәликлә јанашы дилин аjдын олмасы да бәдии дилин ән jүксәк кеjфиjjәтидир. Чүнки дилин аjдынлығы әдәбиjjатын тә'сир гүввәсини вә ифадәлилиjини тә'мин едир.

Шаирин фикринчә дилин аjдын олмасы үчүн башлыча олараг идеја аjдынлығы әсас шәртдир. Чүнки дил фикрин ифадәчисидир. Буна көрә дә Сәмәд Вургун «һарада ки, идеја аjдынлығы јохдур, орада форма аjдынлығы да олмур»[3]—деjәрәк, әсәрин идеjасынын вә онун да әсасында дилинин аjдын олмасыны тәләб етмишдир.

Аjдын jазмағы совет әдәбиjjатынын башлыча хүсусиjjәти һесаб едәрәк Сәмәд Вургун бүтүн jазычыларын дилдә башга кеjфиjjәтләрлә јанашы бу хүсусиjjәтә чидди фикир вермәләрини әсас мәсәләләрдән һесаб етмиш вә демишдир:

«Әкәр шаир өз охучусу илә данышмаг үчүн дәрин дахили бир зәрурәт һисс едирсә, онунла тә'сирли, доғру, чәсарәтли вә аjдын бир дилдә данышмалыдыр».[4]

Сәмәд Вурғун тамамилә дүзкүн мүәjjән етмишдир ки, аjдын дилдә jазылмаjан әсәр jүксәк бәдии зөвгә малик совет охучусунун малы ола билмәз, кениш күтләнин һүсн-рәғбәтини газана билмәз. Буна көрә дә о, әдәбиjjатын халг күтләси арасында jүксәк нүфуза малик олмасы үчүн дилин аjдын олмасыны башлыча шәртләрдән бири кими гиjмәтләндирмиш вә бүтүн шаир вә jазычылары аjдын jазмаг уғрунда мүбаризәjә чағырыб демишдир: «Биз поезиjада әсил демократизм уғрунда, хәлгилик уғрунда, образларын, формаларын, **үслубун, дилин** вә башга **бәдии васитәләрин аjдынлығы уғрунда мубаризә апармалыjыг** (курсив бизимдир—А. Г.). Jалныз белә бир јолла биз совет поезиjасыны үмумхалг мәһәббәти вә һүсн-рәғбәти илә тә'мин едә биләрик»[1].

[1] С. Вурғун. Совет поезиjасы һаггында. «Әдәбиjjат вә инчәсәнәт» гәзети. 1955, 8 јанвар.

[2] Ситат Һ. Әфәндиjевин русча jазылмыш «Халг шаири Сәмәд Вурғун» (1956) адлы китабынын 13-чү сәһифәсиндән көтүрүлмүшдүр.

[3] С. Вургун. О советской поэзии. Второй Всесоюзный съезд Советских писателей, Стенографический отчет, Москва, 1956, стр. 75.

[4] С. Вургун. Права поэта, «Литературная газета», 1953, 12 май, № 56 (3085).

Сәмәд Вурғун дилин аjдын вә садәлиjи уғрунда апарылан мүбаризәдә еһтиjатлы олмағы да тәләб едирди. О, дилдә садәлик вә аjдынлыг мәфһуму алтында дили лорулашдырмаг, һәддиндән артыг садәләшдирмәк вә баjағылашдырмағын тамамилә зиддинә иди. Буна көрә дә о, jазычыларын II гурултаjындакы мә'рузәсиндә дилин аjдынлығы уғрунда апарылан мүбаризәнин характериндән бәһс едәрәк демишдир: «Бәдии әсәрдә дилин аjдынлығы уғрунда мүбаризә лорулуға апарыб чыхармамалыдыр».[2] Беләликлә, Сәмәд Вурғун бүтүн шаир вә jазычылары дилдә һәр нөв садәлиjә деjил, әсил садә вә аjдынлыг уғрунда мүбаризәjә чағырмышдыр.

Дилин әсасында мә'на көзәллиjи дурмалы

Сәмәд Вурғун поетик әсәрин дилинин анчаг садә вә аjдын олмасы тәләби илә кифаjәтләнмәмишдир. О, бәдии дилин мә'налы олмасына да хүсуси фикир вермиш, һәтта садә, аjдын, лакин мә'насыз олан jазылары дәjәрли әсәр саjмамыш вә белә jазыларын агибәти һаггында демишдир: «Мә'надан мәһрум садәчә хоша кәлән ше'р jазмаг олар. Һәмин ше'р үрәjә jатар, лакин дәрһал унудулар»[3].

Шаир һәм садә, һәм дә мә'налы jазмағы тәләб едирди. Онун фикринчә мә'налылыг әсәрин әсас вә башлыча хүсусиjjәтидир. Әсәри jашадан онун мә'насыдыр. Буна көрә дә һәр бир әсәр дәрин мә'налара малик олмалыдыр. Сәмәд Вурғун «Бөjүк сәнәт әсәрләри уғрунда» адлы мәгаләсиндә бәдии әсәрдә мә'налылығы jүксәк гиjмәтләндирәрәк деjир: «мүхтәлиф әсрләрдә, мүхтәлиф өлкәләрдә, мүхтәлиф шәраитдә jаранан һәр бир һәгиги әдәбиjjатын әсил руһу, әсил көзәллиjи онун мә'на көзәллиjи олмушдур. Һәр бөjүк әдәбиjjат бөjүк мә'налар әдәбиjjатыдыр».[4] Башга бир мәгаләсиндә мә'налылығы һәр шеjдән jүксәк тутдуғуну көстәрир: «Мән, бүтүн әсәрләрин, һәр шеjдән әввәл, мә'на көзәллиjи гаршысында пәрәстиш етмәjә адәт етмишәм. Чүнки һеч бир көзәллиjин өмрү мә'на көзәллиjинин өмрү гәдәр узун ола билмәз»[5]

[1] С. Вургун. О советской поэзии. Второй Всесоюзный съезд Советских писателей, Стенографический отчет, Москва. 1956. стр. 76.

[2] Јенә орада, сәһ. 75.

[3] С. Вургун. Вопросы большого искусства. «Октябрь», 1953. стр. 142.

[4] С. Вурғун, Бөjүк сәнәт әсәрләри уғрунда. «Әдәбиjjат гәзети», 1946, 31 маj.

[5] С. Вурғун, Азәрбаjчан әдәбиjjатынын кәләчәк вәзифәләри. «Әдәбиjjат гәзети», 1945. 27 ијун.

Scanned with ACE Scanner

Бу нәзәри көрүшләринә вә еләчә дә мүшаһидәләринә әсасән Сәмәд Вургун совет әдәбијјатында јарадылан «һәр бир әсәрин әсасында мә'на көзәллији јашамалыдыр»[1] тәләбини ирәли сүрмүшдүр.

Сәмәд Вургун һәр бир әсәрин гаршысына дәрин мә'на, ајдын гајә вә мәгсәдә малик олмаг принсипини гојаркән, һәм дә әсәрдә ишләнән һәр бир сөзүн, ифадәнин мә'налы вә мәзмунлу олмасыны мүһүм шәрт һесаб етмишдир. О, һәр бир шаир вә јазычынын сөз үзәриндә дәрин дүшүнмәсини, һәр сөз вә ифадәнин, һәтта чүмләнин белә мә'наны нә дәрәчәдә дәгиг верә биләчәји үзәриндә фикирләшмәсини тәләб етмишдир. Шаирин өзү дә сөз үзәриндә, онун мә'на дәгиглији вә долгунлугу үзәриндә чох дүшүнмүшдүр. Бу һагда ше'рләринин бириндә дејир:

«Үрәк гојуб чан јандырыб һәр бир сөзүн мә'насына,
Дејирәм ки, салам верим шер-сәнәт дүнјасына»[2]

Үмумијјәтлә, Сәмәд Вургун бәдии әсәрдә һәр сөзүн мә'налы вә долгун олмасына чидди фикир верәрәк, Белински кими белә нәтичәјә кәлмишдир ки, «Поетик әсәрдә һәр бир сөз бүтөв әсәрин фикринин тәләб етдији мә'наны елә долгун ифадә етмәлидир ки, бу сөзү бурада әвәз едә биләчәк башга бир сөзүн дилдә олмадыгы көрүнсүн»[3].

Сәмәд Вургун һәр бир мә'налы вә јериндә ишләнмиш сөзү ән гијмәтли јадикар һесаб едир. С. Вургуна көрә, јазыб-јарадан һәр кәсдән галан мә'налы ифадәләр заман кечдикчә унудулмајачаг, чәмијјәт инкишаф етдикчә о да инсанларын гәлбиндә јашајачаг, дилиндә әзбәр олачагдыр.

Өлмәз көнүл, өлмәз әсәр,
Низамиләр, Фүзулиләр!
Әлин гәләм, синән дәфтәр,
Де кәлсин, һәр нәјин вардыр,
Дејилән сөз јадикардыр»[4].

С. Вургун өз јарадычылыгына да чидди јанашмыш, мә'налы сөзләр вә ифадәләр ишләдәрәк, өлмәз сәнәт әсәрләри јаратмага чалышмышдыр. Онун дә әсас мәгсәди дилләр әзбәри ола билән әсәрләр јаратмагдан ибарәт олмушдур. Буна көрә дә өзүнә мурачиәт едәрәк демишдир:

[1] С. Вургун, Балаларымыз үчүн көзәл әсәрләр јарадаг, «Азәрбајчан мәктәби» журналы, 1945, № 2—3, сәһ. 10.
[2] С. Вургун, Дојун, күлүн, өвладларым, Әсәрләри, 1960, II чилд, сәһ. 238.
[3] В. Г. Белински, Рус әдәбијјаты классикләри һаггында, Бакы, 1954, сәһ. 257.
[4] С. Вургун, Азәрбајчан, Әсәрләри, 1960, II чилд, сәһ. 222

Јаз еј Вургун ки, һәр ше'рин, сөзүн јадикар олсун[1].

Беләликлә, ајдын олур ки, бәдии дилин инкишафы уғрунда Сәмәд Вургунун апардыгы мүбаризәнин мүәјјән сәһәсини дилин мә'налылыгы мәсәләси, сөзүн мә'на дәгиглији вә фикри долгунлугуна хүсуси фикир вермәк мәсәләләри тәшкил етмишдир.

Поетик дил зәнкин вә тәмиз олмалы

Бәдии дилин башлыча хүсусијјәтләриндән бири онун зәнкин вә тәмиз олмасыдыр. Дил зәнкин олдугда һәр бир фикир даһа инчә вә зәриф ифадә едилир. Буна көрә дә һәр бир әсәрин халг тәрәфиндән бәјәнилмәсиндә онун мәзмуну илә јанашы дили дә мүһүм рола маликдир. Белә ки, енинә јанашы дили дә мүһүм рола маликдир. Белә ки, еније ифадәләри сөнүк дилдә олан әсәр охучунун рәғбәтини газана билмир.

Дилин бу чәһәтини нәзәрә алараг Сәмәд Вургун јазычылыгда зәнкин сөз еһтијатына малик олмагы мүһүм хүсусијјәт һесаб етмишдир. Шаир дәфәләрлә көстәрмишдир ки, әсәрин дили нә гәдәр зәнкин олса, онун тә'сири дә бир о гәдәр гүввәтли олур. Буна көрә дә о, бүтүн јарадычылыгы боју дилин зәнкинлији уғрунда мүбаризә едәрәк, јазычы вә шаирләрин өз лүғәт еһтијатларыны зәнкинләшдирмәләрини тәләб етмишдир. Шаир бәдии јарадычылыгда ифадә вә дил зәифлијини «Театрларымыз үчүн јени вә зәнкин репертуар јарадаг» адлы мәгаләсиндә писләмиш вә бүтүн јазычылары бәдии дилә јарашмајан белә бир чатышмамазлыгла чидди мүбаризә апармага чағырараг дејир: «Драм әсәрләримиздәки мә'на јарымчылыгына, мәзмун вә гурулуш натамамлыгына, дил вә ифадә јохсуллугуна (курсив бизимдир — А. Г.), схематизмә, шаблон вә риторика һаллара биз, ади нөгсанлар кими јох, һәр шејдән әввәл һәјат һәгигәтинин вә демәк, һәјат поезијасынын тәһриф олунмасы кими бахмалыјыг»[2].

Сәмәд Вургун зәнкин һәјатымызын тәсвириндә дилин лүғәт тәркибинин, ифадәләринин мүхтәлифлијиндән, рәнкарәнклијиндән маһиранә истифадәјә јүксәк гијмәт вермишдир. Онун фикринчә көзәл фикирләри, дәрин мә'налары јохсул дилдә ифадә етмәк јарамаз. Бунун үчүн о, зәиф дилдә јазанлары нәзәрдә тутараг «Мәкәр елкәмизин тәбии сәрвәтләринин бу јохсул

[1] С. Вургун, Сөзүн шөһрәти, Әсәрләри, 1960, II чилд, сәһ. 17[illegible].
[2] С. Вургун, Театрларымыз үчүн јени вә зәнкин репертуар јарадаг, «Коммунист» гәзети, 1948, 23 ијун.

дилдә, бу сојуг вә чансыз бир үрәклә тәсвир едән шаир-ләри вичдан мәһкәмәси гаршысына чәкмәк олмазмы?»[1] — дејәрәк, јазычыларын дил мәс'улијјәтини јада салмышдыр.

Сәмәд Вурғун дилин зәнкин олмасы тәләбини ирәли сүрәркән о һеч дә дили һәр чүр сөз вә ифадә илә долдурмағын тәрәфдары олмамышдыр. О, истәр халг дилиндән, истәрсә дә башга халгларын лүғәт тәркибиндән сөз көтүрмәк мәсәләләринә чох еһтијатла јанашмағы тәләб етмишдир.

Дилин сафлығы вә тәмизлији гејдинә галараг Сәмәд Вурғун мүәјјән еһтијач олмадан башга дилин сөзүндән истифадә етмәји бәдии дилдә зәрәрли бир һал сајмышдыр. Шаир өз јарадычылыгларына мәс'улијјәт һисси илә јанашмајан, дилимизин өз дахили имканы әсасында ифадә олунмасы мүмкүн олан мәфһум үчүн башга дилин сөзүнү ишләдән вә бунун нәтичәсиндә дили корлајан јазычыларын иш үсулуну писләмиш вә онларла мүбаризә апармағы лазым билмишдир. Бу һагда «Октјабр вә Азәрбајчан әдәбијјаты» мөвзусунда етдији мә'рузәдә белә демишдир: «Бизим бә'зи јазычыларымыз бә'зи рус вә әчнәби сөзләри ишләдәрәк ортаја бир «јенилик» чыхармаг истәјирләр. Лакин, бунлар бир јенилик дејил, бунлар бизим ше'римизи корламаг, ше'римизин саһиб олдуғу көзәл Азәрбајчан дилини позан, ону варваризмә апаран тәшәббүсләрдир ки, биз бунларла чидди мүбаризә етмәлијик»[2].

Бу фикри сөјләјәркән Сәмәд Вурғун әдәби дилин һамыја ајдын олмасы принсипини һәр шејдән үстүн тутмушдур. Ејни заманда билдирмишдир ки, һәтта охучу һәр һансы бир әчнәби сөзлә мүәјјән гәдәр таныш олмуш олса да јазычы «јенилик» адı илә һәмин сөзү әсәрә кәтирмәмәлидир. Чүнки һәмин сөз халгын дилинин тәбиәтинә јаддыр. Белә јад вә јерсиз сөз исә дили инкишаф етдирмәк әвәзинә онун тәрәггисинә мане ола биләр.

Дилин тәмизлији вә сафлығы мәсәләләриндә Сәмәд Вурғун даим марксист дилчилији принсипләринә, даһи Ленинин мүддәаларына садиг олмуш вә һәмин принсипләрә

---

[1] С. Вурғун. Балаларымыз үчүн көзәл әсәрләр јарадаг. «Азәрбајчан мәктәби» журналы, № 2—3, 1945.

[2] С. Вурғун. Октјабр вә Азәрбајчан әдәбијјаты. «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналы, 1934, № 11—12, сәһ. 3.

мүвафиг һәрәкәт етмишдир. Буна көрә дә шаир әчнәби дилләрдән алынмыш бүтүн сөзләрин ишләнмәси әлејһинә олмамышдыр. О, дилимиздә ишләнән әчнәби сөзләрә өз мүнасибәтини билдирәрәк демишдир: «Доғрудур, биз әрәбчилик, фарсчылыг илә мүбаризә апармышыг. Анчаг бир шеји унутмаг лазым дејил ки, бизим дилимиздә мин илдән бәри вәтәндашлыг һүгугуну газанмыш әрәб-фарс сөзләрини дилимиздән чыхармамалыјыг. Һәгигәт, әдаләт, маликијјә сөзү ишләтмишик вә буну халг билир. Бәдии әдәбијјатымызда да вардыр. Нә үчүн бу сөзләр дилимиздә галмасын?»[1].

Сәмәд Вурғун дилин тәмизлији уғрунда мүбаризә апараркән, дили шивә сөз вә үнсүрләри илә корламағын, лүзумсуз сөз, ифадә ујдурмағын вә бәдии, естетик зөвгү корлаја билән кобуд сөзләрин ишләнилмәсинин дә әлејһинә олмушдур. О, һәр бир мәфһуму ајдын вә мә'налы сөзләрлә ифадә етмәјин тәрәфдары иди. Буна көрә дә шаир һәр бир јазычынын, зәнкин лүғәт еһтијатына јијәләнмәсини әсас шәртләрдән һесаб етмишдир.

«Артыг сөз вә ифадә ишләтмәмәк» бәдии дилин ән көзәл хүсусијјәтидир

Сәмәд Вурғун јарадычылығында поетик дилин дикәр хүсусијјәтләри илә јанашы дилин јығчам олмасы тәләби дә чидди шәкилдә гојулмушдур. Шаир бәдии әсәрин дилиндә «артыг сөз вә ифадә ишләтмәмәк», аз сөзлә кениш лөвһәләр јаратмаг, узунчулуг, сөзчүлүк етмәмәк нәтичәсиндә фикри јығчам дилдә ифадә етмәји ән көзәл хүсусијјәт һесаб етмишдир. Буна көрә дә о, һәр бир әсәрдән данышаркән онун дилиндә бу хүсусијјәтин нә дәрәчәдә әкс олундуғундан да бәһс едирди. Мәсәлән, 1938-чи илдә Әнвәр Мәммәдханлыја јаздығы мәктубда онун һекајәсинин дилиндәки јығчамлығы хүсусилә гејд етмишдир: «Мәдәни бир шәкилдә һекајә гурмаг, сөз усталығы **артыг сөз вә ифадә ишләтмәмәк** (курсив бизимдир—А. Г.) тә'сирли јазмаг кими јахшы хүсусијјәтләрлә бәзәнмиш бу һекајәниз шүбһәсиз ки, марагла охунур»[2].

Сәмәд Вурғун јарадычылығынын һәр дөврүндә бәдии әдәбијјатын дилиндә јығчамлыға хүсуси фикир вермишдир.

---

[1] Сәмәд Вурғун Вәкиловун нитги. Азәрбајчан ССР Али Советинин 2-чи сессијасы, 1939-чу ил 7—14 ијул. Стенографик һесабат китабы, Бакы, 1940, сәһ. 121.

[2] С. Вурғун. Нә үчүн ајрылдылар? (А. Әнвәр јолдаша ачыг мәктуб). «Әдәбијјат гәзети», 1938, 3 сентјабр.

Scanned with ACE Scanner

Бәдии јарадычылыгда гыса вә јығчам јазмаг принсипи һәмишә Сәмәд Вурғунун диггәт мәркәзиндә олдуғу үчүн онун чыхыш вә мәгаләләриндә дә бу мәсәлә тез-тез өз әксини тапмышдыр. О, «Абшерон» романындан бәһс едәркән дејир: «Романда артыг, гејри-зәрури һадисә вә сурәтләрин олмамасы, сүжет хәттинин вә фабуланын мөһкәмлији, бәдии дилин јығчамлығы вә садәлији (курсив бизимдир—А. Г.) тәсвир олунан һадисәләрин вә образларын парлаглығы әсәри охучулар үчүн даһа да марағлы едир[1]. Бундан башга «Шаирин һүгуглары» адлы мәгаләсиндә шаир Зејнал Хәлилин әсәрләриндән бәһс едәркән һәмин шe'рин дә дилинин јығчамлығыны хүсусилә гејд етмишдир[2].

Шаир шe'рдә мәзмуну формаја гурбан вермәк, гафијә хатиринә јерсиз сөз ишләтмәји поетик дил үчүн дөзүлмәз һал һесаб етмиш вә ону чидди сурәтдә писләмишдир. Шаир бәдии јарадычылыгда мөвчуд олан бу чатышмамазлығы «Муған» поемасында инчә сатира атәшинә тутараг, бәдии дилдә белә ифадә етмишдир:

Охучум! Беләдир агил бабалар.
Бир дастан јарадыр ики-үч сөзлә;
Бу камал дүнјасы күләр бир үзлә
Нәсилдән-нәслә кечир јадикар.

Бизсә, вахт итириб гафијәләрә,
Дејирик сөзләрин сајы чох олсун.
Динләјән әл чалсын бизә бир кәрә,
Сонра нә дүшүнсүн, нә дә зөвг алсын[3].

Сәмәд Вурғун бәдии әдәбијјатын дилини инкишаф етдирмәк, ону даһа да зәнкинләшдирмәк үчүн көркәмли Азәрбајчан әдәбијјаты классикләринә әсасланараг «Низами әдәбијјатда сөзчүлүјүн вә мә'насыз сөзләрин амансыз дүшмәни иди. Шаир аз сөзлә бөјүк мә'на ифадә етмәји тәләб едирди»[4]—дејәрәк јазычы вә шаирләри гыса, һәм дә јығчам јазмаға чағырмышдыр. Сәмәд Вурғун өз бәдии јарадычылы-

[1] С. Вурғун, «Абшерон» романы һаггында, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1950, 18 апрел, № 16 (1011).
[2] С. Вургун, Права поэта, «Литературная газета», 1953, 12 мая.
[3] С. Вурғун, Сечилмиш әсәрләри, II чилд, 1954, сәһ. 119.
[4] С. Вурғун, Низами Кәнчәви, «Коммунист» гәзети, 1953, 15 декабр.

ғында бу мәсәләјә чидди әмәл етмишдир. Буна көрә дә онун һәр бир әсәри гыса вә јығчамдыр. О, һеч бир заман гафијә хатиринә артыг сөз вә ја ифадә ишләтмәмишдир. Шаир һәмишә дилин инкишафы гајғысына галдығы үчүн мәзмуну формаја гурбан етмәк кими һаллар онун дил вә үслубуна хас олмамышдыр.

Поетик дилин аһәнкдар вә мусигили олмасы башлыча хүсусијјәтләрдәндир.

Шe'р дилинин ән јүксәк хүсусијјәтләриндән бири онун мусигили вә аһәнкдар олмасыдыр. Јүксәк аһәнкә вә мусигијә малик олан шe'р охучуја күчлү тә'сир бағышлајыр, онун естетик зөвгүнү, бәдии көрүшләрини даһа да инкишаф етдирир. Сәмәд Вурғун поетик әсәрин дилиндә бу чәһәтә хүсуси әһәмијјәт вермиш, аһәнкдарлығы бәдии дилин ән көзәл хүсусијјәти һесаб етмишдир. Шаирин бу һагдакы көрүшләри Совет Јазычылары Иттифагынын II гурултајында етдији мә'рузәсиндә өз әксини кениш формада тапмышдыр. Сәмәд Вурғун һәмин мә'рузәсиндә аһәнкдарлығын поетик дил үчүн ән башлыча хүсусијјәтләриндән олдуғуну әсасландырмаг үчүн классикләрин јарадычылығына мүрачиәт етмишдир. О, Пушкин шe'рләриндән кәтирдији нүмунәни «чанлы поетик дилин фүсункар аһәнкдарлығы»[1] илә бәзәндијини әсас мәзијјәт һесаб едәрәк хүсусилә гејд етмишдир.

Сәмәд Вурғун һәмишә поетик дилин јүксәк аһәнкдарлыға вә мусигилијә малик олмасыны тәләб етмишдир. Лакин о, бу тәләби совет поезијасы гаршысында чидди сурәтдә гојаркән һеч дә садәчә сәс тәглиди вә јахуд мәзмуну формаја гурбан вермәјин тәрәфдары олмамышдыр. Шаир «Мәкәр фикир вә һиссләр, агыллы мә'на, формал сәс ојунчағына ачыгдан-ачыга гурбан верилән шe'рләр охучуларын, садә совет адамларынын һүсн-рәғбәтини газана биләрми»[2] — дејәрәк, дилдә формализмин там әлејһинә чыхыш етмиш, бәдии сәнәткарлығын башга саһәләриндә олдуғу кими, әсәрин дилиндә дә һәр нөв ујдурмачылыға, сүн'илијә әкс олан реаллыг, доғрулуг вә дүзкүнлүк тәләб етмишдир. Белә бир тәләбин нәтичәси олараг Сәмәд Вурғун совет поезијасынын мәз-

[1] С. Вургун. О советской поэзии. Второй Всесоюзный съезд Советских писателей. Стенографический отчет, Москва, 1956, стр. 76.
[2] Јенә орада, сәһ. 76.

Scanned with ACE Scanner

мун вә мүндәрәчәсинә, идеја вә гајәсинә мүвафиг кәлмәјән, бә'зи шаирләрин јарадычылыгында мүәјјән дәрәчәдә өзүнә мөвге тапмыш јерсиз «сәс ојуну» кими һаллары «лүзумсуз вә зәрәрли сүн'и пријом» һесаб етмиш вә бүтүн шаир, јазычы вә тәнгидчиләри ачыгдан-ачыга сосиализм реализминин јарадычылыг методуна зидд олан бу формализми илә чидди мүбаризә апармага чагырмышдыр.

Сәмәд Вургун формал сөз ишләтмәк, мә'на вә мәзмуну формаја лүзумсуз олараг гурбан етмәк һалларына даир II гурултајдакы мә'рузәсиндә шаир С. Кирсановун јарадычылыгындан тутарлы нүмунәләр вермиш вә бу һагда дүзкүн фикир сөјләмишдир. Сәмәд Вургун С. Кирсановун ашағыдакы ше'р парчасыны мисал көстәрмишдир.

У реки Кубань,
Где коней купань,
Где дудел чабан
                    в дуду,
Где в хлеву кабан, —
У реки Кубань
Я по злакам комбайн
                    веду[1].

Бу ше'ри Сәмәд Вургун догру олараг јүнкүл, һәтта, «лап јүнкүл, лүзумсуз сөз ојунчагы»[2] адландырыр. Шаир бурада академик В. В. Виноградовун фикринчә десәк тамамилә дүзкүн фикир сөјләмишдир. Чүнки бурада шаир С. Кирсанов мә'надан даһа чох формаја әһәмијјәт вермишдир ки, бу да совет поезијасы үчүн лүзумсуз вә дәјәрсиздир.

Шаирә көрә, аһәнкдарлыг, мусигилик јухарыда гејд етдијимиз кими мәзмуну формаја гурбан вермәк вә јахуд заһири сәс тәглиди дејилдир. Аһәнкдарлыг мәзмундан догмалы, мә'надан әмәлә кәлмәлидир. Ше'рин аһәнкдарлыгы үчүн һәгиги мә'на илә чанлы сөзләрин үзви сурәтдә бағланмасы лазымдыр.

Сәмәд Вургун ше'р дилинин мусигили олмасына даһа чох әһәмијјәт вермишдир. Шаирә көрә бу, ше'рин әсас мәзијјәти олмалыдыр, чүнки ше'р үмумијјәтлә мусиги сәнәти илә јахындыр, онунла бағлыдыр. Ше'рдә аһәнкадрлыга јүксәк гијмәт вермәсини онун мүхтәлиф мөвзу вә жанрларда јазмыш олдуғу бүтүн әсәрләри дә сүбут едир. Онун ән кичик ше'р пар-

[1] С. Вургун. О советской поэзии. Второй Всесоюзный съезд Советских писателей. Стенографический отчет, Москва, 1956, стр 76.
[2] Јенә орада, сәһ. 76.

часындан тутмуш бөјүк һәчмли поема вә пјесләриндә һәмин хүсусијјәт әсас јер тутур. Сәмәд Вургунун һәр бир мисрасы, бејти, бәнди елә бил ки, хүсуси олараг бәстәләнмәк үчүн јарадылмышдыр. О, һәр бир мисраны аһәнкдар јаратмагын сон дәрәчә маһир устасыдыр.

Нәһајәт, гејд етмәлијик ки, Сәмәд Вургун дилдә һәр нөв ојунбазлыгы писләјәркән, о, дилимизин һәртәрәфли инкишафына, зәнкинләшмәсинә вә даһа да көзәлләшмәсинә чалышмышдыр. Ону һәр шејдән әввәл поетик дилин реаллыгы марагландырмышдыр.

Бәдии дил емосионал вә ифадәли олмалыдыр

Сәмәд Вургунун дилин емосионал вә ифадәлилији һаггындакы фикирләри дә мараглыдыр. Шаир ифадәлилик вә емосионаллыгы јүксәк һиссләри ифадә етмәкдә башлыча васитә сајмышдыр. Шаирә көрә өлкәмизин тәбии сәрвәтләрини, әвәзсиз јениликләрини сөнүк, чансыз, «гуру вә таггылдајан бир дилдә» тәрәннүм етмәк олмаз. Инсанлыгын јүксәк фәзасына учалмыш совет чәмијјәти вә онун чаһаншүмул әмәлләри сәнәт мејданында өз әксини анчаг јүксәк емосионал вә ифадәли дилдә тапа биләр. Белә бир чәһәтә әсасланараг Сәмәд Вургун Совет Иттифагы јазычыларынын II гурултајындакы мә'рузәсиндә бүтүн совет јазычылары вә шаирләри гаршысында дилин ифадәли вә емосионаллыгына наил олмаг тәләбини чидди шәкилдә гојмуш вә демишдир: «Јашадыгымыз һәјатын зәнкин аләмини долгун шәкилдә, јүксәк емосијалы вә ифадәли дил васитәси илә көстәрмәк лазымдыр»[1].

Сәмәд Вургун поетик дилдә мүәјјән чәрчивә ичәрисинә дүшмәк, лазыми сөз вә ифадә ишләтмәкдән чәкинмәк кими шәрти һалларын әлејһинә чыхмыш, поезијада «еһтираслы сөзләр» ишләтмәјин вә бунун да әсасында дилдә јүксәк емосионаллыг, ифадәлилик јаратмагын тәрәфдары олмушдур. Шаир сосиализм реализми методуна әсасланараг һәр бир сәнәткарын дилдә сәрбәст, лакин сон дәрәчә еһтијатлы олмасыны тәләб етмишдир. О, бу һагда «Шаирин һүгуглары» адлы мәгаләсиндә белә јазмышдыр: «Сосиализм реализми принсипләрини тәһриф едән, поезија һаггында данышаркән «еһтираслы», «романтик», «тәмтәраглы» сөзләрдән истифадә етмәкдән горхан бајагылашдырычылара арамызда һәлә дә раст кәлмәк олур»[2].

[1] С. Вургун. О советской поэзии. Второй Всесоюзный съезд Советских писателей. Стенографический отчет, Москва, 1956, стр. 76.
[2] С. Вургун. Права поэта, «Литературная газета», 1953, 12 май.

Scanned with ACE Scanner

Үмумиjјәтлә, Сәмәд Вурғун поетик дилин емосионал олмасына даһа чох әһәмиjјәт вермишдир. Буна көрә дә о, һәр бир әсәрә јүксәк емосионаллыг принсипи илә јанашмыш вә бу принсипи өзүндә экс етдирмәјән әсәрләрин дилини «сәлигәсиз». «касыб» дил адландырмыш вә демишдир: «Поезијада дилин бөјүк емосионал гүввәси чанлы инсан нитгинин тәбиилиjи илә аһәнкдар сурәтдә бирләшмәлидир.

Лакин, тәәссүф ки, биздә һәлә дә сәлигәсиз, касыб дилдә јазылмыш әсәрләр мејдана чыхыр»[1].

Сәмәд Вурғун поетик дилин емосионал вә ифадәлилиjи илә јанашы онун тә'сирли олмасына да хүсуси фикир вермишдир. Шаир бу хүсусиjјәтләрин дилдә мөвчуд олмасында афоризмләрин, һикмәтли сөзләрин, зәрб-мәсәлләрин, ганадлы сөзләрин бөјүк ролу олдуғуну көстәрмишдир. Шаирин фикринчә, јухарыда гејд етдиjимиз бәдии ифадә васитәләри ишләндиjи әсәрин дилинә јүксәк емосионаллыг верир, онун тә'сир гүввәсини дәфәләрлә артырыр. Буна көрә дә, о поетик дилдә бу васитәләрдән, хүсусән афоризмләрдән кениш шәкилдә истифадә етмәк принсипи тәрәфдары олмушдур. Шаир бу һагда «Бөјүк сәнәт мәсәләләри» адлы мәгаләсиндә дејир: «Нә үчүн биз поезијада афоризмләрдән, ганадлы сөзләрдән, дәрин фикирләрдән горхмалыјыг?»[2].

Сәмәд Вурғун өз әдәби-бәдии фәалиjјәтинин бүтүн дөврләриндә бу принсиплә јазыб јаратмышдыр. Онун һәр бир әсәриндә дәрин мә'налы афоризмләрә, мүдрик ифадәләрә тез-тез раст кәлмәк олур. Бу ифадәләр онун әсәрләринин дилинин емосионал, ифадәли вә тә'сирли олмасында башлыча васитәләрдир.

☆

Мүәллим орта мәктәбдә Сәмәд Вурғунун әсәрләрини дил нөгтеји-нәзәриндән тәһлил едәркән поетик дилин хүсусиjјәтләри һаггында шаирин сөјләдиjи бу мүлаһизәләрдән јери кәлдикчә шакирдләрә мә'лумат версә, шүбһәсиз, әдәби материалын даһа дәриндән вә әсаслы сурәтдә мәнимсәнилмәсинә мүвәффәгиjјәтлә наил ола биләр.

---

[1] С. Вургун. О советской поэзии. Второй Всесоюзный съезд Советских писателей. Стенографический отчет, Москва, 1956, стр. 76.

[2] С. Вургун, Вопросы большого искусства, «Октябрь», 1953, № 2, стр. 142.

А. С. АХУНДОВ.

ДИЛ-ӘДӘБИJЈАТ ҮЗРӘ АПАРЫЛМЫШ ЈАЗЫЛЫ ГӘБУЛ ИМТАҺАНЛАРЫ ҺАГГЫНДА БӘ'ЗИ ГЕЈДЛӘР

1960-чы илдә В. И. Ленин адына АПИ-нин мүхтәлиф факүлтәләри үзрә дил-әдәбиjјатдан апарылмыш јазылы гәбул имтаһанлары көстәрди ки, сон илләрдә орта мәктәбләримиз хејли инкишаф етмишдир.

Һәр шејдән әввәл, гејд етмәк лазымдыр ки, орта мәктәб мә'зунларынын јазы ишләринин кејфиjјәти јахшылашмышдыр.

Бир гајда олараг бу кичик әсәрләрин әксәриjјәти план үзрә јазылмыш, өз дәрин идеја-сијаси истигамәти е'тибары илә кечән илки јазылардан фәргләнмиш вә мә'зунларын әдәби материаллары дәриндән билдикләрини көстәрмишдир.

Јери кәлмишкән ону да гејд етмәк лазымдыр ки, шакирдләрин үмуми инкишафы да артмыш, үслуб вә орфографија вәрдишләри хејли јахшылашмышдыр.

Институтун мүхтәлиф факүлтәләри үзрә иншa үчүн тәклиф олунан әдәби мөвзулар кечән гәбул имтаһанына нисбәтән даһа чох тәләбкарлыгла тәртиб едилмишди. Даһа доғрусу, бу мөвзулар мә'зунларын дил-әдәбиjјатдан алдыглары билликләри, әдәби әсәрләрин идеја мәзмунуну тәһлил етмәк бачарығы, сөз еһтијатларыны мејдана чыхармаг үчүн даһа кениш имкан верди. Биз һәмин институтун мүхтәлиф факүлтәләри үзрә дил-әдәбиjјатдан гәбул имтаһаны үчүн тәклиф олунмуш инша мөвзуларындан бир нечәсини ашағыда веририк:

1) «Сәмәд Вурғун бир драматург кими», 2) «Низами јарадычылығынын үмумдүнја әһәмиjјәти», 3) «А. Фадејевин «Кәнч гвардија» романында совет кәнчләринин јүксәк мә'нәви симасы», 4) «Мирзә Ибраһимовун «Кәләчәк күн» романында Фирудин сурәти», 5) «Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» комедијасынын тәһлили», 6) «Ә. Сабирин «Бејнәлмиләл» ше'ринин тәһлили», 7) «Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести» повестиндә Мәрдан вә Баһар сурәтләри», 8) «Сәмәд Вур-

Scanned with ACE Scanner

гунун «Вагиф» пјесиндә вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик мотивләри», 9) «Ҹәфәр Ҹаббарлынын «Севил» пјесиндә гадын азадлыгы проблеми» вә с.

Института дахил олмаг истәјәнләрин јазыларында бир сыра ҹидди нөгсанлар мүшаһидә олунмушдур. «Мүәллифләр» өз фикирләрини һәмишә сүбут етмәји бачармырлар. Бунлардан бә'зиләри мүһүм тарихи-әдәби һадисәләри јахшы билмир, бу вә ја башга јазычынын һәјаты илә әлагәдар олан дөврү дүзкүн характеризә етмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Бә'зи мә'зунлар бу вә ја дикәр әсәрлә әлагәдар олараг мүгајисәли характеристика јазмагы бачармырлар. Мәсәлән, Мир Ҹәлалын «Бир кәнҹин манифести» повестиндә Мәрдан вә Баһар сурәтләри» үзрә мә'зун Ф.-нин инша јазысы (Масаллы рајонундакы Гызылагаҹ кәнд орта мәктәбинин мә'зуну) бу ҹәһәтдән характерикдир. О, әввәлҹә Баһарын, сонра да Мәрданын характеристикасыны јазмышдыр; мүгајисә исә 2—3 ҹүмлә илә мәһдудлашдырылмышдыр.

Бә'зи мә'зунлар бу вә ја дикәр мөвзу үзрә план тутмагы, хүсусилә мүрәккәб план тәртиб етмәји бачармырлар. Мәсәлән, мә'зун М. (Товуз рајону Кешишкәнд орта мәктәбин мә'зуну), Ҹ. (Бакы, Гарадаг рајонундакы 43 нөмрәли фәһлә кәнҹләр мәктәбинин мә'зуну), О. (Бакы 7 нөмрәли мәктәбин мә'зуну) вә башгаларынын да јазы ишләриндә план јох иди.

Бә'зи јазылардакы планлар формал характер дашыјыр.

Инша јазыларын дили дә чох нөгсанлыдыр. Белә ки, бә'зи јазыларда јекнәсәг ифадәләрә, китаб ҹүмләләринә тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр. Бу көстәрир ки, бә'зи мә'зунларын сөз еһтијаты чох аздыр. Онлар өз фикирләрини ифадә етмәк үчүн бә'зән ујгун сөз сечә билмирләр. Бә'зән јазыларда артыг ишләдилмиш сөзләрә дә тәсадүф етмәк олур. Мәсәлән, мә'зун Г.-нин (Кәдәбәј рајонунун Фүзули адына Бөјүк Гарамурад орта мәктәбинин мә'зуну) инша јазысында охујуруг: «М. Ф. Ахундов «Һачы гара» комедијасында бөјүк сәнәткарлыгла јазмышдыр. О, дөврдә олан јалтаг, фырылдагчы, о дөврдә олан рүшвәтхор бә'зиләри вә дөврдәки руһаниләрин чиркин һәрәкәтләрини ачыг-ајдын көстәрмишдир» вә с.

Бә'зи мә'зунларын инша јазылары узун-узады киришлә башлајыр вә онлар әсас мәсәләјә, тәклиф олунмуш мөвзуја

кечмәјә чалышмырлар. Мәсәлән, М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедијасы» мөвзусунда инша јазан мә'зун Х. јазысынын чохуну М. Ф. Ахундовун һәјаты һаггында мә'лумат вермәјә һәср етмишдир.

Инша јазыларда олан нөгсанлардан бири дә мә'зунларын јерли јерсиз ситатлардан истифадә етмәји бачармамаларыдыр. «А. Фадејевин «Кәнҹ гвардија» романында совет кәнҹләринин мә'нәви симасы» мөвзусунда инша јазан мә'зун Г. (Ҹулфа рајону) өз фикирләрини сүбут етмәк үчүн әсәрдән һеч бир ситат кәтирмәмиш, китабдакы үмуми сөзләри јан-јана дүзмәклә кифајәтләнмишдир.

Гәбул имтаһаны верәнләрдән бир һиссәсинин иншасында сүжет хәттини гыса, јыгҹам јазмагы бачаран мә'зунлара чох аз раст кәлмәк олар.

Бә'зи мә'зунларын јазыларында мүстәгиллик һисс олунмур. Һәтта, бә'зи иншаларда дәрслик материалынын тәһриф олунмуш ҹүмләләринә дә тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр.

Инша јазыларда табели мүрәккәб ҹүмләләр чох аздыр. Бә'зи мә'зунлар бир гајда олараг, бағлајычылы табесиз мүрәккәб ҹүмләләр ишләтмәји јахшы билмирләр. Бу, ондан ирәли кәлир ки, мә'зунлар мүрәккәб ҹүмләни әмәли ҹәһәтдән јахшы мәнимсәмәмишләр. Бизҹә, бәлкә мә'зунлар мүрәккәб ҹүмлә бәһсини јахшы мәнимсәмишләр. Лакин дурғу ишарәсиндән горхурлар. Мәсәлән, мә'зун М. (Јардымлы рајонундакы Арус кәнд орта мәктәбинин мә'зуну) 3,5 сәһифәдән ибарәт олан инша јазысында мүрәккәб ҹүмләдән истифадә етмәмишдир. Јазыны охудугҹа һеч бир ардычыллыг һисс едилмир, бә'зи фикирләр доғру, ардычыл вә мәнтиги ҹәһәтдән дүзкүн олараг ифадә едилмишдир. Анҹаг үслуб ҹәһәтдән чох зәифдир.

Иншалар гуру вә ҹансыздыр. Емосионал јазылмыш инша јазыја чох аз раст кәлмәк олур.

Мә'зунлар өз инша јазыларында метафорлардан, епитетләрдән, синонимләрдән аз истифадә едирләр.

Бүтүн бунларла јанашы мә'зунлар инша јазыларында чохлу орфографик, грамматик, дурғу ишарәси сәһвләринә дә јол вермишләр.

Мә'зунлар:

1. Өз адларыны вә аталарынын адларыны дүзкүн јазмырлар. Мәсәлән, Шәфига (Шәфигә), Мамедоғлу (Мәммәд оғлу), Садых (Садыг), Фырһад (Фәрһад) вә с.

2. Сөзләрдә бә'зән һәрф бурахырлар. (Мәсәлән, **бунула** вә с.) Бә'зән дә сөзә артыг һәрф әлавә едирләр. (Мәсәлән, һәјјат вә с.).

3. Фе'л көкләрини јахшы билмәдикләри үчүн сәһвләрә јол верирләр. (Мәсәлән; **сөјләјир, ишләјир** əвəзинә, сөјлүјүр, ишлијир вә с. јазырлар)

4. Сөзләри һечаларла сәтирдән-сәтрә көчүрә билмирләр. (мәсәлән, кечмиш-ин; нифр-этини, драм-атург вә с.).

5. **Ла, лә, илә** гошмаларыны чох һалда **нан** вә ја **нән** шәклиндә ишләдирләр. Мәсәлән, **Баһарнан** (Баһарла) вә с.

6. Хүсусилә, чохһечалы сөзләрин ахырында олан г вә к самитләринин исмин јијәлик, јөнлүк, тә'сирлик һалларында дәјишмәсини билмирләр. Мәсәлән, **јарадычылыға, олдуғуну, биләчәјинә** əвəзинә, **јарадычылыга, олдугуну, биләчәкнә** вә с. ишләдирләр.

7. Гоша самитли сөзләри (мәсәлән, әдәбијјат, сәнијјә вә с. əвəзинә, әдәбијат, сәнијә) дүзкүн јазмырлар.

8. **Да, дә, ки** бағлајычыларынын нә заман бағлајычы, нә заман шәкилчи јериндә ишләндијини јахшы билмирләр. Мәсәлән, **пјесиндәки, өзү дә, даһа да** əвəзинә, **пјесиндә ки, өзүдә, даһада** јазырлар.

9. Дефис вә тире илә јазылан мүрәккәб исимләрин јазылышыны гарышдырырлар. Мәсәлән, Бакы-Москва сөзләри арасында дефис, гол—будаг сөзләри арасында исә тире јазырлар.

10. Чүмләдә фе'ли бағлама илә хәбәр арасында тәләб олунмадығы һалда веркүл гојурлар. Мәсәлән, «Ә. Сабир «Бејнәлмиләл» ше'риндә чар һөкумәтинин пч үзүнү ачыб, көстәрмишдир». Көрүндүјү кими, бурада ачыб фе'ли бағламасы илә хәбәр арасында веркүл тәләб олунмур.

11. «О» әвәзлијинин нә вахт шәхс, нә вахт ишарә әвәзлији јериндә ишләндијини билмирләр. Беләликлә, «о» әвәзлијиндән сонра һәр ики һалда веркүл гојурлар.

12. Рум рәгәмләриндән сонра сыра сај шәкилчиләри јазырлар. Мәсәлән, XVIII-чи, XIX-чу вә с.

13. Һәмчинс үзвләр арасында, әлавәләрдә вә үмумиләшдиричи сөзләрдә тәләб олунан дургу ишарәләрини ишләтмәји бачармырлар.

Бүтүн бу лексик-үслуб вә синтактик сәһвләр сүбут едир ки, ајры-ајры мәктәбләрдә шакирдләрин сөз еһтијаты үзәриндә апарылан ишә лазыми диггәт јетирилмир, үслубијјат мәшғәләләринә аз әһәмијјәт верилир. Јерли шивә хүсусијјәтләри илә, түфејли сөзләрлә мүбаризә апарылмыр.

Иншанын планыны тутаркән орада тәләб олунан дурғу ишарәсинин (мәсәлән, мүрәккәб планда ики нөгтәнин, планын һиссәләри арасында тәләб олунан дурғу ишарәсинин вә с.) гојулмасына әһәмијјәт вермирләр.

Јери кәлмишкән иншаларын үмуми вәзијјәти һаггында да бир нечә сөз демәји лазым билдик. Һәр шејдән әввәл, гејд етмәк лазымдыр ки, мә'зунларын әксәријјәти абзасдан истифадә едә билмир.

Иншаларда мә'зунлар тәрәфиндән едилмиш чохлу дүзәлишләрә, позулмуш вә ја үстүндән хәтт чәкилмиш сөзләрә, ләкәләнмиш сәһифәләрә, һәр чүр сәлигәсизлијә, үмумијјәтлә, јазы мәдәнијјәтсизлијинә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Орта мәктәбләрдә дил-әдәбијјат тәдрисинин кејфијјәтини јахшылашдырмаг, бурахылмыш нөгсанларын тәкрарына јол вермәмәк мәгсәди илә биз ашағыдакы тәдбирләрин һәјата кечирилмәсини мәсләһәт көрүрүк:

1. Шакирдләрин сөз еһтијатыны кенишләндирмәк, бу мәгсәдлә дә онлары јазычыларын үслуб вә дили, әсәрләриндәки бәдии сөз үзәриндә бол-бол ишләтмәк;

2. Кечилмиш әдәби әсәрләрлә әлагәдар оларг јарадычы иншаларын сајыны артырмаг, ән јахшы јазылмыш иншалары синифдә бир нүмунә кими мүгајисәли шәкилдә тәһлил етмәк.

3. Мәктәбдә үслубијјат мәшғәләләринин сәмәрәли тәшкил етмәк вә бурада шакирдләрин мүстәгиллијинә кениш имкан јаратмаг.

4. Мүәллифин сөзләриндән вә ја өз сөзләриндән истифадә едәрәк садә вә мүрәккәб план дүзәлтмәји шакирдләрә вәрдиш етдирмәк.

5. Инша јазыларда бурахылмыш орфографик, дурғу ишарәси сәһвләрини вахтында үмумиләшдирмәк, групплашдырмаг, характерик сәһвләри синифдә тәһлил етмәк, шакирдләрин мүстәгил оларағ өз сәһвләри үзәриндә ишләмәләринә шәраит јаратмаг.

Бизчә, бүтүн бу методик көстәришләр орта мәктәбләримиздә дил-әдәбијјат тәдрисинин вәзијјәтинин јахшылашдырылмасында, бурахылмыш нөгсанларын арадан галдырылмасында мүәллимләрә көмәк едә биләчәкдир.

Scanned with ACE Scanner

Ә. РӘЧӘБОВ.

I—III СИНИФЛӘРДӘ ОХУ ВӘ ЈАЗЫ ДӘРСЛӘРИНИН ҺӘЈАТЛА ӘЛАГӘЛӘНДИРИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

(Габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәсиндән)

Мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләтмәк вә ССРИ-дә халг маарифи системини даһа да инкишаф етдирмәк һаггындакы Ганунда совет мәктәбинин мүһүм вәзифәләри ајдын көстәрилмишдир. Ганунда дејилир ки, совет мәктәбинин башлыча вәзифәси шакирдләри һәјата, ичтимаи-фајдалы әмәјә һазырламагдан, үмуми вә политехник тәһсилин сәвијјәсини кетдикчә јүксәлтмәкдән, елмин әсасларыны јахшы билән савадлы адамлар јетишдирмәкдән, кәнчләри сосиализм чәмијјәти принсипләринә дәрин һөрмәт бәсләмәк руһунда, коммунизм идејалары руһунда тәрбијә етмәкдән ибарәтдир. Мәһз буна көрә дә оху вә јазы ишләринин һәјатла, әмәклә, шакирдләрин мүшаһидәләри илә, коммунизм гуручулуғу илә әлагәләндирилмәси бу тәләбләри јеринә јетирмәк үчүн мүәллимә кениш имкан верир.

Габагчыл мүәллимләр оху дәрсләрини һәјатла әлагәләндирмәк үчүн кириш вә јекунлашдырычы мүсаһибәләрдән сәмәрәли истифадә едирләр. Бу мәгсәдлә дә оху материалыны һәјатла әлагәләндирмәјә имкан верән фактларын дүзкүн сечилмәсинә чидди диггәт јетирир, дәрсдә шакирдләрин фәаллашмасына, мүстәгил ишинә кениш имкан јарадырлар.

Кириш мүсаһибәсиндә шакирдләрин диггәтини охујачаглары әсәрә чәлб едир, она мараг ојадырлар. Беләликлә, шакирдләри јени охуначаг материалы дәрк етмәјә һазырлајырлар.

Тәчрүбә көстәрир ки, белә мүсаһибәләр гыса олдугда (3—5 дәгигә) вә шакирдләрин тәчрүбәси илә әсасландырылдыгда јахшы нәтичә верир, сәмәрәли олур.

Јекунлашдырычы мүсаһибәдә исә мүәллим оху дәрсиндә верилмиш билијин нә дәрәчәдә мәнимсәнилдијини дәгигләшдирир, буну кечилмиш биликлә, ушагларын тәчрүбәләри вә һәјатла әлагәләндирир.

Габагчыл мүәллимләр әсәрин мәзмунундан вә формасындан асылы олараг, оху материалынын һәјатла әлагәләндирилмәси үчүн кириш вә јекунлашдырычы мүсаһибәләрин мүхтәлиф нөвләриндән истифадә етмәјә чалышырлар. Бу мәгаләдә биз I—III синифләрдә дәрс дејән габагчыл мүәллимләрдән Тамара Шаһвердијеванын (Ләнкәран рајонундакы I нөмрәли орта мәктәбдән), Мәрјәм Бабајеванын (Салјан рајонундакы Банкә орта мәктәбиндән), Нәркиз Солтанованын (Бакы, 132 нөмрәли орта мәктәбдән) бу саһәдәки иш тәчрүбәләрини үмумиләшдирәрәк ишыгландырачағыг.

II синифдә мүәллим «Јолдашлыг» адлы һекајәни охумадан габаг, јолдашлыг һаггында кичик бир кириш мүсаһибәсиндән сонра шакирдләрә дејир:

—Ушаглар, инди биз «Јолдашлыг» адлы бир һекајә охујачағыг.

«Јолдашлыг» һекајәси синифдә охундугдан сонра мүәллим:

—Ушаглар, бу һекајәдән сиз нә баша дүшдүнүз?—дејә синифә мүрачиәт етди.

Шакирдләрдән бири деди:

—Шәфигәјә јахшы јолдаш демәк олмаз.

—Шәфигәјә нә үчүн јахшы јолдаш демәк олмаз?—дејә мүәллим һәмин шакирддән сорушду.

Шакирд бир гәдәр фикирләшдикдән сонра белә чаваб верди:

—Она көрә ки, Шәфигә Камилә гәләм вермәди.

Мүәллим мүсаһибәсини давам етдирәрәк сорушду:

— Бәс, Рәвшән, Мина, Рәшид нечә јолдашдырлар?

Һәмин шакирд:

—Онлар јахшы јолдашдырлар,—деди.

Мүәллим шакирдләрә әлавә суал верди:

—Онлара нә үчүн јахшы јолдаш демәк олар?

—Онлар Камили дарда гојмадылар. Һәр тәрәфдән она карандаш узатдылар. Камил дә јазысыны јазды. Јолдашларындан кери галмады.

Јекунлашдырычы мүсаһибәдә шакирдләр охудуглары синфин һәјатындан, јахшы јолдашлыг нүмунәләриндән марагла данышдылар.

Scanned with ACE Scanner

Л. Толстојун «Ики јолдаш» һекајәсинин охунмасы да ушагларын јахшы јолдашлыг һаггындакы тәсәввүрләрини даһа кенишләндирди.

«Ики јолдаш» һекајәси охундугдан сонра мүәллим: «Јолдашыны дарда гојуб гачан адама «јолдаш» демәк оларамы? дејә синфә мүрачиәт етди.

Шакирдләр јолдашыны гојуб гачан адамын пис јолдаш олдугуну, сонра да јолдашлығы неҹә баша дүшдүкләрини сөјләдиләр. Ушаглардан бири онунла бир партада отуран јолдашыны көстәрәрәк деди:

—Биз дүнән мәктәбдән чыхыб евә кедирдик. Бир евин һәјәтиндән бир ит чыхыб бизә һүҹум етди. Јолдашым гачды. Ев саһиби бајыра чыхмасајды, ит мәни тутаҹагды.

Һамы күлүшдү, јолдашыны гојуб гачан ушага дөнүб бахды. О исә пәрт һалда башыны ашағы салыб динмәди.

Шакирдләр һәр ики һекајәдән белә бир нәтиҹә чыхардылар: «Јахшы јолдаш јаман күндә билинәр».

«Биз колхоза неҹә көмәк етдик» мәтнини (III синифдә) охудугдан сонра шакирдләр ашағыдакы нәтиҹәјә кәлдиләр:

Пионерләр әмәји чох севирләр. Онлар јашлыларла бирликдә үмуми әмәкдә фәал иштирак едирләр.

III синиф шакирдләри иҹтимаи-фајдалы ишләрдә фәаллијјәт көстәрән башга пионерләри дә хатырладылар. Беләликлә шакирдләрдә иҹтимаи-фајдалы ишләрдә иштирак етмәк мејли јараныр.

Х. Һасилованын «Бујурун, әјләшин» һекајәси (II синифдә) охундугдан сонра шакирдләр Назимин хәстә олдуғу һалда, трамвајда өз јерини гоҹа бир кишијә вермәсини јахшы иш кими гијмәтләндирдиләр. Онлар бу иши өзләринин јашлы адамлара көстәрдикләри гајғы илә әлагәләндирдиләр вә мараглы мисаллар кәтирдиләр.

Бир шакирд:

— Мән мәктәбдән чыхыб, евимизә кедирдим. Бу заман әлиндәки ағачла әтрафы јохлаја-јохлаја кәлән бир кор киши көрдүм. О, трамваја минмәк үчүн тәләсирди. Мән чәлд она јахынлашдым, голундан тутуб ону трамвајын дајанаҹағына кәтирдим вә трамваја миндирдим. О, мәндән чох разы галды.

Башга бир шакирд:—Троллејбусда хејли адам вар иди. Адамларын чоху ајаг үстә дајанмышды. Бир дә көрдүм ки, бир гары троллејбуса минди, мән ону көрчәк тез дуруб јерими она вердим. О, отурдугдан сонра: «Чох сағ ол, оғлум»! деди.

«Јахшы дәрс» һекајәси охундугдан сонра шакирдләр анасына көмәк етмәдији үчүн Рејһанын һәрәкәтини хошламадылар. Рејһанын јолдашларынын һәрәкәтини исә чох бәјәндиләр. Сонра да шакирдләр евдә ата-аналарына көстәрдикләри көмәкдән мисаллар кәтирдиләр:

Бир шакирд деди:

—Анам палтар јујурду. Мән һәјәтдә јолдашларымла ојнамаға кетмәк үчүн һазырлашырдым. Бирдән көрдүм ки, ведрәләр бошдур. Анам ведрәләри көтүрмәк истәди, мән тез ведрәләри онун әлиндән алыб су кәтирдим.

Башга бир шакирд сөһбәтә гарышды:

—Анам ишә тәзәчә кетмишди ки, атам кәлди. Мән столун үстүндәки сүфрәни дәјишдирдим, атам үчүн чај һазырладым. Стәкана төкүб кәтирдим.

«Сәһәр јемәјиндән сонра анам мағазаја кетди. Мән сүфрәни јығышдырдым, стәкан-нәлбәкини јујуб јеринә гојдум. Сонра да ејвандакы күлләрә су вердим. Мән дә анама белә көмәк едирәм.

Мүәллим «Гәһрәман пионер Саша Чекалин» һекајәсини (III синифдә) охумадан габаг, ашағыдакы кириш мүсаһибәси илә дәрсә башлады:

1941-ҹи илдә алман фашистләри Вәтәнимизә гулдур һүҹуму етдиләр. Халгымыз доғма Вәтәнини мүдафиә етмәјә башлады. Фәһләләр силаһ, колхозчулар әрзаг һазырлајырдылар. Халг дүшмән архасында партизан дәстәләринә гошулду. Онлар дүшмәнин көрпүләрини дағыдыр, силаһ анбарларыны јандырыр, гатарларыны партладырдылар.

Ушаглар да партизан дәстәләринә гошулурдулар.

Мүәллим өз кириш мүсаһибәсини: «Биз инди белә ушаглардан бири һаггында мараглы һекајә охујаҹағыг» сөзләри илә јекунлашдырды.

Һекајә охундугдан сонра мүәллим ашағыдакы планы јазы тахтасында гејд етди:

План:

1. Саша Чекалин кимдир?
2. Саша Чекалинин ән чох севдији гәһрәманлар.
3. Саша Чекалинин гәһрәманлығы.
4. Чекалинә кәнди.

Мүәллим планы бир дәфә өзү охуду, сонра 4—5 шакирдә дә охутдурду. Бундан сонра исә һәмин план үзрә һекајәнин мәзмунуну данышмаг үчүн һазырлашмағы шакирдләрә тапшырды.

Scanned with ACE Scanner

Шакирдләр әввәлчә план үзрә, сонра да плансыз олараг һекајәнин мәзмунуну данышдылар:

Бир шакирд:

—Саша чох ағыллы бир оғлан иди. О, китаб охумағы чох севәрди. Л. Толстојун, Фурмановун, Горкинин әсәрләрини Саша һәвәслә охујарды.

Чекалин гәһрәманлары да чох севәрди. Александр Невски, Суворов, Чапајев Сашанын ән чох севдији гәһрәманлардан иди.

Евдә, мәктәбдә һамы Сашанын хатирини истәјирди.

Мүәллимин тәклифи илә һекајәнин ардыны башга бир шакирд давам етдирди:

—Фашистләр Москваја јахынлашырдылар. Атасы илә бәрабәр Саша да партизан дәстәсинә гошулду.

Бир күн Саша кәшфијјата кетди. Гаршысына 10 фашист чыхды. Саша өзүнү итирмәди. О, әлиндәки гумбараны атыб фашистләрин алтысыны өлдүрдү, үчүнү исә күллә илә мәһв етди.

Бир дәфә Саша кәшфијјата чыхмышды. Кечә о, кәндә кәлиб бир евдә кизләнди. Фашистләр онун кәлдијини билдиләр. Кәлиб Сашаны тутдулар.

Сашаны дар ағачы гурулмуш мејдана кәтирдиләр. Ипи боғазына салдыгдан сонра Саша:

—Бизим һамымызы аса билмәјәчәксиниз. Биз чохуг,—деди вә Бејнәлмиләл охуду...

Башга бир шакирд исә мүәллимин көстәриши илә Саша һаггындакы һекајәни белә тамамлады:

—Чекалин гәһрәманчасына һәлак олмушдур. Саша Петковатскоје кәндиндә, Ленинин һејкәли јанында дәфн едилмишдир. Инди һәмин кәнд Чекалино адланыр.

Саша Чекалин мәним ән чох севдијим гәһрәманлардан биридир.

Мәтнин мәзмунуну тәһлил етдикдән сонра:

—Ушаглар, бу мөвзуда даһа нә охумусунуз,—дејә мүәллим онлардан сорушду.

Шакирдләр партизан гыз Зоја Космодемјанскаја, Олег Кошевој һаггында охудугларыны данышдылар.

Шакирдләрдән бири гәһрәман гыз Зоја һаггында деди: —Мән партизан гыз Зојанын гәһрәманлығы һаггында охумушам. О чох ағыллы вә гочаг бир гыз олмушдур. Башга бир ушаг да Олег Кошевој һаггында данышды.

Мүәллим исә бу мөвзуда охунмуш бүтүн материалы үмумиләшдирәрәк өз јекунлашдырычы мусаһибәсиндән сонра

шакирдләри: «Гәһрәманлар—ушаглар?» анлајышына кәтириб чыхарды.

Мә'лум олдуғу кими, I—III синифләрдә шакирдләр бәдии әсәрләрлә јанашы олараг, гејри-бәдии мәтнләр дә (мәсәлән, II синифдә «Чәһәтләр», «Бөјүк Совет өлкәси», «Шәһәримиз», «Москвада»; III синифдә чоғрафија, тәбиијјат вә тарих үзрә бир сыра мәтнләр охујурлар. Гејри-бәдии әсәрләрин охунмасы исә хүсуси вә габагчадан һазырлыг иши тәләб едир. Бу синифләрдә гејри-бәдии мәтнләрин охунмасындан мәгсәд шакирдләрә чоғрафија, тәбиијјат вә тарих үзрә бир сыра мә'лумат вермәкдән ибарәтдир. Гејри-бәдии мәтнләрин һәјатла әлагәләндирилмәсиндә екскурсијаларын, шакирдләрин мүшаһидә вә тәчрүбә ишләринин, ичтимаи-фајдалы әмәкдә иштирак етмәләринин ролу бөјүкдүр. Тәбиәтдә адамларын әмәјинин мүшаһидә етмәк мәгсәди илә мүәллимләр оху материалынын мәзмуну илә әлагәдар олараг шакирдләри парка, мешәјә, бостана, чаја екскурсијаја апарырлар.

Мәсәлән, «Мәктәбин бостанында» мәтни («Ана дили», I—II синиф) охунмадан габаг, мүәллим кириш мусаһибәсини шакирдләри бостан мәһсуллары вә онларын топланмасы илә таныш етмәк үчүн бостана едилмиш екскурсија һаггында тәсәввүрләрин јекунлашдырылмасына һәср едир.

Бүтүн бунлар исә јени мөвзуда олан мәтнин охунмасыны вә мәнимсәнилмәсини асанлашдырыр. Белә екскурсијалардан сонра шакирдләр мәтнләри бөјүк марагла охујур вә онларын мәзмунуну дәриндән мәнимсәјирләр.

Һәмин мүәллимләрин дәрсләриндә мүгајисә дә мүһүм јер тутур. Хүсусилә, бәдии әсәрләрин охунмасында мүгајисә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Шакирдләр охудуглары бәдии әсәрләрдә бир сурәтин характерини башга бир сурәтин характери илә вә мүхтәлиф әсәрләрдә бир сурәтин үмуми характерини мүгајисә едирләр.

Бир һадисә вә ја әшјаны башга бир һадисә вә әшја илә мүгајисә едәркән, шакирдләр бунларын һәр бири илә олан башлыча чәһәтләри мејдана чыхармаг бачарығына јијәләнирләр

Мүәллимләр бә'зи материаллары охумадан әввәл, онаид тәчрүбәләр дә апарырлар. Мәсәлән, «Јарпаг» мәтнини (III синиф) охумадан габаг, ушаглар мүәллимин тәклифи үзрә назик папирос кағызы илә үзләрини силирләр. Һәмин кағызларда јағ ләкәләри көрүнүр.

Ајдын олур ки, дәридә пиј вардыр. Шакирдләр белә бир нәтичәјә кәлирләр ки, «Үзү сабунла вә исти су илә јумаг лазымдыр».

Бә'зи тәчрүбәләри мүвафиг мәтнләри охудугдан сонра даhа да дәринләшдирмәк олар.

Мүәллимләр бә'зи материаллары охумадан габаг, бу вә ја дикәр објект үзрә ушагларын узун мүддәтли мүшаhидәләрини дә тәшкил едирләр. Мәсәлән, (II синифдә) шакирдләр пајызда јарпагларын төкүлмәси, пајыз hавасы, гышда гарын јағмасы, пајызда вә гышда гушлар үзәриндә мүшаhидәләр апармышлар. Белә мүшаhидәләрин јекунлашдырылмасы исә шакирдләри мүвафиг мәтнин шүурлу сурәтдә охунмасына hазырлајыр.

Шакирдләр hәлә I синифдән башлајараг јашлыларын әмәји илә таныш олур вә бу, кәләчәк тәhсил мүддәтиндә дә давам едир. Мәсәлән, «Мәним анам», «Атам нефт устасыдыр» вә с.

Әввәлчә ушаглар өз аилә үзвләринин hарада ишләдикләрини, нә илә мәшгул олдугларыны өјрәнирләр. Мәктәбдә, күчәдә, тарлада јашлы адамларын әмәкләрини мүшаhидә едирләр. Мүәллимләр бунунла кифајәтләнмирләр. Онлар ушаглары колхоза, истеhсалата екскурсијаја апарырлар. Ушаглар бурада јашлыларын әмәји илә даhа јахындан таныш олурлар. Беләликлә, әмәк haггындакы тәсәввүрләрини даhа да кенишләндирирләр. Екскурсија заманы алынмыш билик исә нөвбәти дәрсдә дәринләшдирилир вә мөhкәмләндирилир.

Ушаглар мүвафиг мәтни охудугдан сонра көрдүкләрини, мүшаhидә етдикләрини тәhлил вә мүгајисә едир, үмумиләшдирирләр. Белә бир иш нәтичәсиндә исә шакирдләр мүшаhидә етдикләрини даhа јахшы баша дүшүрләр. Беләликлә, онларда hәјаты мүшаhидә етмәк вә ону фәал сурәтдә дәрк етмәк бачарығы тәрбијә олунур.

I—III синифдә ичтимаи-тарихи материалларын охунмасы дәрсләрин ичтимаи-фајдалы әмәклә әлагәләндирилмәсинә имкан верир.

Совет адамларынын јарадычы әмәјини тәсвир едән ичтимаи-тарихи характерли мәтнләри охујаркән шакирдләр ичтимаи ишләрин иштиракчылары илә фәхр етмәјә башлајырлар.

Тәчрүбә көстәрир ки, hәјатла сых әлагә әсасында иншa јазыларын да бөјүк әhәмијјәти вардыр.

Мүәллимләр инша јазыларын мүхтәлиф нөвләриндән (шәкил үзрә, охунмуш мәтн, ушагларын тәəссүратлары вә с. үзрә) истифадә едирләр.

Инша, бир-бири илә бағлы олан вә битмиш бир фикри ифадә едән бир сыра чүмләләрдән ибарәтдир. Мәhз буна көрә дә мүәллимләр шакирдләрин дүзкүн чүмлә (садә кениш чүмләләр) гурмаларына чидди диггәт јетирирләр. Чүмлә үзәриндә иш исә I синифдән башлајараг, бүтүн тә'лим мүддәтиндә давам етдирилир.

Инша үзәриндә апарылан чалышмалар шакирдләрин орфографик вәрдишләрини зәифләтмәмәлидир. Әксинә, мүәллим шакирдләрә мә'лум олан јазы гајдаларыны өз иншаларында тәтбиг етмәләринә чалышмалыдыр.

Инша үзәриндә ишләркән шакирдләр верилмиш мөвзу үчүн мүстәгил олараг материал сечирләр, әтраф мүhитә, hадисәјә вә с. өз мүнасибәтләрини бүрузә верирләр. Мәhз буна көрә дә үзәриндә ишләдијин мөвзу, шакирдин идеја-сијаси тәрбијәсинә, әхлагына хидмәт етмәлидир.

Тәчрүбә көстәрир ки, иншанын тематикасыны шакирдләр әсасән мәктәб вә ев hәјатындан, өз әмәк вә тә'лим фәалијјәтләриндән алырлар.

Аиләдә hәјат, ев әмәји, әмәк дәрсләри, ичтимаи-фајдалы иш (нөвбәтчилик, гушларын горунмасы, метал гырынтылары топламаг вә с.), ичтимаи характерли мүшаhидәләр (тәбиәтә, е'малатханаја, колхоза, шәhәрдә тикинтијә, дәмир јолу стансијасына, почта екскурсија), бајрамларда иштирак, пионер сыраларына гәбул—бүтүн бунлар ајры-ајры чүмләләр, hәмчинин рабитәли мәтнләр гурмаг үчүн шакирдләрә зәнкин материал верир.

Мүәллимләр инша јазыларын тематикасыны ашағыдакы гајдада бирләшдирирләр: 1) мөвсүми характердә олан иншалар, 2) әмәк характерли иншалар, 3) ичтимаи характерли иншалар.

Тәчрүбә көстәрир ки, инша үзәриндә иши 3 мәрhәләјә бөлмәк олар:

Биринчи мәрhәлә иншаја hазырлыгдан ибарәтдир. Бу мәрhәләдә мөвзунун мәзмуну ајдынлашдырылыр, фикрин ардычыл ифадә олунмасы јоллары мүәјјәнләшдирилир, нитг, лүғәт, чүмлә гурмаг үзәриндә иш апарылыр, орфографик сәhвләрә јол вермәмәк үчүн хәбәрдарлыг едилир.

Scanned with ACE Scanner

Икинчи мәрһәләдә инша јазылыр.

Үчүнчү мәрһәләдә исә мүәллим иншада бурахылмыш дурғу ишарәси вә орфографик сәһвләри шакирдләрлә бирликдә дүзәлдир. Бу мәгсәдлә дә ушагларын иншаја һазырланмасы мөвзунун мәгсәдиндән, характериндән вә мәзмунундан асылыдыр.

Мүәллим бу мәрһәләдә шакирдләрин диггәтини мөвзунун мәзмунуна чәлб едир, она ушагларда мараг ојатмаға чалышыр вә лазыми материалын топланмасында шакирдләрә көмәк едир.

Мүәллим чалышыр ки, шакирдләр иншада өз тәәссүратларыны јазсынлар.

Инди дә иншанын јухарыда көстәрдијимиз нөвләрини тәчрүбәләрә әсасән изаһ едәк.

Мөвсүми характердә олан инша. Илк мөвсүми характердә олан иншаны шакирдләр јај һаггындакы хатирәләринә әсасән јазырлар. Belә иншада шакирдләр јај һаггындакы тәәссүратлары: јај һәјаты, марағлы һадисәләр, кәнд тәсәррүфат ишләри вә бурада өзләринин иштиракы һаггында гејд едирләр.

Мүәллимләр бу мәгсәдлә дә ашағыдакы мөвзулары инша үчүн тәклиф едирләр:

1. «Биз колхоза нечә көмәк етдик». 2. «Дүшәркә». 3. «Јај күнләриндә». 4. «Мән јај тә'тилини нечә кечирдим».

Шакирдләр өз арзуларына көрә, һәмин мөвзулардан бирини сечирләр. Сонра исә мүстәгил олараг сечдикләри мөвзу үзрә инша јазмаға башлајырлар. Лакин иншанын һәчми, һәр чүмләдән сонра нөгтәнин гојулмасы, бә'зи сөзләрин јазылышында чәтинлик чәкдикдә мүәллимә мүрачиәт етмәләри габагчадан шакирдләрә хәбәрдарлыг едилир.

«Пајыз» мөвзусу үзрә инша мәктәбјаны саһәдә ушагларын иштиракы әсасында јазылыр. Шакирдләр ардычыл олараг 3 тапшырығы јеринә јетирмишләр:

Биринчи тапшырыгда шакирдләр тәбиәтдә пајыз һаггында, икинчидә, мешәјә кәзинти һаггында; үчүнчү тапшырыгда исә колхозда вә мәктәбјаны саһәдә пајыз ишләри һаггында јазырлар. Иншанын һәр һиссәси 3—4 чүмләдән ибарәт олмагла јени абзасдан башланыр.

Әмәк мәзмунлу иншалар. Шакирдләрдә әмәк вәрдишләринин инкишаф етдирмәк үчүн мүәллим онлары өз гүввәләринә мүвафиг олараг мүхтәлиф ев ишләринә, еләчә дә ичтимаи-

фајдалы ишләрә чәлб едир. Бу ишдә валидејнләр дә мүәллимә көмәк едирләр. Валидејнләр ушагларына евдә ишләмәк гајдаларыны өјрәдирләр.

Мәктәбдә шакирдләрлә сөһбәтләр кечирилир вә евә мүхтәлиф мәзмунлу әмәк тапшырыглары верилир, дәрсдә исә әмәк вәрдишләри даһа да мөһкәмләндирилир вә инкишаф етдирилир.

Шакирдләр әмәк характерли ашағыдакы мөвзулар үзрә (III синифдә) инша јазмышлар:

1. «Мән евдә нә иш көрүрәм».

2. «Мән өз кејим вә ајаггабыларымы евдә нечә сәлигә илә сахлајырам»,

3. «Мән евдә вә мәктәбдә дәрс шејләримлә нечә рәфтар едирәм» вә с.

Ичтимаи-фајдалы әмәјә аид иншалары шакирдләр чох марагла јазырлар. Мәсәлән, шакирдләр бу мәгсәдлә дә ашағыдакы мөвзуларла әлагәдар олараг иншалары јазмышлар: 1) «Биз синифдә нечә нөвбәтчилик едирик», 2) «Мән һәјәтимиздәки ағачлара нечә гуллуг едирәм», 3) «Биз гушларын гајғысына нечә галырыг» вә с.

Ичтимаи-сијаси характерли иншалар. Белә иншалар әсасән совет, үмумхалг бајрамлары вә әламәтдар күнләрлә әлагәләндирилир. Мәсәлән: «Октјабр ингилабы бајрамы», «Һөкумәт еви гаршысында», «8 Март», «Бир мај» вә с.

Һәр бајрамгабағы синифдә мүсаһибәләр кечирилир. Шакирдләр «Ана дили» дәрсликләриндән вә башга китабдан (синифдәнхарич оху материалындан) кечириләчәк бајрама аид һекајә вә ше'рләр охујурлар. Ушаглар сәһәрчикләр һазырлајырлар. Бу мәгсәдлә дә ше'рләр әзбәрләјир, рәсм дәрсиндә плакатлар јазыр, сәһнәчик һазырламаға башлајырлар.

Бајрам күнүндә ушаглар нүмајиши, бәзәдилмиш күчәләри мүшаһидә едирләр. Бә'зиләри валидејнләри илә нүмајишдә олурлар, телевизора бахырлар. Јајлым атәшинә марагла тамаша едирләр. Ушаглар белә бир һазырлыгдан сонра көрдүкләри вә ешитдикләрини тәсвир едәрәк «Биз бајрамы нечә кечирдик» мөвзусунда марағлы бир инша јазырлар.

Башга бир иншада шакирдләр екскурсијадан алдыглары тәәссүраты (тикинти јеринә екскурсија) тәсвир едирләр. Ушагларын екскурсија заманы топладыглары материал сөһбәт просесиндә дәгигләшдирилир вә мөһкәмләндирилир.

Екскурсијаја кетмәмишдән габаг мүәллим тикинтинин нечә тикилмәси илә ушаглары таныш етмәк мәгсәди илә тикинти ишчиләри илә данышыр вә мәсләһәтләшир. Екскурсијадан

Scanned with ACE Scanner

сонра јениликләр һаггында (материал, машын, әмәјин тәшкили, еви ким вә кимин үчүн тикирләр вә с.) һаггында сөһбәт едирләр.

Инша үчүн план тәртиб олунмур. Мүәллим екскурсијанын кечирилмәси гајдасында инша јазмағы ушаглара тапшырыр. Иншанын тәхминән 1/2 вә ја 1 дәфтәр сәһифәси һәчминдә олмасы да ушаглара хәбәр верилир.

Бүтүн бу тәчрүбәләр көстәрир ки, оху дәрсләринин, еләчә дә инша јазыларын һәјатла, әмәклә, ушагларын мүшаһидәләри илә әлагәләндирилмәси јахшы нәтичә верир, шакирдләр белә материаллары даһа дәриндән мәнимсәјир, мәзмунлу вә көзәл иншалар јазырлар.

Б. МУРАДОВ.

«АНА ВӘ ПОЧТАЛЈОН» ӘСӘРИНДӘКИ ОБРАЗЛАРЫН ТӘҺЛИЛИ МЕТОДИКАСЫНА ДАИР

X синифдә «Ана вә почталјон» әсәринин тәдрисинә һазырκы програма әсасән үч саат вахт ајырмаг мүмкүндүр. Бу, әсәри һәртәрәфли вә дәриндән өјрәтмәк үчүн кифајәтдир.

Биринчи мәшғәләдә әсәр һаггында үмуми мә'лумат верилир вә ше'р охунур; икинчи мәшғәләдә әсәрин сүжети, вәзни ајдынлашдырылыр, бә'зи бәдии ифадәләр изаһ олунур; үчүнчү мәшғәләдә исә әсас јери сурәтләрин тәһлили тутур.

Мүәллим «Ана вә почталјон» әсәринин тәд-рисинә һәср олунмуш биринчи мәшғәләдә көстәрир ки, бу ше'р өз мәзмуну, гурулушу вә бәдиилији илә мүһарибә дөврүндә шаирин јаздығы сүжетли лирик әсәрләр арасында ән јахшыларындыр. «Ана вә почталјон» мүһарибәнин гызғын чағларында, 1942-чи илдә јазылмышдыр.

Бу кичик әсәрдә чәбһәдә вә архада харүгәләр јарадан инсанларын гәһрәманлығы тәсвир олунмур, дүшмән үзәриндә гәләбәни билаваситә тә'мин етмәк үчүн адамларын ган-тәр ичәрисиндә чалышмасы, јухусуз кечәләр кечирмәси көстәрилмир, әсәрдә монументал һәјат лөвһәләринин тәсвири дә јохдур. Буна бахмајараг, инамла демәк олар ки, «Ана вә почталјон» әсәриндәки образлар кениш үмумиләшдирмәләр мәһсулу олуб мүһарибә дөврүндә бүтүн совет адамларынын типик сифәтләринин экс етдирир. Бу сифәтләр адамларын кениш фәалијјәтләринин тәсвириндә дејил, онларын характерик һисләринин, кечирдикләри һәјәчанларын тәрәннүмүндә өзүнү көстәрир.

«Ана вә почталјон»да мүһарибә дөврүнүн чох характерик олан бир әламәти — бүтүн совет адамларынын ејни һисс вә дүшүнчәләрлә јашамасы өзүнүн бәдии әксини тапмышдыр...

Бир-биринин гејдинә галмаг, бир-биринә көмәк көстәрмәк, сәмими бир аиләнин үзвләри кими доланмаг — мүһарибә дөврүндә совет адамларыны бирләшдирән, онлары дүшмәнә гаршы јекдил гүввәјә чевирән мүһүм амилләрдән бири бу иди. Биз инаныраг ки, Сүлејман Рүстәмин арха чәбһә адамларында кәшф едиб гәләмә алдығы бу кејфијјәт-

Scanned with ACE Scanner

ләр еіни заманда чәбһәдә вурушан дөјүшчүләрә хас олан сифәтләрдир. Инанырыг ки, чәбһәдәки адамлар арасындакы мүнасибәтләр дә архада оланларын бир-биринә олан мүнасибәтинә бәнзәјир. Инанырыг ки, фашистләрлә вурушларда, күллә јағмурлары алтында, өлүм гәһгәһә чәкәрәк чөлләри мејитлә долдурдуғу заман ананын оғлу почталјонун өвлады илә чијин-чијинә вурушур, онлар бир-биринә үрәкдирәк верир, бир-биринин имдадына чатыр. Бу чәһәт исә онлары мәғлубедилмәз гәһрәманлара чевирир. Сүлејман Рүстәмин гәләминин күчү бундадыр ки, совет адамларына хас олан бу кејфијјәти кичик бир әсәрдә үмумиләшдирә билмишдир. Бу, әсәрин севилә-севилә охунмасынын вә јазылдығы вахтдан илләр кечмәсинә бахмајараг, инди дә өз тә'сир күчүнү итирмәмәсинин әсас сәбәбләриндән биридир.

Мүәллим бу чәһәтләри изаһ етдикдән сонра гејд едир ки, әсәрин белә тә'сирли олмасынын башга бир сәбәби һәмин үмумиләшмиш һадисәнин сәнәткарлыгла тәсвир олунмасындадыр. Бу сәнәткарлығын нәдән ибарәт олдуғу сонракы мәшғәләләрдә ајдынлашдырылачагдыр.

Бундан сонра мүәллим шакирдләрин диггәтини әсәрә чәлб едир вә онлары дүзкүн охуја истигамәтләндирән изаһатлар верир.

Мүәллим көстәрир ки, «Ана вә почталјон» епик-лирик әсәрдир. Бурада әһвалатын нәгл едилмәси илә јанашы образларын һисс вә һәјәчанларынын тәрәннүмү дә хејли јер тутур. Әсәрин охунушу да бу мәзмуна ујғун олмалыдыр. Јә'ни әсәрин бә'зи јери тәһкијә гајдасы илә, бә'зи јери исә лирик тонда охунмалыдыр. Бу чүр изаһатдан сонра нүмунәви оху тәшкил едилмәлидир. Әсәри ја мүәллим өзү, јахуд да көзәл охумаг исте'дады олан бир шакирд охуја биләр. Оху просесиндә мүәллим ашағыдакы чәһәтләрә диггәт јетирмәлидир.

Охунун интонасијасы, ритми, бәдии вурғулар сөзләрин, мисраларын, ајры-ајры парчаларын мәзмунуна ујғун олмалыдыр. Бу чәһәтдән биринчи дөрд сәтри нәзәрдән кечирәк:

Дөрд ај варды, ананын көзләри јол чәкирди,
Башга бир дәрди јохду, оғул дәрдијди, дәрди.
Сорурду: «Балам һаны?»—һәр чәбһәдән кәләндән,
«Ондан хәбәр кәлмәјир, хәбәр кәлир өләндән».

Биринчи ики сәтрин мәзмуну ананын әһвал-руһијјәсини тәсвирдән ибарәтдир. Бу тәсвир тәһкијә характериндәдир. Она көрә һәмин мисралар нағыл гајдасы илә, тәһкијәјә хас

олан бир аһәнклә охунмалыдыр. Бунунла бирликдә, һәмин мисраларын һәрәсинин бир чүр охунма гајдасы олмалыдыр.

Биринчи мисрада үч дајаначаг вә бир әсас бәдии вурғу вардыр.

Дөрд ај варды, | ананын | көзләри јол чәкирди |[1]

Көрүндүјү кими, биринчи дајаначаг «варды» сөзүндән сонра олмалыдыр. Чүнки бураја гәдәрки кәлмәләр мүәјјән бир фикри ифадә едир. Демәли, һәмин дајаначағын вәзифәси мүәјјән фикри ифадә едән ајры-ајры сөз групларыны бир-бириндән ајырмагдан, даһа доғрусу, онларын ајры-ајрылыгда тәләффүз олунмасына хидмәт көстәрмәкдән ибарәтдир. Үчүнчү дајаначаг да әсас е'тибары илә белә бир вәзифәјә хидмәт едир. Һәмин мисрадакы икинчи дајаначағын вәзифәси исә тамамилә башгадыр. Бу дајаначагдан әввәлки сөз мүәјјән бир фикри ифадә етмир, о, башга сөз групларындан һеч дә фикир тамлығына көрә ајрылмыр; һәмин сөз башгаларындан мисрада тутдуғу мөвгејинә көрә фәргләнир: «Ананын» кәлмәси, нечә дејәрләр, мисранын бел сүтунудур, бүтүн башга сөзләр ондан асылыдыр вә она аиддир. Мәһз буна көрә дә һәмин сөз бәдии вурғу илә, дикәр кәлмәләрдән фәргли олараг хүсуси аһәнклә тәләффүз едилмәлидир. «Ананын» сөзүндән сонракы дајаначағы әсасландыран башга бир сәбәб дә вардыр. Бу да вәзнин тәләбидир. «Ана вә почталјон» әсәри 14 һечалыдыр вә мисралар 7+7 бөлкүсү әсасында дүзәлдилмишдир. Мә'лумдур ки, вәзнин тәләбинә көрә һәр бөлкүдән сонра, јә'ни биринчи једди һечадан сонра пауза едилмәлидир. Һаггында данышдығымыз мисрада да биринчи једди һеча «ананын» сөзүндә гуртарыр. Вәзнин тәләб етдији дајаначағын јери бүтүн мисраларда сабитдир. Јә'ни бу чүр паузалар һәмишә мисранын ортасында—једди һечадан сонра едилмәлидир. Лакин фикир тамлығы вә бәдии вурғуја әсасланан дајаначагларын јери һәр мисрада дәјишә биләр. Бу чәһәтдән икинчи мисраны нәзәрдән кечирәк:

Башга бир дәрди јохду, | оғул дәрдијди дәрди. |

Бурада вәзндән ирәли кәлән гајданын тәләб етдији дајаначаг биринчи мисрада олдуғу кими ортададыр; бәдии вурғунун тәләб етдији дајаначаг исә биринчи мисрадакындан фәргли олараг мисранын икинчи јарысына, «оғул» сөзүндән сонраја дүшмүшдүр.

[1] | ишарәси дајаначағы, ⌒ ишарәси бәдии вурғуну билдирир.

Инди дә үчүнчү вә дөрдүнчү мисралары нәзәрдән кечирәк:

Сорурду: | «балам һаны?» | һәр чәбһәдән кәләндән; | —
Онлан хәбәр кәлмәјир, | хәбәр кәлир өләндән» |

Көрүндүјү кими, үчүнчү мисрада фикир тамлығынын тәләб етдији дајаначаг үч јердә: илк сөздән сонра, мисранын ортасында вә ахырындадыр. Икинчи мисрада исә ики бу чүр дајаначаг вар иди. Бу мисраларда бәдии вурғунун јери дәјишиләрәк мисранын биринчи јарысына кечмишдир.

Бунлардан әлавә, јухарыда изаһ етдијимиз мисраларын охунушунда интонасија вә ритм ифадәләрин форма вә мәзмунуна ујғун олмалыдыр. Һәмин мисраларда ики чүр дејилмиш сөзләр, јә'ни ики образын дили илә верилмиш сөзләр вардыр. Бир груп сөзләри мүәллиф ишләдир, дикәр груп сөзләр исә ананын дилиндәндир. Шүбһәсиздир ки, белә мүхтәлиф гајдада ишләдилән сөз вә чүмләләрин охунушу бир-бириндән фәргләнмәлидир. Биз јухарыда дедик ки, биринчи ики мисра мәзмуна ујғун олараг тәһкијә, нағыл гајдасында охунмалыдыр. Бурада аһәнкин тез-тез, чидди шәкилдә дәјишмәсинә еһтијач јохдур. Лакин сонракы ики мисранын охунушунда бу чүр «монотонлуг» јарамаз. Һәмин мисралар «дејишмә» гајдасы илә, сәсин аһәнкиндә чидди дәјишиклик етмәклә охунмалыдыр. Бу дәјишиклик үчүнчү мисрада даһа нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә олмалыдыр. Һәмин мисрадакы «сорурду» вә «һәр чәбһәдән кәләндән» сөзләри мүәјјән бир аһәнклә, «балам һаны» сөзләри исә тамамилә башга бир аһәнклә охунмалыдыр. Чүнки бу ифадәләр мүхтәлиф характерли инсанларын гәлбинин ифадәсидир. Һәмин адамлардан биринчиси һадисәнин иштиракчысы дејилдир, нисбәтән сакитдир, һәјәчанланмамышдыр. О, јалныз әһвалатлары сөјләјир. Лакин икинчи шәхс, нечә дејәрләр, од тутуб јаныр. Она өвлад дағы чәкилмишдир. О, һәјәчанлыдыр, интизардадыр, гәмкиндир, дәрдлидир. Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, мүхтәлиф сурәтләрә аид сөзләри јалныз бир-бириндән фәргли шәкилдә охумаг кифајәт дејилдир, ејни заманда бу сөзләр сурәтләрин әһвал-руһијјәсинә ујғун шәкилдә ифадә едилмәлидир. Јә'ни дәрдли вә көзләри јолда олан бир ана чәбһәдән кәлмиш бир әскәрә һансы гајдада, һансы аһәнклә «балам һаны?» дејә мүрачиәт едирсә, гираәт заманы да һәмин сөзләр ејни аһәнклә охунмалыдыр.

Әсәрин сонракы һиссәләри дә охунаркән јухарыда көстәрилән чәһәтләр нәзәрә алынмалыдыр. Мүәллим оху процесиндә һәмин чәһәтләри шакирдләрин нәзәринә чатдырмалы, һәм дә шакирдләрин бу гајдалара ујғун охумасыны онлардан тәләб етмәлидир. Бундан өтрү әсәри башдан-ајаға, јухарыда көстәрилдији кими, «тәһлил етмәк» лазым дејилдир. Бунун үчүн габагчыл мүәллимләр ики јолдан истифадә едирләр. Бә'зиләри јалныз илк сәтирләри бурада көстәрдијимиз шәкилдә изаһ едир вә шакирдләрә баша салырлар ки, сонракы һиссәләр дә бу чүр охунмалыдыр. Бундан сонра әсәри нүмунәви охујур вә ја охудурлар; оху просесиндә јери кәлдикчә шакирдләрин сәһвләрини гејд едир, онларда дүзкүн гираәт вәрдиши јарадырлар. Бә'зи мүәллимләр исә јухарыда шәрһ етдијимиз чәһәтләри мүәјјән парчаны «тәһлил етмәк» јолу илә ајдынлашдырмырлар. Онлар һәмин чәһәтләри јалныз кириш сөзүндәки изаһатлар вә оху просесиндә етдикләри гејдләрлә шакирдләрин нәзәринә чатдырырлар.

Әсәрин охунуш гајдасы мәнимсәнилдикдән сонра мүәллим мүәјјән бир парчаны әзбәрләтмәлидир. Шакирдләр һәмин парчаны әзбәр сөјләркән, охунуш гајдаларына нечә риајәт олунмасыны нәзәрә алмалы, сәһвләри јериндәчә көстәрмәли вә бу чәһәт гијмәтә дә тә'сир көстәрмәлидир.

* * *

«Ана вә почталјон» әсәринин тәдрисинә һәср едилмиш нөвбәти мәшғәләдә әсәрин мәзмуну, сүжети вә бә'зи бәдии ифадәләр әтрафында иш апарылыр.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, әсәр 14 һечалыдыр. Бу исә тәсадүфи дејилдир. Ше'рлә јазылмыш әсәрләрин вәзнинин тәһлили көстәрир ки, һәр вәзн формасы өзү-өзлүјүндә мүәјјән әһвал-руһијјәни ифадә едир, һәтта мүәјјән вәзн әсасында мә'насыз сөзләрдән дүзәлдилмиш парчалары авазла охудугда, бу аһәнкин өзүндә белә мүәјјән һисс, әһвал-руһијјә дујулур. Владимир Мајаковски «Ше'ри нечә јазмалы?» әсәриндә гејд едирди ки, гәһрәманлыг һадисәләрини, епик әһвалатлары тәсвир етмәк үчүн узун өлчүлү вәзнләр, лирик вә шән һадисәләри тәрәннүм етмәкдән өтрү исә кичик өлчүлү вәзнләр әлверишлидир.

«Ана вә почталјон» әсәриндәки мәзмун епик характерлидир. Бурада тәрәннүмдән чох тәсвирә кениш јер верилир. Белә мәзмуна јухарыда көстәрилдији кими, узун өлчүлү вәзн даһа ујғундур. Әсәрдә дә белә бир гајдаја әмәл олунмушдур.

Бундан әлавә, мисраларын 4+3+4+3 шәклиндә, јахуд 3+4+3+4 шәклиндә дејил, 7+7 шәклиндә бөлүнмәси дә

Scanned with ACE Scanner

әсәрдәки епиклији, тәсвирдәки тәмкинлик вә сәмбаллылығы артырыр.

Әсәрин сүжетиндә дә бир ганунаујғунлуг вардыр. Сүжетин һәр һиссәси бир бәдии лөвһәдир, ејни заманда бу һиссәләр дахили бир мә'надан доған әлагә илә бир-биринә бағланмышдыр.

Әсәрин сүжетини шәрти олараг дөрд һиссәјә ајырмаг олар:

а) ананын оғул дәрди;

б) ананын почталјону ачыламасы;

в) ананын пешиманчылығы, почталјонун дәрдини чәкмәси, интизары;

г) почталјонун вә ананын севинчи.

Шаир бу һиссәләрә чох мараглы башланғыч вә сонлуг вермишдир. Биринчи һиссәнин әввәлиндә вә ахырында ашағыдакы сөзләр тәкрар олунур:

Дөрд ај варды, ананын көзләри јол чәкирди,
Башга бир дәрди јохду, оғул дәрдијди дәрди.

Доғрудан да бу һиссәдә јалныз ананын оғул интизары илә әлагәдар олараг кечирдији әһвал-руһијјә тәсвир едилмишдир.

Икинчи һиссә бу мисраларла башланыр:

Танымајан тапылмаз мәһләдә почталјону.
Һамы истәрди ону, һамы севәрди ону.

Бу сөзләрлә икинчи һиссәдә һадисәләрин инкишаф хәттинә јени бир адам—почталјон дахил олур. Лакин почталјон һәләлик һадисәнин гәһрәманы олан ананын гәлбиндә өзүнә јер еләмәмишдир. Онун фигурасы ананын һисс вә һәјәчанлар селиндән кәнардадыр. Ана почталјону јахшы танымыр, онун гәлбинә бәләд дејилдир. Она көрә дә бу «јад адамы» ачылајыр. Дејир: «Мәктуб олмаса, бир дә сән бу һәјәтә кәлмә». Беләликлә, икинчи һиссәдә дә ананын һисс вә һәјәчанлары јалныз оғул интизарындан доғур. Буна көрә шаир чох јериндәчә һәмин һиссәјә јенә белә бир јекун вурур:

Дөрд ај варды, ананын көзләри јол чәкирди,
Башга бир дәрди јохду, оғул дәрдији дәрди.

Үчүнчү һиссәдә артыг почталјон ананын гәлбинә дахил олмушдур. Инди ана ики адамын дәрдини чәкир. Мүәллим ананын тәбиәтиндәки бу дәјишиклији үчүнчү һиссәнин илк мисраларындача ифадә едир:

Күнләр кечди...почталјон бу һәјәтә кирмәди;
Ана, көзүјлә ону чох арады, көрмәди.

Сонракы мисраларда почталјонун «јоха чыхмасы» нәтичәсиндә ананын кечирдији һәјәчанлар тәрәннүм едилир. Почталјон көзә көрүнмәдикдә ана һисс едир ки, онда бу сада инсана гаршы дәрин мәһәббәт вардыр. Инди ана баша дүшүр ки, почталјон хош хәбәрләр чарчысыдыр, ананын тәсәлливеричисидир. Бу һиссәдә һәм дә мә'лум олур ки, ана бүтүн гоншуларла сәмимидир, өз дәрдләрини онларла бөлүшүр. Гоншуларын үмуми севинчиндән она да пај дүшүр. Бүтүн бу чәһәтләри Сүлејман Рүстәм чох реал тәсвир едир. Шаир саф гәлбли инсанлара хас олан бир чәһәти сәнәткарлыгла әкс етдирир. Бу чәһәт ондан ибарәтдир ки, совет адамы чәмијјәтин бир гәлпәсидир. Кениш үрәкли адамын севинчи, әләми, кәдәри елин севинч, әләм вә кәдәриндән доғур, һәм дә ел-күн илә бағлылыг елә бир шәкилдәдир ки, илк нәзәрдә адам буну өзү дәринлији илә һисс етмир. Јалныз мүәјјән бир һадисә баш вердикдә, һәмин шәхсин ел-күндән ајрылмаг тәһлүкәси јарандыгда, јахуд ону гонум-гоншу илә бағлајан телләр һансы бир гүввәнин тә'сири илә гырылмаға башладыгда адам ајдын көрүр вә һисс едир ки, о, инсанларла нә гәдәр јахындан бағлы имиш. Ана да башгалары илә нә гәдәр дәриндән бағлы олдуғуну әввәлләр һисс етмир, лакин почталјон «јоха чыхдыгда» санки ананын гәлбинин бир һиссәси учуб төкүлүр. О, гоншуларын севинчиндән алдығы пајдан да мәһрум олур. Јалныз бу заман ана баша дүшүр ки, о, почталјонла, гоншуларла нә гәдәр јахындан бағлы имиш. Шаир ананын характериндәки бу чәһәти јығчам вә мә'налы шәкилдә јекунлашдырыр:

Дәрдли ананын артды инди бирә он дәрди,
Бир доғма оғул дәрди, бир дә почталјон дәрди...

Әсәрин сонунчу һиссәси сүжет боју инкишаф едән әһвалатларын ганунаујғун финалыдыр. Драм әсәрләриндә олдуғу кими, бурада ше'рин сонунда санки дүјүмләр ачылыр, зиддијјәтләр сона јетир: ана һәм почталјону көрүр, һәм дә оғлундан мәктуб алыр. Беләликлә, онун үрәк чырпынтылары, һәјәчанлары, характериндәки кәркинлик, драматизм сона јетир. Бунунла бирликдә әсәр дә гуртарыр.

Шаир бүтүн әсәр боју садиг галдығы бир гајдаја—драматиклијә сон һиссәдә дә риајәт етмишдир. Мүәллиф ананын мәктуб алмасыны драматик бир дилдә, бәдии лөвһә јарадан диггәтлә сечилмиш сөзләрлә әкс етдирир:

Ана, көзләри јашлы, әтир сачды дилиндән,
Тез өпдү почталјонун мәктуб верән әлиндән.

Бу мисраларда ананын портрети көз гаршысында чанланыр. Санки почталјонун әлиндән өпән, севинчдән көзләри

Scanned with ACE Scanner

јашармыш ана көзүмүзүн гаршысындадыр. Бу ики мисра әсасында рәссам көзәл бир табло јарада биләр.

* * *

Әввәлки мәшғәләләр һаггында јухарыда верилән изаһатлардан көрүндүјү кими, бүтүн дәрсләрдә образлардан сөһбәт кедир, онларын характеринин мүәјјән чизкиләри ајдынлашыр. Лакин бу кифајәт дејилдир. Һәр бир әсәрин тәдрисиндә олдуғу кими, «Ана вә почталјон»у өјрәдәркән дә образлардан хүсуси оларағ данышмаг, онлар һаггында әввәлчә дејиләнләри үмумиләшдирмәк, характерләрин дәрин тәһлилини вермәк лазымдыр. Һәм дә образлар әсәрин сүжет хәтти илә әлагәли, мүәллифин сурәти јаратмаг үчүн истифадә етдији пријомлары ајдынлашдырмаг јолу илә тәһлил олунмалыдыр.

Ана образы. Әсәрин әввәлиндә ананын оғлуна мүнасибәти тәсвир едилир. Ана-бала мәһәббәти инсанлардакы ән пак вә ән үлви һиссләрдир. Һаггында данышдығымыз әсәрдә бу һисс интизарлыг һиссләри илә бирләшмишдир. Ана оғлуну чәбһәјә јола салмыш, ондан исә хејли вахтдыр ки, хәбәр јохдур. Бу, ананы нараһат едир. Әлбәттә, белә һалда аналар мүхтәлиф һиссләрлә јашаја биләрләр. Характери зәиф оланларын белә вәзијјәтдә гәлби гаралар, онлар һәр шејә, гонум-гоншулара белә нифрәт едәр, һәјатдан күсәр, бәдбинләшәрләр. Лакин Сүлејман Рүстәмин јаратдығы ана образы белә дејилдир. О, характерчә мөһкәмдир, кениш гәлблидир. Буна көрә дә ән чәтин анларда ағлајыб сытгаса, дәрд-гәм дәнизиндә үзсә белә, үмидини кәсмир, өзүнә тәсәлли верир. Шаир мөһкәм характерли, зәнкин гәлбли, һәссас үрәкли ананын вәзијјәтини чох реал вә парлаг шәкилдә тәсвир етмишдир:

Булудлу сәма иди, онун далғын бахышы,
Көзләриндән јағырды илк баһар јағышы.

Ананын бахышыны «булудлу сәмаја» охшатмаг мүәјјән бәдии образ олса да натамамдыр, конкрет дејилдир. Чүнки булудлу сәма мүхтәлиф чүр ола биләр. Белә сәма дәһшәтли дә олар, көзәл дә. Бу сәма илдырым чахдырыб туфан гопара да биләр, нарын баһар јағышы јағдыра да биләр. Әсил сәнәткар бу чәһәти конкретләшдирмәлидир. Сүлејман Рүстәм дә белә едир. О, лөвһәни образыны јаратдығы ананын тәбиәтинә ујғун шәкилдә тамамлајыр: шаир әкәр ананын бахышларыны булудлу сәмаја бәнзәдирсә, онун көз јашларыны илк баһар јағышына охшадыр. Демәли, сәманын тутгунлуғу човғунлу, илдырымлы јағмурла дејил, илк баһарла әлагәдардыр. Илк баһар исә һәлимдир, көзәлдир, үрәјә јатандыр.

Ананын тәбиәти дә мәһз беләдир. Бу бәнзәтмә ананын мә'нәвијјатыны, онун һәјәчанларыны чох парлаг вә поетик бир шәкилдә ифадә едир.

Әсәрин әввәлиндә башланмыш ананын оғлуна мүнасибәтини әкс етдирән хәтт әсәрин сонуна гәдәр давам едир. Лакин бу хәтт кетдикчә телләнәрәк кенишләнир. Ејни заманда, һәмин хәттин фонунда һадисәләрин мәнтигинин тәләби илә јени хәтләр мејдана чыхыр. Бунлар исә ананын характериндәки дикәр кејфијјәтләри ашкара чыхарыр. Белә хәтләрдән бириси ананын почталјону ачыламасы илә әлагәдар оларағ јараныр. Почталјон узун мүддәт һәјатда көрүнмәдикдә ананын кәдәри артыр. Гоча почталјон да она бир дәрд олур. Ананын дилиндән мүәллифин вердији ашағыдакы сөзләр онун гоча почталјона мүнасибәтини көзәл ифадә едир:

Ана дүшүндү: «Бәлкә гәлбини гырдым онун,
Бәлкә бир мачәра вар башында почталјонун...
Бәлкә онун да оғлу ганлы дөјүшләрдәдир.
Ким билир, бәлкә о да мәнимлә бир дәрддәдир...
Хәстәдир, бахан јохдур бәлкә дә почталјона.
Евләрини билсәјдим, бир баш чәкәрдим она.
Бундан артыг нә кәләр, нә кәләр ки, әлимдән?!
Каш ки, о сөзләр мәним чыхмајајды дилимдән!
Мәктуб кәтирмәсә дә гој кәлсин, көрәк ону,
Севир бир ана кими бу дәрдли үрәк, ону...
Оғлумун әтри кәлир онун һәр кәлишиндән,
Үмид, тәсәлли јағыр меһрибан күлүшүндән...

Гоча почталјонун «јоха чыхмасы» илә әлагәдар олараг ананын кечирдији бу һәјәчанлар онун мә'нәвијјатынын зәнкинлијини көстәрир. Мә'лум олур ки, ананын гәлби өз гынына сығынмыш кичик үрәкчикдән ибарәт дејилдир. Бу үрәк бөјүк вә кенишдир. Орада саф гәлбли инсанларын һамысы өзүнә јер тапыр. Ананын гәлби һәм дә һәссасдыр. Һәр бир кәдәрли һадисә бу гәлби титрәдир.

Мүәллиф ананын мә'нәви зәнкинлијини әтрафлы көстәрмәк үчүн башга бир пријомдан да истифадә едир. Бу, ананын гоншулара мүнасибәтини әкс етдирән штрихдир. Почталјонун «јоха чыхмасындан» сонра ананын гоншулара мүнасибәти даһа ајдын олур. Ана тәкчә почталјон үчүн дејил, онун гоншулара кәтирдији севинчдән өтрү дә дарыхыр. Бу исә ону көстәрир ки, ана худбин дејилдир. О, башгаларынын онун өзү кими дәрдә-гәмә батмасына разы олмур.

Көрүндүјү кими, мүәллиф ананын характерини драма-

Scanned with ACE Scanner

тик јолла јаратмышдыр. Бу драматизм образын өз дахилиндә кедән кәркинликдән ибарәтдир. Һәмин кәркинлик оғул дәрдиндән доғур. Оғул интизарыны мәһәк дашына бәнзәтмәк олар. Ананын варлығы, мә'нәвијјаты бу даша тохундугча онун кејфијјәтләри ашкара чыхыр, ајры-ајры адамлара мүнасибәти, чәтинликләрә дөзүмү ајдын олур. Бүтүн бунлар исә көстәрир ки, ана мөһкәм ирадәли, тәмиз гәлбли, зәнкин мә'нәвијјатлы, бөјүк вә мүгәддәс инсандыр.

Почталјон образы. Шаир почталјон образыны хәсис вә гаты бојаларла јаратмышдыр. Мүәллиф бу садә адам һаггында һеч бир тә'риф демир. Онун һәрәкәтләрини, һисс вә дүшүнчәләрини, адамларын она мүнасибәтини әкс етдирмәклә јадда галан бир образ јарадыр:

Танымајан тапылмаз мәһләдә почталјону;
Һамы истәрди ону, һамы севәрди ону...
Күнләр кечди...Почталјон бу һәјәтә кирмәди;
Ана, көзүјлә ону чох арады, көрмәди.
Бүтүн һәјәтдәкиләр өјрәнмишдиләр она,
Һамы деди:—«Көрәсән нә олду почталјона?!»

Бу мисралар почталјонун ел арасында һөрмәтини, адамларын она мәһәббәтини ифадә едир. Лакин мүәллиф почталјон образыны јарадаркән тәкчә адамларын она мүнасибәтини әкс етдирмәклә кифајәтләнмир. Почталјонун характери әсас е'тибары илә онун өзүнүн тәсвир олунмасы, һәрәкәт вә давранышларынын көстәрилмәси, һисс вә дүшүнчәләринин әкс етдирилмәси јолу илә ашкара чыхыр.

Ашағыдакы парчаја диггәт јетирәк:

Инди кағыз алмајан ана кәләрәк дилдә,
Сөјләди почталјона бир нечә ачы кәлмә:
— «Мәктуб олмаса, бир дә сән бу һәјәтә кәлмә!»
Почталјон сөз демәди, дилсиз дајаныб дурду,
Елә бил дағ башында ону илдырым вурду...

Почталјонун нечә инсан олмасыны ајдын нәзәрә чатдырмаг үчүн бу сәһнәчикдә тәсвир олунан почталјонла башга характерә малик бир адамы мүгајисә етмәк мараглыдыр. Белә фәрз едәк ки, почталјон шаирин тәсвир етдији һәссас гоча киши дејил, ади бир инсан, јахуд вечсиз, гәлбсиз бир адамдыр. Белә бир адама ананын һәјәчанлары тә'сир едә билмәз. Әкәр ана гоча почталјона дедикләрини она демиш олсајды, о, бәлкә дә һеч бу сөзләрә әһәмијјәт вермәзди, јахуд да анаја сөз гајтарыб дејәрди: «Ај арвад, сәнин башына һава кәлмәјиб ки? Мән нә едим? Бурада мәним күнаһым нәдир ки, үстүмә дүшмүсән?» Бу адам бәлкә дә кимсәсиз

бир арвада даһа кобуд чаваб гајтарарды. Лакин шаирин образыны јаратдығы почталјон белә һәрәкәт етмир. О, буну едә дә билмәз. Чүнки бу гоча киши тамам башга чүр мәхлугдур. Һәр бир гәмли һадисә ону кәдәрләндирир. Һадисәләрин тә'сири илә о, баһар булуду кими долур. Бу булуд бошаланда да зәһәр дејил, шәрбәт төкүр. Ананын ачы сөзләриндән сонра почталјонун кечирдији һәјәчанлара диггәт јетирәк:

Почталјон сөз демәди, дилсиз дајаныб дурду.
Елә бил дағ башында ону илдырым вурду.

Мүәллиф почталјонун һәјәчанларыны көстәрмәк үчүн тәкчә бу мисраларла кифајәтләнсәјди онда образын характеринин чизкиси тамамланмазды. Чүнки өзүнү тәһгир едилмиш һесаб едән бир адам, кениш гәлби олмајан бир инсан һаггында да бу сөзләри демәк олар. О да гәзәбдән дилсиз дајаныб дурар, ананын сөзләри ону да илдырым кими вура биләр. Белә мүчәррәдлијә јол вермәмәк үчүн шаир сонракы мисраларда јухарыда мисал көстәрилән ифадәләрин мә'насыны конкретләшдирир. Беләликлә, почталјонун характерини даһа да ајдынлашдырыр:

Почталјон сөз демәди, дилсиз дајаныб дурду,
Елә бил дағ башында ону илдырым вурду...
Ананын көзләриндә суал көрдү бир јығын,
Башыны јерә дикиб дајанды хејли дalғын,
Синәсини өтүрүб сонра күчәјә чыхды,
Фикирләр, дүшүнчәләр һәссас гәлбини сыхды.
Дејирди өз-өзүнә: — Ананын һаггы вардыр,
Кениш дүнја оғулсуз онун гәлбинә дардыр...

Бу мисралардан көрүндүјү кими, почталјон дәрин дүшүнчәлидир. О, һадисәләрин дахили мә'насыны анлајыр, һәр сөзүн далында дуран објектив сәбәбләр һаггында дүшүнүр. Буна көрә дә ана ачы сөз дејәндә почталјон бундан инчимир, бу сөзләри анаја дедирдән вәзијјәти дүшүнүр.

Биз јухарыда мисал кәтирилән һиссәдә почталјонун гәмли әһвалатла әлагәдар олараг кечирдији вәзијјәти ајдынлашдырдыг. Инди дә онун шад бир әһвалатла әлагәдар кечирдији һәјәчанлара диггәт јетирәк:

Бир күн күчә гапысы ачылды чох сүр'әтлә,
Гоншулар чыхды евдән тәәччүблә, һејрәтлә,
Көрдүләр ки, почталјон әлиндә мәктуб кәлир,
Елә бил, чајнағында гартал ов тутуб кәлир.

Бурада мүәллиф почталјонун һәјәчанларыны мүстәгим јолла билдирән һеч бир сөз ишләтмир. Елә әсил сәнәткарын

усталығы да бундан ибарәтдир ки, о, өз истәјини ачыг шәкилдә билдирмир. Охучу тәсвир олунан әһвалатлар, һадисәләр васитәсилә ону баша дүшүр. Бурада да беләдир: шаир күчә гапысынын сүр'әтлә ачылмасыны көстәрир. Һәм дә еләкөстәрир ки, биз гапынын ачылмасында почталјонун һәјәчанларыны дујуруг. Јахуд мүәллиф дејир ки, почталјон мәктубу чајнағында ов тутуб кәлән бир гартал эдасы илә кәтирир. Биз бу сөзләрдән һисс едирик ки, почталјон севинир, анаја шад хәбәр кәтирдијн үчүн фәхр едир.

Гоншулар почталјону дөврәјә алыб она суаллар јағдырырлар. Почталјон исә һәјәчанлыдыр. Лакин бу дәфә кәдәрдән јох, севинчдән долмушдур. О, севинчини башгалары илә бөлүшдүрүр:

Зилләјнб көзләрини ананын көзләринә,
Почталјон ганад тахды өз ширин сөзләринә:
—Бундан нечә күн әввәл мәндән күсән, инчијән,
«Мәктуб олмаса бир дә бу евә кәлмә!» —дејән
Мәрһәмәтли, мөһтәрәм анајадыр бу кағыз!

Почталјонун характериндәки бир чәһәтә хүсуси фикир вермәк лазымдыр. О, кәдәрли олдугда, гапы гаралдыгда тамамилә сусур, дили гыфылланыр, дахилән изтираб кечирир. Буну биз ана ону ачылајаркән кечирдији һәјәчанларда көрдүк. Лакин гоча почталјон севинәндә, шад бир хәбәр биләндә өз ширин сөзләринә ганад тахыр, севинчини башгалары илә бөлүшдүрүр. Буну исә биз әсәрин финалында, почталјонун анаја мәктуб кәтирдији заман көрүрүк. Белә сифәт, шүбһәсиздир ки, һәр адамда ола билмәз. Буну јалныз ачыг үрәкли, саф гәлбли, дүнја көрүб-көтүрмүш ағыллы адамлар едә биләрләр. Почталјон да белә бир инсандыр.

Мүәллим образларын тәһлилини гуртардыгдан сонра дејиләнләри үмумиләшдирмәк вә шагирдләрин һафизәсиндә мөһкәмләндирмәк үчүн ашағыдакы суаллары верә биләр:

1. Әсәрдә һансы образлар вардыр?
2. Ананын характери һансы әдәби пријомларла јарадылыр?
3. Ана нечә инсандыр?
4. Почталјон нечә адамдыр?
5. Почталјонун сифәтләри һансы бәдии пријомларла тәсвир олунмушдур?

Сонракы мәшғәләдә мүәллим кечән дәрси сорушаркән шакирдләрдән образлары бу суаллар әсасында тәһлил етмәји тәләб етмәлидир.

Ә. СҮЛЕЈМАНОВ,
Загатала рајону, Даначы кәндиндәки кәндли кәнчләр мәктәбинин мүәллими.

КӘНДЛИ КӘНЧЛӘР МӘКТӘБЛӘРИНИН V—VII СИНИФЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ПРОГРАМЫНЫН ТӘРТИБИ, ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ ВӘ КЕЧИРИЛМӘСИНИН СПЕСИФИК ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләтмәк һаггындакы Ганунла әлагәдар олараг фәһлә вә кәндли кәнчләр мәктәбләринин дә шәбәкәси илдән-илә кенишләндирилир.

Лакин бу мәктәбләр һәлә дөврүн тәләбләринә лазымынча чаваб верә билмир. Һәмин мәктәбләрин өзләринә мәхсус сабит програм вә дәрсликләринин олмамасы тәдрис ишиндә бөјүк чәтинлик төрәдир.

Ахшам мәктәбләри системиндә мүһүм јер тутан кәндли кәнчләр мәктәбләри кәндли кәнчләрин истеһсалатдан ајрылмадан тәһсил алдыглары јеканә мәктәбдир. Үмумијјәтлә ахшам мәктәбләриндә олан бир сыра нөгсанлар, хүсусилә сабит тәдрис програмы вә тәдрис китабларынын олмамасы бу мәктәбләрә дә аиддир. Одур ки, бә'зи мүәллимләр кәндли кәнчләр мәктәбләри үчүн ана дили үзрә материалы планлашдырмагда чәтинлик чәкирләр. Бә'зиләри исә күтләви мәктәбләрә мәхсус програмлары механики сурәтдә кәндли кәнчләр мәктәбләринә көчүрүрләр ки, бу да истәнилән нәтичәни вермир вә һәмин мәктәбләрдә тәдрис кејфијјәтинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олур. Бу исә тамамилә ганунаујғун бир һалдыр, чүнки кәндли кәнчләр мәктәбләри күтләви мәктәбләрдән әсаслы шәкилдә фәргләнир. Кәндли кәнчләр мәктәбләрини күтләви мәктәбләрдән фәргләндирән бир сыра спесифик хүсусијјәтләр вардыр ки, бу хүсусијјәтләри билмәк кәндли кәнчләр мәктәбләриндә дәрс дејән һәр бир мүәллим үчүн, о чүмләдән ана дили мүәллими үчүн дә вачибдир. Бу хүсусијјәтләр һансылардыр?

Scanned with ACE Scanner

Кәндли кәнчләр мәктәбләринин спесифик хүсусијјәтләри

Маһијјәт е'тибарилә кәндли кәнчләр мәктәбләри гаршысында да күтләви мәктәбләрин гаршысында дуран вәзифәләр дурур. Лакин ана дили мүәллиминин билмәси вачиб олан бир сыра спесифик хүсусијјәтләр кәндли кәнчләр мәктәбләрини күтләви мәктәбләрдән фәргләндирир. Бу спесифик хүсусијјәтләрин бир гисми бу мәктәбләрдә ишләјән мүәллимләрин ишини асанлашдырырса, о бири гисми тәдрис ишини чәтинләшдирир. Одур ки, бу хүсусијјәтләри билмәк вә онлары ишдә тәтбиг етмәк лазымдыр. Бу хүсусијјәтләри нәзәрдән кечирәк.

Кәндли кәнчләр мәктәбләриндә тәдрис ишини нисбәтән јүнкүлләшдирән хүсусијјәтләр ашағыдакылардыр:

а) Кәндли кәнчләр мәктәбләриндә охујан кәнчләр. күтләви мәктәбләрдә охујан шакирдләрдән јашча бөјүкдүрләр. Онлар өзләринин јашлылара даһа јахын һисс едирләр. Одур ки, онлар мүәллимин сөзүнә диггәтли мүнасибәт бәсләјир вә онун бүтүн мәсләһәтләрини шүурлу сурәтдә гәбул едирләр. Јашлылар психоложи чәһәтдән дә фәргләнирләр. Ушаглара нисбәтән јашлыларын һафизәси, диггәти даһа сабит, тәфәккүрү даһа чох инкишаф етмиш олур. Демәли, һәр бир ана дили мүәллими кәндли кәнчләрин бу хүсусијјәтини нәзәрә алмалы вә өз иш процессиндә онун ишини јүнкүлләшдирән бу чәһәти рәһбәр тутмалыдыр. Буну нәзәрә алан ана дили мүәллими мисаллары јаша ујғун вә мараглы саһәләрдән сечмәли, тә'рифләрин синифдәчә шүурлу шәкилдә мәнимсәдилмәсинә наил олмалыдыр.

б) Кәндли кәнчләр мәктәбләриндә охујанларын дүнјакөрүшләри вә һәјат тәчрүбәләри күтләви мәктәб шакирдләринә нисбәтән кенишдир. Онлар истеһсалатда ишләјир, мүәјјән әмәк тәчрүбәсинә маликдирләр. Онлар мүстәгилдирләр, мүһакимә габилијјәтинә маликдирләр. Одур ки, бу кәнчләр билијп даһа тез гавраjырлар, нәзәри билијин тәчрүбәјә тәдбигиндә даһа фәаллыг көстәрирләр. Мүәллимин изаһатыны даһа тез баша дүшүрләр.

Мүәллим кәндли кәнчләр мәктәбиндә охујан кәнчләрин бу хүсусијјәтиндән дә сәмәрәли истифадә етмәлидир.

в) Бу кәнчләрин ичәрисиндә мүәјјән вәзифәли шәхсләр: мангабашчысы, тракторчу, бригадир, ферма мүдири, комсомол ишчиси вә с. вардыр ки, онлар ишдә мүәјјән мәс'улијјәт

һисс едирләр; мүәллим елә етмәлидир ки, онларын бу мүсбәт тә'сири башгаларына да кечсин. Бу хүсусијјәт мүәллимин ишини јүнкүлләшдирмәклә аз әһәмијјәтә малик дејилдир.

Бу кәнчләр мүәјјән әмәк тәчрүбәсинә маликдирләр, вәзифә мәс'улијјәтини һисс едирләр, мүстәгилдирләр, психоложи чәһәтдән инкишаф етмишләр, онларла күтләви мәктәбин шакирдләри кими давранмаг, күндүз мәктәбләриндә ишләдилән иш үсулларыны механики шәкилдә бу мәктәбләрә тәтбиг етмәк дә дүзкүн олмаз. Одур ки, ана дили мүәллими мисаллары онларын фәалијјәт көстәрдикләри әмәк саһәсиндән, өзү дә онлары даһа чох марагландыран саһәдән, бејнәлхалг вәзијјәт вә Совет Иттифагынын дүнја системиндәки мөвгеји мәсәләләриндән сечмәлидир. Чүнки, форма чәлбедичи оларса, мәзмун да бир о гәдәр асан баша дүшүләр.

Ана дили мүәллими күтләви мәктәбләрдә чох истифадә етдикләри «Әли 5 дәфтәр алды», «Әһмәд шәкилли китаб алды» кими чүмләләрдән јох, једдииллијин әзәмәтли ишләриндән, колхоз истеһсалаты вә габагчылларынын иш тәчрүбәсиндән, бејнәлхалг вәзијјәтдән бәһс едән чүмләләрдән истифадә етмәлидир ки, шакирдләри чәлб едә билсин. Белә оларса, дәрсин мәнимсәдилмәси дә асанлашар.

Бунунла јанашы олараг кәндли кәнчләр мәктәбләринин ишиндә бир сыра хүсусијјәтләр дә вардыр ки, онлар ахшам мәктәбләриндә тәдрис ишини чәтинләшдирир. Бу хүсусијјәтләр һансылардыр?

а) Кәндли кәнчләр мәктәбләриндә тәдрис или күтләви мәктәбләрә нисбәтән әһәмијјәтли дәрәчәдә гысадыр. Әкәр күтләви мәктәбләрдә тәдрис или 9 аја јахындырса, кәндли кәнчләр мәктәбләриндә тәдрис илинин мүддәти анчаг 6 ајдыр. Демәли, кәндли кәнчләр мәктәбинин мүәллими күтләви мәктәбләрдә 9 ајда кечдији грамматик мә'луматы 6 ај әрзиндә кечмәлидир.

б) Кәндли кәнчләр мәктәбләринин тәдрис планында ана дилинә верилән саатларын мигдары, күтләви мәктәбләрин тәдрис планында ана дилинә верилән саатларын мигдарындан xејли аздыр. Әкәр күтләви мәктәбләрдә ана дилинә V синифдә 5, VI синифдә 5 вә VII синифдә 3 саат вахт верилирсә, кәндли кәнчләр мәктәбләринин V синфиндә 4—3, VI синфиндә 3, VII синфиндә 3—2 саат вахт верилир.

в) Кәндли кәнчләр мәктәбләриндә һәфтә күтләви мәктәбләрин һәфтәсиндән гысадыр. Белә ки, күтләви мәктәбләр һәфтәдә 6 күн мәшғул олдуглары һалда, кәндли кәнчләр мәктәбләриндә һәфтәдә 5 күн мәшғул олурлар. Бурада да

мүәллимин әлавә мәшғул олмасы үчүн, синифдәнхарич тәд-
бирләр үчүн истифадә едәчәји бир күнү чатмыр.

г) Һәһајәт кәндли кәнчләр мәктәбинин мүвафиг синфин-
дә охујан шакирдләр јашча чох мүхтәлиф олурлар. Буна көрә
дә онларын марағы, дәрси гаврама габилијјәтләри дә мүхтә-
лиф олачагдыр. Чүнки һәр јашын өзүнә көрә психоложи
хүсусијјәтләри вардыр. Одур ки, бу мәктәбләрдә дәрс дејән
мүәллимләр шакирдләрә фәрди јанашмағы да бачармалы-
дырлар. Тә'лимата әсасән, бу хүсусијјәтә көрә кәндли кәнч-
ләр мәктәбләринин һәр синфиндә 20-дән артыг шакирд ола
билмәз.

Кәндли кәнчләр мәктәбләринә мәхсус олан бу спесифик
хүсусијјәтләр тәдрис програмынын тәртибиндә, планлашды-
рылмасында вә кечилмәсиндә һөкмән нәзәрә алынмалыдыр.
Бунсуз һеч бир мүвәффәгијјәт газанмаг вә кәндли кәнчләр
мәктәбләриндә ана дили тәдрисини сәмәрәли етмәк чох чәтин
олар.

Одур ки, биз ашағыда кәндли кәнчләр мәктәбләриндә
тәдрис програмларынын планлашдырылмасы вә кечилмәси
хүсусијјәтләри һаггында бәһс едәчәјик.

Тәдрис материалларынын планлашдырылмасы

Кәндли кәнчләр мәктәбинин тәдрис материалыны план-
лашдырдыгда јухарыда көстәрилән хүсусијјәтләр нәзәрә
алынмалы вә бу ишә мәс'улијјәтлә јанашылмалыдыр. Чүнки бу
мәктәбләр күтләви мәктәбләрә мәхсус олан бир сыра имкан-
лардан мәһрумдур. Одур ки, бу мәктәбләр үчүн тәдрис мате-
риалыны планлашдыраркән чалышмаг лазымдыр ки, күтлә-
ви мәктәбләрдә кечиләнләрин әсас мәзмуну галмагла һәр чүр
хырдачылыға фикир верилмәсин. Бу заман әһәмијјәтсиз, II
дәрәчәли мәсәләләрдән гачмаг лазымдыр. Бә'зи бир-биринә
чох јахын мөвзуларын һәрәсинә ајрыча саат вермәк əвәзинә,
онлары гаршылыглы мугајисә јолу илә кечмәк лазымдыр, бу
да мүәллимә вахта гәнаәт етмәк имканыны верир. Мәс.: күт-
ләви мәктәбләрин VI синиф програмында васитәли вә васи-
тәсиз нитг һаггында мә'лумат верилир. Һәмин мә'лумат VII
синифдә дә верилир; јахуд V синифдә мәнтиги вургу һаггын-
да мә'лумат верилир. Һәмин мә'лумат VI синифдә дә вери-
лир. Бу чүр тәкрарлара јер вермәк артыгдыр. Белә мәсәлә-
ләри бир дәфә мүкәммәл өјрәтмәли, сонралар исә јери кәл-
дикчә әлагәли шәкилдә хатырлатмалыдыр ки, мөһкәм јадда
галсын. Јахуд шакирдләр исми кечәркән исмин һал шәкил-
чиләрини вә нисбәт шәкилчиләрини мүкәммәл өјрәнмишләр-

сә, əвәзлији вә ја сајы кечәркән онларын һалланмасы вә нис-
бәт шәкилчиси гәбул етмәси үзәриндә узун-узады дурмаг
нәјә лазымдыр? Бурада шакирдин әлдә етдији əввәлки би-
лијә әсасланараг вахта гәнаәт етмәк олар.

Кәндли кәнчләр мәктәбләриндә дәрс дејән тәчрүбәли
ана дили мүәллимләри бу јолла кедир вә шакирдләрин һәд-
дән артыг јүкләнмәләринә јол вермирләр.

Бөјүк совет педагогу Н. К. Крупскаја узун мүддәт ах-
шам јашлылар мәктәбиндә дәрс демиш вә бу саһәдә чох зән-
кин тәчрүбә әлдә етмишдир. О, өз тәчрүбәсиндә мүәјјән ет-
мишдир ки, ахшам мәктәбләриндә охујан кәнчләри тәдрис
материаллары илә һәддиндән артыг јүкләмәк, онлара һәд-
диндән артыг ев тапшырыглары вермәк тәдрис ишинә мәнфи
тә'сир бағышлајыр. Одур ки, Крупскаја бу мәктәбләрдә оху-
јан кәнчләрин һәддиндән артыг тәдрис материаллары илә
јүкләнмәләри әлејһинә олмуш вә јашлылар үчүн програм
тәртиб едәркән әһәмијјәтсиз, икинчи дәрәчәли мәсәләләрин
ихтисары, тәкрарланан мәсәләләрин гысалдылмасы лүзумуну
гејд етмишдир. Крупскаја дејир:

«Бә'зи програм тәртиб едәнләр јашлы шакирдләри ев
тапшырыглары илә һәддиндән артыг јүкләмәк јолуну тутур-
лар, лакин бу јолла кетмәк олмаз. Програмлары аз әһәмиј-
јәтли, икинчи дәрәчәли хырда шејләрдән азад етмәк јолуну
тутмаг лазымдыр...»[1]

Јашлыларла грамматикадан ајры-ајры бәһсләри кечәр-
кән Крупскаја јолдашын тәчрүбәдән әлдә етдији бу көстәри-
шини нәзәрә алмаг вачибдир. Мәс.: Исми планлашдыраркән,
онун мә'нача нөвләринин тәснифини хырдаламаға инсан,
тәбиәт, тәбии һадисә вә с. адларыны билдирән исимләри
ајрылыгда кечмәјә еһтијач галмыр. Әксинә конкрет мисал-
ларла исмин мә'нача нөвләрини кечмәк вә онлары шүурлу
шәкилдә мәнимсәтмәк лазымдыр. Јахуд сөзүн гурулушча
нөвләрини планлашдыраркән бир јердә јазылан, ихтисарла
јазылан, ајры јазылан мүрәккәб сөзләрин һәрәсинә ајрыча
саат вериб, хырдачылыға вармагдансa, онлары бир јердә
кечмәк вә чалышма васитәсилә мөһкәмләтмәк даһа сәмәрәли
нәтичә верәр.

Ахшам мәктәбләринин бу илки програмында чүмләнин
баш үзвләри һаггында, икинчи дәрәчәли үзвләри һаггында

---

[1] Н. К. Крупскаја. «Орта тәһсилли јашлылар мәктәбләри һаггында», РСФСР МН, 1937-чи ил, сәһ. 23 (русча).

Scanned with ACE Scanner

да ајрыча мә'лумат верилмәси нәзәрдә тутулур. Бу ики мә'луматы бирләшдириб, бир јердә кечмәк һәр ҹәһәтчә, истәр вахта гәнаәт етмәк, истәрсә дә јахшы баша дүшүлмәси нөгтеји-нәзәрдән сәмәрәли олар.

Белә мисалларын сајыны артырмаг да олар. Бүтүн бу хүсусијјәтләри нәзәрә алараг кәнд и кәнчләр мәктәбләринин V—VII синифләри үзрә ана дилиндән тәдрис материалларыны ашағыдакы шәкилдә планлашдырмағы мәсләһәт көрүрәм[1].

V синиф

1. Ибтидаи мәктәбдә кечилмишләрин тәкрары — 4 с.

а) Сәс вә һәрф. Әлифба. Саит вә самитләр. Һеҹа, сөз вә онун тәркиби. Аһәнк гануну (гыса шәкилдә) — 1 с.

б) Ҹүмлә. Ҹүмлә үзвләри. Нәгли, суал, әмр ҹүмләләри — 1 с.

в) Нитг һиссәләри вә онларын дәјишилмәси — 1 с.

г) да, дә, ки бағлајыҹылары вә онларын шәкилчиләрдән фәрги — 1 с.

II. Фонетика

1. Сәс вә һәрф — 1 с.
2. Әлифба — 1 с.
3. Саит вә самитләр — 3 с.
4. Саит вә самитләрә аид чалышма — 1 с.
5. Аһәнк гануну вә она аид чалышма — 2 с.

Аһәнк ганунуна аид јохлама имла — 1 с.

III. Морфолокија

1. Көк вә шәкилчи — 1 с.
2. Көк вә шәкилчијә аид чалышма — 1 с.
3. Дүзәлтмә сөзләр вә сөздүзәлдичи шәкилчиләр — 2 с.
4. Мүхтәлиф шәкилчиләр васитәсилә әмәлә кәлән дүзәлтмә сөзләрдән нитгдә истифадә етмәји бачармаг (чалышма) — 1 с.
5. Мүрәккәб сөзләр; ихтисарла јазылан мүрәккәб сөзләр — 2 с.
6. Ихтисарла јазылан мүрәккәб сөзләри дүзкүн охумағы бачармаг вә онлары ҹүмләләр ичәрисиндә ишләдә билмәк (чалышма) — 1 с.

1 с.

Ихтисарла јазылан мүрәккәб сөзләрә аид јохлама јазы — 1 с.

[1] Бөлкү мүзакирә тәриги илә верилир.

IV. Нитг һиссәләри һаггында мә'лумат — 1 с.

Исим

1. Исим һаггында үмуми мә'лумат — 1 с.
2. Исимләрин гурулушча нөвләри (садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб исимләр) вә онлара аид чалышмалар — 3 с.
3. Исимләрин гурулушча нөвләринә аид јохлама јазы иши — 1 с.
4. Исимләрин мә'нача нөвләри (тәк, ҹәм, үмуми вә хүсуси исимләр) онлара аид чалышмалар — 3 с.
5. Нисбәт шәкилчиләри вә шәхс сонлуглары — 2 с.
6. Исмин һаллары вә онлара аид чалышмалар — 6 с.
7. Исмин һалларына аид јохлама јазы иши — 1 с.

Сифәт

1. Сифәт һаггында үмуми мә'лумат — 1 с.
2. Сифәтин гурулушча нөвләри — 2 с.
3. Сифәтин мә'нача нөвләри һаггында мә'лумат — 1 с.
4. Сифәтин мүгајисә дәрәҹәләри вә она аид чалышмалар — 4 с.

Сај

1. Сај һаггында үмуми мә'лумат — 1 с.
2. Сајларын гурулушча нөвләри — 1 с.
3. Мигдар, сыра вә гејри-мүәјјән сајлар — 2 с.
4. Мигдар вә сыра сајларына аид јохлајыҹы имла — 1 с.

Әвәзлик

1. Әвәзлик һаггында үмуми мә'лумат — 1 с.
2. Шәхс, ишарә, суал, гејри-мүәјјән вә тә'јини әвәзликләр — 3 с.
3. Шәхс вә ишарә әвәзликләринә аид јазы иши — 1 с.

Фе'л

1. Фе'л һаггында үмуми мә'лумат — 1 с.
2. Фе'лләрин гурулушча нөвләри — 4 с.
3. Фе'лин мә'нача нөвләри (мә'лум, мәҹһул, гајыдыш, гаршылыг, иҹбар, тәсдиг вә инкар) — 6 с.
4. Мәсдәр — 2 с.
5. Фе'лин формалары вә онларын тәсрифи — 10 с.

Scanned with ACE Scanner

V. Кечилмишләрин тәкрары (4 с.)

(Бурада мүәллим шакирдләр тәрәфиндән даһа чәтин баша дүшүлән бөлмәләрин тәкрарына фикир вермәлидир)

VI синиф

I. V синифдә кечилмишләрин тәкрары (3 с.)

1. Фонетиканын тәкрары 1 с.
2. Морфолокијанын тәкрары 2 с.

II. Фе'л (давамы)

1. Фе'ли сифәтләр 4 с.
2. Фе'ли бағламалар 3 с.

Фе'ли бағламалара аид јохлама јазы 1 с.

III. Зәрф (9 с.)

1. Зәрф һаггында үмуми мә'лумат 1 с.
2. Зәрфин гурулушча нөвләри 2 с.
3. Зәрфин мә'нача нөвләри 6 с.

IV. Гошма

1. Гошма һаггында үмуми мә'лумат 1 с.
2. Гошмаларын ишләдилмәси вә орфографијасы 2 с.

V. Бағлајычы

1. Бағлајычылар һаггында үмуми мә'лумат 1 с.
2. Бағлајычыларын гурулушча нөвләри 2 с.
3. Бағлајычыларын орфографијасы 2 с.
4. Бағлајычыларын орфографијасына аид јохлама јазы иши 1 с.

VI. Әдатлар

1. Әдатлар һаггында үмуми мә'лумат 1 с.
2. Әдатларын мә'нача нөвләри 2 с.
3. Әдатларын орфографијасы 2 с.

Әдатларын орфографијасына аид јохлама јазы 1 с.

VII. Нида

1. Нида һаггында үмуми мә'лумат 1 с.
2. Нидаларын орфографијасы 1 с.

VIII. Синтаксис

Чүмлә һаггында үмуми мә'лумат (6 с.)

1. Чүмлә һаггында үмуми анлајыш, садә вә мүрәккәб чүмләләр 1 с.

2. Јүрүдүлән мәгсәд вә интонасијадан асылы олараг чүмлә нөвләри (нәгли, суал, нида, әмр чүмләләри һаггында мә'лумат) 2 с.
3. Тәркибиндә васитәсиз нитг олан чүмләләр һаггында мә'лумат 1 с.
4. II вә III нөв тә'јини сөз бирләшмәләри вә мә'наны дәгиг ифадә етмәк нөгтеји-нәзәриндән онлардан нитгдә истифадә етмәк бачарығыны ашыламаг мәгсәди илә чалышмалар 2 с.

Садә чүмләнин тәркиби

1. Чүмлә үзвләри һаггында мә'лумат; мүбтәда 2 с.
2. Хәбәр 3 с.
3. Тамамлыг 3 с.
4. Тә'јин 3 с.
5. Зәрфлик 5 с.
6. Бүтөв вә јарымчыг чүмләләр 2 с.
7. Нитгдә мүбтәда илә хәбәрин узлашмасына аид чалышма 1 с.
8. III нөв тә'јини сөзбирләшмәләринин ајры-ајры тәрәфләринә аид тә'јинләри олан чүмләләр гурмаға аид чалышма 1 с.

Чүмләнин һәмчинс үзвләри

1. Һәмчинс үзвләр һаггында мә'лумат; һәмчинс үзвләрин нөвләри 2 с.
2. һәмчинс үзвләрдә дурғу ишарәләри 2 с.

Һәмчинс үзвләрдә дурғу ишарәләринә аид имла 1 с.

3. һәмчинс үзвләрдә үмумиләшдиричи сөзләр 1 с.
4. Һәмчинс үзвләрин охунушу заманы интонасија вә паузаларын хөзләнилмәсинә аид чалышма 1 с.

Кечилмишләрин тәкрары

VII синиф

1. VI синифдә кечиләнләрин тәкрары 4 с.

а) Фе'ли сифәтләр вә фе'ли бағламалар 1 с.

б) Көмәкчи нитг һиссәләри вә нида 1 с.

в) Чүмлә. Садә вә мүрәккәб чүмләләр, чүмләнин мәгсәд вә интонасијаја көрә нөвләри 1 с.

г) Чүмлә үзвләри 1 с.

2. Әлавәләр 1 с.
3. Хүсусиләшмәләр 2 с.
4. Әлавә вә хүсусиләшмәләрә аид јохлама јазы иши 1 с.

Scanned with ACE Scanner

5. Садә чүмләнин нөвләри (бүтөв, јарымчыг, шәхсли, шәхссиз вә адлыг чүмләләри).	7 с.
6. Садә чүмләнин нөвләринә аид јазы иши	1 с.
7. Садә чүмләнин гурулушу вә мәнтиги вурғу	1 с.
8. Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләр:	
а) Хитаблар	2 с.
б) Ара сөзләр вә ара чүмләләр	3 с.
в) Јохлама јазы иши	1 с.
г) Чүмләнин әввәлиндә бәли, јох, хејр сөзләри	1 с.
9. Мүрәккәб чүмләләр һаггында мә'лумат	3 с.
10. Табесиз мүрәккәб чүмләләр:	
а) Бағлајычылы табесиз мүрәккәб чүмләләр	2 с.
б) Јохлама јазы иши	1 с.
в) Бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләр	4 с.
10. Табели мүрәккәб чүмләләр:	
а) Табели мүрәккәб чүмләләр һаггында мә'лумат	1 с.
б) Тамамлыг будаг чүмләси	2 с.
в) Тә'јин будаг чүмләси	2 с.
г) Мүбтәда вә хәбәр будаг чүмләләри	2 с.
д) Зәрфлик будаг чүмләләри	6 с.
Будаг чүмләләрин нөвләринә аид јазы иши	1 с.
12. Васитәли вә васитәсиз нитг	2 с.
Васитәли вә васитәсиз нитгә аид јохлама јазы	1 с.
13. Үмуми тәкрар	6 с.

Тәдрис материалларынын кечилмәси хүсусијјәтләри

Кәндли кәнчләр мәктәбләриндә ана дили дәрсләрини үч истигамәтдә тәшкил етмәк олар:

1. Синиф мәшғәләләри.
2. Мүстәгил ишләр.
3. Консултасија(мәсләһәт саатлары).

Синиф мәшғәләләри. Мүәллим дәрсә һазырлашаркән материал үзәриндә чидди дүшүнмәли вә ону елә планлаштырмалыдыр ки, орада дәрсдә изаһ едиләчәк әсас һиссә, чалышмаларын мигдары вә кејфијјәти, ев тапшырыгларынын кејфијјәти вә мигдары там ајдынлашмыш олсун вә шакирдләр тәрәфиндән шүурлу сурәтдә мәнимсәнилсин.

Мүәллим дәрсдә сөјләјәчәји материалы синфин сәвијјәсинә ујғун ишләмәли, онун ајдын вә садә олмасына, әсас нәзәри мәсәләнин ифадә олунмасына фикир вермәлидир. Иши елә планлашдырмаг лазымдыр ки, шакирдләр дәрсин әсас һиссәсини, башга сөзлә онун өзәјини мүәллимин рәһбәр-

лији илә синифдәчә өјрәнә билсинләр. Чүнки кәндли кәнчләр, ишләјиб охујурлар. Онларын һәм дәрслик үзрә узун-узады охумаға вахтлары јохдур, һәм дә ушаг һафизәсинә нисбәтән онларын һафизәләри итидир. Бурадан ајдын нәтичә чыхыр ки, мүәллим дәрсә чидди һазырлашмалы вә әсас нәзәри билијин синифдәчә мәнимсәнилмәсинә наил олмалыдыр.

Билдијимиз кими дәрсин мүхтәлиф типләри вардыр. Онларын һамысыны кортәбии шәкилдә ахшам кәнчләр мәктәбләринә тәтбиг етмәк олмаз.

Кәндли кәнчләр мәктәбләриндә дәрсин әсас е'тибары илә ашағыдакы дөрд типиндән истифадә олунмалыдыр.

1) Јени билик верән дәрс.
2) Верилмиш билик вә бачарығы мөһкәмләндирән дәрс.
3) Практик билик вә бачарыг ашылајан дәрс.
4) Гарышыг типли (комбинә едилмиш) дәрс.

Дәрсин бу дөрд типи үмуми дидактик тәләбләрә чаваб вермәлидир ки, бунлар да ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Дәрсин мөвзусу вә мәгсәди ајдын олмалы. Мүәллим дәрсә һазырлашаркән күндүз мәктәбинин материалыны кечә кәндли кәнчләр мәктәбинә ујғун ишләмәли вә мөвзуну дәгиг ајдынлашдырмалыдыр. Дәрсин маһијјәти, мәгсәди вә онун верә биләчәји нәтичә мүәллим үчүн әввәлчәдән ајдын олмалыдыр.

2. Тәдрис материаллары садә, ајдын вә ардычыл олмалыдыр.

3. Тәдрис заманы әјанилијә хүсуси фикир верилмәлидир. Дәрс вачиб олан әјани васитәлә тәчһиз едилмәлидир.

4. Тәдрис материалларынын өјрәнилмәсиндә шакирдләрин фәаллығына хүсуси диггәт верилмәлидир.

5. Дәрсин тәрбијәви идеја-сијаси чәһәтләри һәмишә нәзәрә алынмалыдыр.

6. Тәдрисин идејалылығына вә мүасир һәјатла әлагәләндирилмәсинә чидди әмәл едилмәлидир.

Кәндли кәнчләр мәктәбләриндә тәдрис илинин гысалығы вә тәдрис саатларынын азлығыны нәзәрә алараг, шакирдләрин мүстәгил ишинә дә чидди фикир верилмәлидир.

Бә'зи ана дили мүәллимләри мүстәгил ишә фикир вермир, бә'зиләри дә јалныз китабын сәһифәсини, јахуд мә'хәз көстәрмәклә мүстәгил иши битмиш һесаб едирләр. Мүстәгил иш (чалышма, тапшырыг вә с.) әтрафында мүәллим там ајдын көстәриш вермәли, онлары дүзкүн истигамәтә доғру јөнәлтмәлидир. Белә олмазса мүстәгил ишин һеч бир мүсбәт нәтичәси ола билмәз. Лакин јадда сахламаг лазымдыр ки,

шакирдләрин һәддиндән артыг јүкләнмәләринә дә гәтијјән јол верилмәмәлидир. Мүстәгил ишин мүхтәлиф јолларындан истифадә етмәк олар: грамматик тәһлил, чәдвәлләр үзрә иш, чүмләләрин нөвүнү, гурулушуну мүәјјән етмәк вә с.

Лакин елә етмәк лазымдыр ки, ана дилиндән евә верилән мүстәгил ишин мигдары V синифдә һәфтәдә 7 саат, VI синифдә 6 саат, VII синифдә 4—5 саатдан артыг вахт апармасын.

Кәндли кәнчләр мәктәбләриндә консултасијаларын да (мәсләһәтләрин) әһәмијјәти бөјүкдүр. Шакирдләрин баша дүшмәдикләри, ичрасында чәтинлик чәкдикләри мәсәләләри консултасијалар тәшкил етмәклә ајдынлашдырмаг олар. Н. К. Крупскаја јашлылара мәхсус орта мәктәбләр мәсәләсинә даир чағырылмыш мүшавирәдә «Орта тәһсилли јашлылар мәктәбләринә даир» мә'рузәсиндә демишдир:

«...мән елә дүшүнүрәм ки, јашлылар мәктәби јанында мәсләһәт мәшғәләләри олмалыдыр. Бу тәдбир ишә нечә башлајачағыны билмәјән шакирдләрә көмәк едә биләр»[1].

Кәндли кәнчләр мәктәбләриндә ана дили үзрә мүхтәлиф нөв консултасијалардан истифадә етмәк олар:

а) Бә'зи шакирдләр ана дилиндә керилик көстәрир, тәдрис материалларыны чәтин гаврајыр, баша дүшмәкдә чевиклик көстәрмирләр. Мүәллим belә шакирдләр үчүн вахт ајырыр вә онларла мәшғул олур.

б) Шакирдләрин һамысы тәдрис материалларыны ејни дәрәчәдә гаврамырлар. Елә шакирдләр олур ки, мүәјјән сәбәбләр үзүндән дәрси баша дүшмүрләр. Беләләри үчүн мүәллим консултасија тәшкил едир, еһтијачы олан шакирдләр һәмин саатда кәлиб, мүәллимдән мәсләһәт алырлар.

в) Мөвзунун мүрәккәблијиндән асылы олараг мүәллим бүтөв синиф үчүн дә консултасија тәшкил едә биләр.

г) Мүәјјән фәрди тапшырыглар үзрә дә мәсләһәт тәшкил етмәк олар.

1 Бах. Н. К. Крупскаја. Орта тәһсилли јашлылар мәктәбләринә даир. Нармокпрос. РСФСР, 1937-чи ил, сәһ. 21 (русча).

Шәфигә СӘФӘРОВА,
Балакән рајону, Гуллар кәнд орта мәктәбинин мүәллими.

VI СИНИФДӘ «ГАРАЧА ГЫЗ» ҺЕКАЈӘСИНИН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

VI синифдә мөвзу вә жанр е'тибары илә мүхтәлиф әсәрләр кечилир. С. Сани Ахундовун халг нағылы үслубунда јаздығы «Гарача гыз» әсәри өз мөвзусу вә идејасы е'тибары илә чох мараглыдыр.

«Гарача гыз» әсәринин охунмасы вә тәһлили үчүн програмда 3 саат вахт ајрылмышдыр. Лакин мән һәмин әсәрин охунмасы вә тәһлилинә 4 саат ајырырам. Һәмин 4 сааты ашағыдакы бөлкүдә планлашдырырам:

1. Кириш мүсаһибәси вә мәтнин нүмунәви охунмасы — 1 с.

2. Әсәрин мәзмуну үзәриндә иш вә тәһлилә һазырлыг — 1 с.

3. Һекајәнин тәһлили вә образларын характеристикасы — 1 с.

4. Образларын дили үзәриндә иш — 1 с.

Синифдә «Гарача гыз» әсәринин охунмасына башламадан әввәл, һәмин әсәрә мараг ојатмаг мәгсәди илә шакирдләрлә кириш мүсаһибәси апарырам. Кириш мүсаһибәсиндә ингилабдан әввәл Азәрбајчанда олан мүлкәдар-бәј һәјаты илә јохсул халгын һәјаты арасында олан фәргдән, јохсулларын фачиәли ағыр һәјатындан данышыр вә шакирдләрин диггәтини әсас мәсәләјә—әсәрин öјрәнилмәсинә чәлб етмәјә чалышырам.

Әсәрин гыса мәзмуну һаггында верилмиш мә'лумат шакирдләрин әсәрә олан марағыны артырыр. Онлар әсәри охумаға тәләсирләр.

Бу мәгсәдлә дә кириш мүсаһибәсиндән сонра әсәрин мәзмуну илә шакирдләри таныш едирәм. Һекајәнин әввәли дәрсликдә верилмәдији үчүн сөһбәт заманы әсәрин мәзмуну илә шакирдләри дәриндән таныш етмәк мәсәләсинә хүсусилә чидди фикир верирәм.

Мән дәрс илинин әввәлиндә охунačаг бир сыра әсәрләри (синифдәнхарич охуначаг әсәрләр дә дахил олмагла) шакирдләрә јаздырырам. Одур ки, шакирдләрин бир һиссә-

си һәмин мөвзу кечиләнә кими әсәри охумуш олур. Бу дә шакирдләрин әсәрин мәзмуну вә тәһлилини јахшы баша дүшмәсинә хејли көмәк етмиш олур.

Кириш мәшғәләсини тәшкил етмәк ишинә әввәлчәдән һазырлыг апарырам. Бу мәрһәләдә чәһд едирәм ки, гираәт ишинә кечмәк үчүн көрпү јарадым вә шакирдләрдә бу ишә хүсуси мараг ојадым. Бундан сонра нәср әсәрдән бир парча нүмунә охујурам. Гираәт заманы һекајәнин дил хүсусијјәтләрини нәзәрә алыр, дүзкүн тәләффүз гајдаларыны көзләјир, гираәтин уча, сәлис вә ајдын олмасына чалышырам.

Бир нечә иллик педагожи тәчрүбәмдә мүәјјән етмишәм ки, бәдии-ифадәли гираәти дүзкүн тәшкил етмәдән кечилән әсәрин мәзмун вә бәдиилијини шакирдләрә баша салмаг, онларын јазылы вә шифаһи нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк чох чәтин олур.

Охунмуш әсәрин мәзмуну һаггында суал-чаваб апарыр вә дәрси јекунлашдырырам. Сонра да евдә ифадәли охумағы вә мәзмунуну нағыл өјрәнмәји шакирдләрә тапшырырам.

Әсәрин тәдрис едилмәсинә нисбәтән мүрәккәб иш 2, 3, 4-чү дәрсләрдә олур.

Доғрудур, һәмин дәрсләрә кими шакирдләр һекајәни охујурлар вә әсәрин мәзмуну һаггында аз-чох тәсәввүрә дә малик олурлар. Лакин әсәрин идејасыны ајдынлашдырмаг, образлары тәһлил етмәјә һазырлыг көрмәк үчүн мәзмуну һәртәрәфли вә мөһкәм билмәк әсас шәртдир. Бу мәгсәдлә дә мән икинчи дәрс үчүн евдә һазырлыг көрүрәм. Әсәрин мәзмуну үзәриндә иш апармаг үчүн ашағыдакы шәкилдә план тәртиб едирәм:

1. Гарача гыз гарачылар арасында.

2. Гарача гыз Пири кишинин јанында.

а) Ағча ханымла Гарача гызын достлуғу нечә башланыр?

б) Гарача гыз нә үчүн Пири кишинин јанына кәлди?

в) Гарача гыз өз әһвалатыны Пири бабаја данышыр.

3. Гарача гыза ағалыг евиндә ојнамаг гадағандыр.

а) Ағалыг евинин гурулушу.

б) Ағча ханым дустаг кими јашајыр.

в) Гарача гызын ағалыг евиндән кетмәси.

4. Гарача гызын зәһәрләнмәси.

Планы јазы тахтасына јаздыгдан сонра һекајәнин мәзмунуну һәмин план үзрә нағыл едәчәкләрини шакирдләрә дејирәм.

Һекајәнин мәзмунуну данышаркән Гарача гыза, Пәричаһан ханыма вә Пири бабаја олан өз мүнасибәтләрини вә билдирмәји шакирдләрдән тәләб едирәм.

Һекајәнин мәзмуну һаггында мусаһибә апардыгдан сонра дәрси јекунлашдырырам. Дәрсин ахырында ашағыдакы суалла шакирдләрә мүрачиәт едирәм.

— Биз бу һекајәни охумагла нә өјрәндик?

Шакирдләр бу суала мүхтәлиф чаваб верир вә өз мүлаһизәләрини сөјләјирләр. Мән һәмин чаваблары вә мүлаһизәләри истигамәтләндирир, тәкмилләшдирир вә тамамлајырам.

— Ушаглар, С. С. Ахундовун «Гарача гыз» һекајәси ингилабдан әввәл Азәрбајчандакы мүлкәдар-бәј һәјаты илә бизи таныш едир. Бундан башга биз бу һекајәдә о заман јохсулларын фачиәли, ағыр һәјатыны Гарача гыз образы васитәсилә өјрәнирик. Ејни заманда Һүсејнгулу ağa, онун арвады Пәричаһан ханымын ловғалығыны, гәбалығыны, јохсуллара истеһза етдијини дә көрүрүк. Пири бабанын шәхсиндә исә бәј-мүлкәдар мәнишәтинә нифрәт етдијинин шаһидинә олуруг. Һәтта, Гарача гызын дост јолунда фачиәли өлүмү бизи чох кәдәрләндирир. («Гарача гыз» китабыны шакирдләр охујурлар) Сонра евә ашағыдакы тапшырығы верирәм:

Әсәри бир даһа диггәтлә охујун, Гарача гыз образы һаггында олан характерик јерләри ев дәфтәриниզә гејд един. Нөвбәти дәрсдә Гарача гыз образыны тәһлил едәчәјик.

Беләликлә кәләчәк дәрсә тәһлил үчүн шакирдләри һазырламыш олурам.

Шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгләринин инкишаф етдирилмәсиндә бәдии әсәрләрдәки образларын характеристикасыны тәһлил етмәјин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мәһз буна көрә дә мән әсәрдә иштирак едән образларын характеристикасыны тәһлил едәркән, образларла әлагәдар олан бүтүн чәһәтләри (образын ичтимаи вә шәхси һәјатыны, башга образларла мүнасибәтини, хасијјәтчә она зидд олан образлары, образларын харичи көрүнүшүнү вә с.), данышығындакы хүсусијјәтләри (мәдәни, савадсыз, нәзакәтли, вә с.) изаһ етмәјә чалышырам.

Тәчрүбә көстәрир ки, һәмин чәһәтләри шакирдләрә мүкәммәл өјрәтдикдә шакирдләрдә әдәби гәһрәман вә образлар һаггында унудулмаз тәсәввүрләр јараныр. Бу иши V—VII синифләрдә мүхтәлиф әдәби нөв (епик, лирик, драм) әсәрләр үзәриндә дә апарырам.

Scanned with ACE Scanner

«Гарача гыз» һекајәсинин тәһлилини ашағыдакы гајдада тәшкил едирәм:

Һекајәни тәһлил едәркән шакирдләрә баша салырам ки, образ вә ја гәһрәман һаггында нағыл етмәк о образ вә ја гәһрәманы характеризә етмәк демәк дејилдир. Нағылла характеристика арасында бөјүк фәрг вардыр. Нағыл заманы гәһрәманын һәјатына аид һадисә данышылыр, характеристикада исә мүһакимә апарылыр, дүшүнүлүр, сәчијјәнин пис вә јахшы чәһәтләри һаггында нәтичә чыхарылыр. Белә изаһатдан сонра ашағыдакы суалла шакирдләрә мүрачиәт едирәм:

— Ушаглар, «Гарача гыз» һекајәсинин гәһрәманы кимдир?

Шакирдләр әсәрин гәһрәманы Гарача гыз олмасыны сөјләјирләр. Һәмин суалы јекунлашдырдыгдан сонра образларын тәһлилинә башлајырам.

— Ушаглар, билдијиниз кими, Туту — «Гарача гыз» әсәринин гәһрәманыдыр. Һәмин һекајәдә башга образ да вардыр. Пәричаһан ханым. Бунлар ичтимаи вәзијјәтләри вә хүсусијјәтләринә көрә мүхтәлиф характерли образлардыр. Биз һекајәнин әввәлиндән ахырына гәдәр Пәричаһан ханыма нифрәт, Гарача гыза исә мәһәббәт бәсләјирик.

Биз, Пәричаһан ханыма она көрә нифрәт едирик ки, о, өзүнү һамыдан үстүн тутан, чаһил, јалтаг вә залым гадындыр. Бу гадын мүлкәдар-бәј аиләсиндән олуб, јохсуллара истеһза едән гадын типидир. Елә бу мәнфи хүсусијјәтләринә көрә дә о, охучунун нифрәтинә сәбәб олур.

Гарача гыз исә мүһакимәли вә ағыллы, јолдаш вә достлугда меһрибан, садиг, горхмаз, бөјүкләрә гаршы һөрмәтчил, варлы синфинә нифрәт, кин вә гәзәб бәсләјән образдыр. Елә буна көрә дә онун дост јолунда фачиәли өлүмү бизи кәдәрләндирир. Һамы онун фачиәли өлүмүнә үрәкдән тәәссүфләнир, ејни заманда һамыда Гарача гыза гаршы дәрин мәһәббәт һисси јараныр.

Бир-биринә зидд олан Пәричаһан ханымла Гарача гыз образларыны белә мугајисә едирәм.

Сонра исә шакирдләр јазы тахтасында мәним рәһбәрлијимлә (әввәлчәдән јазылы сурәтдә һазырладығым план әсасында) Пәричаһан ханымла Гарача гыз образларынын характерик хүсусијјәтләрини мугајисәли сурәтдә јазырлар:

Гарача гыз	Пәричаһан ханым
1. Мүһакимәли вә ағыллыдыр. Мејвәләр һазыр олдугда Пири баба Гарача гыза деди ки, бунлары агалыға апармаг үчүн гапыја гәдәр мәнә көмәк ет, сонра өзүм апарарам. Гарача гыз буна тәәччүб едир, сонра баша дүшүр ки, о, јохсул олдуғу үчүн агалыг мүлкүнә кедә билмәз.	1. Ловға, өзүнү һәр кәсдән үстүн тутандыр. О, өз гызыны Гара гызла ојнамаға гојмајыб белә дејир: «Сән бәј гызысан, елә рәијјәт гызы илә отуруб-дурмаг сәнә јарамаз!».
2. Чәтин вәзијјәтдән гуртармагы бачаран вә горхмаздыр. Агча ханым «Баба отағы»нда дустаг едилдији заман, Гарача гыз горхмадан онун јанына кедир, бағлы отагда тәк галдығы заман пәнчәрәнин дәмир милләрини галдырыб арадан чыхыр. 3. Јолдашлыгда вә достлугда меһрибан вә садигдир. Агча ханым анасы илә шәһәрә көчдүјү заман Гарача гыз өз севимли достунун һәсрәтини чәкир. Агча ханым шәһәрдән кәндә гајытдыгда, ону гаршыламаг үчүн стансијаја кедир. Нәһајәт, Агча ханымын илан чалмыш голундакы зәһәри сорур, достуну өлүмдән хилас едиб, өзүнү гурбан верир.	2. Пәричаһан ханым јалтагдыр. Агча ханымын голуну илан чаларкән, Пәричаһан ханым Гарача гызын сачларыны өпәрәк дејирди: «— Гарача гыз! Мәнә рәһмин кәлсин, гызымы өлмәјә гојма». 3. Сәрт вә залым, зүлм едәндир. О, өз гызы Агча ханымы досту Гарача гыздан ајырмаг мәгсәдилә шәһәрә апарыр, һәтта орада белә бир шәрт гојур: «Сәни кәндә о шәртлә гајтарачагам ки, сән о гарачы гыз илә бир даһа достлуг етмәјәсән. Атан да разы дејил»
4. Бөјүкләрә гаршы һөрмәтчилдир. Гарача гыз Пири кишини бир ата кими севир, онун бүтүн тапшырыгларына сөзсүз әмәл едир.	4. Бөјүкләрә гаршы һөрмәтсиздир. О, ориһә белә дејир: «— Атасан, анчаг надансан! Надан атадан гыз нә тәрбијә көтүрә биләр!» «— Кет, нијан салдаг — дејә Пәричаһан ханым багырды...»
5. Һекајәнин гәһрәманы Гарача гызы севирик.	5. Пәричаһан ханыма нифрәт едирик.

Scanned with ACE Scanner

Дәрси јекунлашдырмаг мәгсәди илә Гарача гыза вә Пәричаһан ханыма гаршы мүнасибәтими гејд едирәм.

Беләликлә, образларын гаршылашдырылмасы јолу илә апарылан тәһлил әсәрин идејасынын ајдынлашмасына сәбәб олдугу кими, идеја-сијаси тәрбијәнин верилмәси ишини дә асанлашдырыр. Образлар һаггында ајдын тәсәввүр јараныр.

Мән һекајәни тәһлил едәркән анчаг образларын характеристикасы илә кифајәтләнмирәм. Һекајәнин бир әдәби жанр олмаг е'тибары илә хүсусијјәтләри, һекајә, тәсвир һаггында да шакирдләрә садә мә'лумат верирәм. Бу мәгсәдлә «Гарача гыз» һекајәсиндән ашағыдакы парчаны тәбиәт тәсвиринә мисал олараг охујурам:

«Сәһәрин саф вә көзәл һавасы, колларын вә мејвәләрин әтри, гушларын нәғмәләри инсана зөвг-сәфа верирди. Белә тәбиәт ичиндә јашамыш Пири кишијә баханда, адам онун 70 јашында олдуғуна инанмырды» (VI с., «Әдәби гираәт» китабы, сәһ. 63).

Һәмин парчаны охудугдан сонра шакирдләрә дејирәм ки, јазычынын бу тәсвири вермәкдән мәгсәди Пири кишинин харичи көркәмини, сағламлығыны, һәлә ушаг вахтындан намуслу әмәјә гадир олдуғуну билдирмәкдир.

Мәним тәклифим үзрә шакирдләр «Гарача гыз» һекајәсиндә олан башга тәбиәт тәсвирини дә дәрсликдән (сәһ. 64) охујурлар.

Нәһајәт бәдии әсәрләрдәки бу чүр тәбиәт тәсвирләринә пејзаж дејилмәсини дә гејд едирәм. Бундан сонра дәрси јекунлашдырыб ев тапшырығы верирәм:

«Һекајәни бир даһа охујун вә бәдии тәсвирләри дәфтәринизә јазын».

Тәһлил заманы тәтбиг едилән бүтүн бу васитәләр образларын дилини өјрәнмәк иши илә бағлыдыр. Шифаһи нитгин инкишафына сурәтләрин дили үзәриндә апарылан ишин бөјүк тә'сири вә көмәклији вардыр. Әсәрин дили үзәриндә иш апараркән шакирдләрә баша салырам ки, мүәллиф өз әсәриндә јаратдығы образлары тәсадүфи сөзләрлә данышдырмадығы кими, онларын һамысыны да бир дилдә данышдырмыр, образлара сөз верәркән онларын савад дәрәчәләрини, јашыны вә дүнјакөрүшләрини дә нәзәрә алыр.

Бә'зән образларын дилиндә әдәби дилдә олмајан, лакин данышыгда, ел арасында чох јајылмыш сөзләрә дә раст кәлмәк олур. Белә сөз вә ифадәләри сечиб груплашдырырыг.

«Гарача гыз» һекајәсинин тәһлили заманы шакирдләри образларын дили үзәриндә ишләтмәји дә унутмурам.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, «Гарача гыз» һекајәсиндә олан Пири киши илә Пәричаһан ханым бүтүн хүсусијјәтләри е'тибары илә бир-биринин әкси олдуғу кими, нитгләри дә бир-биринә зиддир. Бу мәгсәдлә суал-чаваб кечирирәм:

Мүәллим: — Пири кишинин Гарача гыза олан мүнасибәти нечә иди?

Шакирд: — Пири киши Гарача гызы өз өвлады кими севир вә онунла сәмими рәфтар едир, һәр бир тәһлүкәдән горујур.

Мүәллим: — Пири кишинин Пәричаһан ханыма мүнасибәти нечәдир?

Шакирд: — Пәричаһан ханымда залым, чаһил, кобуд, јохсулларын һәјатына гәсд едән хүсусијјәтләр олдуғундан Пири киши она нифрәт едирди.

— Бу образларын хүсусијјәтләринә көрә нитгләри дә мүхтәлифдир. Одур ки, биз бу образларын дилини мүгајисәли сурәтдә тәһлил едәк, — дејә ушаглара мурачиәт едирәм.

Пири кишинин дили	Пәричаһан ханымын дили
1. Пири кишинин Гарача гыз илә данышдығы дил, садә, сәмими, меһрибанлыг вә сәдагәт көстәрән дилдир. «Чох јахшы едирсән, гызым, адам кәрәк сәһәр дурсун ки, бәдәни сағлам олсун. — Баба, әл-үзүмү һарада јујум? — Будур, дахмамызын јанындан су ахыр, кет орада ју (гыз үзүнү јујуб гајыдыр). — Ал гызым, үзүнү сил, отур чај ичәк.	Пәричаһан ханымын дилиндә икилик вар. Лакин һәр ики тәрәф бир-бири илә әлагәдардыр. Хасијјәтинә ујғун олараг Пәричаһан ханымын дилиндә ловғалыг, өзүнү һәр кәсдән үстүн тутмаг, јохсуллара гаршы истеһза вардыр. О, өз гызыны Гарача гызла ојнамаға гојмајыб белә дејир: «Сән бәј гызысан, елә рәнҹәт гызы илә отуруб-дурмаг сәнә јарашмаз!»
2. Пири кишинин Пәричаһан ханым илә данышдығы дил исә бу дилдән фәргләнир. О, Пәричаһан ханымла данышдығы заман, залымлара гаршы е'тираз, горхмазлыг вә чәсарәт ифадә олунур.	Пәричаһан ханымын дилиндә чаһиллик хүсусијјәти вардыр. Буну әри Һүсејнгулу ағаја дедији ифадәси илә мүәјјән едирик. Пәричаһан ханым әринә белә дејир:

Scanned with ACE Scanner

Пири кишинин дили	Пәричаһан ханымын дили
«— Вәкил! Сән индијә гәдәр бу гызы ағалығын әтрафына доланмаға гојмамысан ки, бәјзадә гызына фәна хасијјәтләри тә'сир едәр. Инди мән онун бу зүлм јувасында галмасына разы дејиләм».	«— Атасан, анчаг надансан! Надан атадан гыз нә тәрбијә көтүрә биләр?» Пәричаһан јалварычы тәрздә дә данышыр: «— Аман, сизә гурбан олум! Тезчә бир Агча ханымын јарасыны соруб, иланын зәһәрини јерә төкүнүз!» «— Гарача гыз, мәнә рәһмин кәлсин. гызымы өлмәјә гојма».

Белә мугајисәли тәһлилдән сонра ушаглара дејирәм ки, Пәричаһан ханымын јалварыш шәклиндә ишләдилән бу сөзләри онун мәрһәмәтли, јумшаг гәлбли олмасындан ирәли кәлмир. Елә бу дилин өзүндә јохсулларын өлүмүнү әһәмијјәтсиз һесаб етмәк кими алчаг сифәтләр вар.

Пәричаһан ханымын Гарача гыздан хаһиши ону сүбут едир ки, Гарача зәһәрләниб өлсә дә олар, амма тәкчә Агча гыз өлмәсин.

Беләликлә дәрси јекунлашдырыб, евә тапшырыг верирәм.

«Гарача гызын вә Пәричаһан ханымын заһири көркәмләрини; хасијјәт вә рәфтарларыны көстәрән парчалардан мисал көстәрмәклә бунларын характерләринин гысача тәсвир един».

Тәчрүбә көстәрир ки, бу чүр апарылан тәһлил дәрсләри шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгләринин дә инкишафына көмәк едир.

Бундан башга мугајисәли кечилән дәрс шакирдләрин әдәбијјата олан марағыны даһа да артырыр.

К. КӘРИМОВ.
Имишли рајонунун мәркәзиндәки
орта мәктәбин мүәллими.

С. ВУРҒУНУН «ЧЕЈРАН» ШЕ'РИНИ КЕЧИРКӘН ШАКИРДЛӘРӘ КӨЗӘЛЛИК ВӘ ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК ТӘРБИЈӘСИНИ НЕЧӘ АШЫЛАЈЫРАМ

Көрпәләримизи вә кәнчләримизи ана Вәтәнә гызғын мәһәббәт руһунда тәрбијә етмәк, Азәрбајчанын көзәлликләрини онлара севдирмәк, шакирдләрин естетик һиссини инкишаф етдирмәк бизим мүгәддәс борчумуздур. Бу чәһәтдән әдәби гираәтдән вә әдәбијјатдан дәрс дејән мүәллимләрин әлиндә даһа бөјүк имканлар вардыр.

Мән бу гејдләримдә VI синифдә кечилән «Чејран» ше'рини тәдрис едәркән гаршыма гојдуғум мәгсәдләр вә өз мәгсәдләримә нечә наил олмағым барәдә бир нечә сөз демәк истәјирәм. VI синфин дәрслијиндә С. Вурғунун «Муған» поемасындан дөрд парча верилмишдир. Китабдакы ардычыллыға көрә, «Чејран» сонунчу парчадыр. Белә ки, «Чејран»дан әввәл «Минкәчевир гәһрәманы». «Гәһрәманын зәфәри» вә «Јени шәһәр» парчалары кечилир. Әлбәттә, мән һәлә илк парчаны кечмәјә башларкән севимли халг шаиримизин һәјат вә јарадычылығы һаггында ушаглара јығчам вә конкрет мә'лумат верирәм. Сонра «Муған» поемасынын мөвзусу вә идејасы һагда мүхтәсәр бир шәкилдә данышыр, лирик мугәддимәли бу әсәрин 19 нәғмәдән ибарәт олдуғуну, дәрсликдә бу нәғмәләрин анчаг дөрдүндән парчалар верилдијини гејд едирәм. Програмда бу парчаларын өјрәдилмәси үчүн 6 саат вахт ајрылмышдыр. Мән бу вахтдан 2 саатыны «Чејран»ын, 4 саатыны исә о бири 3 парчанын өјрәдилмәсинә сәрф едирәм.

Әввәлки 3 парчаны кечәркән шакирдләрә баша салырам ки, шаир бурада гүдрәтли әмәк адамларыны вә онларын јарадычы әмәјини, коммунизм гуран садә адамларын бөјүк иш вә мүбаризәләрини, нәчиб арзу вә мәгсәдләрини тәрәннүм етмишдир. Сәрван өз фәдакар әмәји илә һәјатымызы ирәли апаран, әсрләрчә истифадәсиз галмыш бош сәһралар гојнунда шәһәрләр салан, електрик стансијасы гуран, колхоз кәндләримизи, фәһлә гәсәбәләримизи, шәһәрләримизи инша нуру-

на гәрг едән минләрлә гәһрәман совет адамларындан биридир. Мән бу парчалары тәһлил едәркән чалышырам ки, шакирдләрдә Вәтәнә, әмәјә вә әмәк адамларына мәһәббәт һисси ојадам. Нөвбәти ики дәрсдә «Чејран»ы кечирәм. Ше'ри кечәркән гаршыма ики мәгсәд гојурам. Биринчиси, шакирдләрин көзәллик һиссини, естетик зөвгүнү инкишаф етдирмәк. Икинчиси, шакирдләрдә доғма Вәтәнимизә мәһәббәт тәрбијә етмәк. Гејд етмәлијәм ки, мусиги илә долу олан бу лирик парчадакы јүксәк бәдии тәравәти шакирдләрә дүзкүн чатдырмагдан өтрү әввәлчәдән чидди сурәтдә һазырлашырам. Белә ки, ше'ри өз-өзлүјүмдә дәфәләрлә охујур, һәр вурғунун, һәр нәфәсин, һәр аһәнкин јерини дүрүст мүәјјәнләшдирирәм.

Илк дәрсдә ше'ри әввәлчә өзүм охујурам. Көзәл ше'р сәлис бир интонасија илә охундугда шакирдләр бөјүк марагла гулаг асырлар. Бу, мүвәффәгијјәтли бир башланғыч олур. Сонра китаблары ачдырыб, ше'ри ушаглара охутдурурам. Шакирдләрин охусуна диггәтлә јанашыр вә тәләбкарлыг көстәрирәм. Чалышырам ки, онлар да сәлис вә ифадәли охусунлар. Шакирдләр чашыб сәһв охујанда, ше'рин аһәнкини позуб бајағылашдыранда онлары дајандырыр вә тәкрар етдирирәм.

Мән кифајәт гәдәр оху кечирәндән сонра ше'ри бәдии чәһәтдән тәһлилә башлајырам. Бәдии тәһлилдә һәр шејдән әввәл ше'рин вәзнини, өлчүсүнү вә дахили бөлкүләрини ајдынлашдырыр, гафијәси вә рәдифи һаггында мә'лумат верирәм. Көстәрирәм ки, «Чејран» ше'ри гошма нөвүндә, һеча вәзниндә јазылмышдыр. Ше'рин һеча вәзниндә јазылдығыны ондан билмәк олар ки, бүтүн мисраларда һечаларын сајы ејнидир, јә'ни он бирдир. Һәр мисра исә өз нөвбәсиндә 6—5 һеча олмаг үзрә дејилишдә ики јерә бөлүнүр. Буна да ше'рин дахили бөлкүсү дејилир. Дедикләрими даһа ајдын баша дүшмәк үчүн ше'рин сонунчу бәндиндән ашағыдакы мисралары тахтаја јазырам:

Овчу, инсаф елә кечмә бу дүздән,
О чөлләр гызыны ајырма биздән!

Мисраларын һәр бириндә һечаларын он бир олдуғуну вә һәр ики мисранын 6—5 һеча олмаг үзрә ики јерә бөлүндүјүнү әјани шәкилдә көстәрирәм. Сонра ушаглара дејирәм ки, јохласаныз галан мисраларын да ејни өлчүјә вә бөлкүјә малик олдуғуну көрәрсиниз. Сөһбәтими давам етдирәрәк гејд едирәм ки, бүтүн бәндләрин дөрдүнчү мисрасынын сонунда кәлән «чејран» сөзү рәдифдир. Рәдиф ишләдилмәси ше'рин

аһәнкдарлығыны хејли артырмыш, ону даһа да ојнаг вә тә'-
сирли етмишдир.
Даһа сонра ше'рин чаныны тәшкил едән гафијә һаггында
данышырам. Сөјләјирәм ки, «Чејран» ше'ри олдугча бәдии
бир парчадыр. О, гулагда хош бир маһны кими, һәзин бир
мелодија кими сәсләнир, өз лирик инчәлији илә адамын гәл-
бини охшајыр. Бунун да башлыча сәбәби одур ки, ше'рин
гафијәләри дедикчә сәлис вә парлагдыр. Шаир јүксәк сәнәт-
карлыг мәһарәти илә сәс тәркибинә көрә бир-биринә чох
јахын олан сөзләрдән сечиб мә'наја ујгун олараг гафијәләр
дүзүб гошмушдур. Көстәрирәм ки, биринчи бәнддә «үзүб,
сүзүб, дүзүб,» сөзләри, икинчи бәнддә «чөлләрә, елләрә, дил-
ләрә» сөзләри гафијәдир. Биринчи бәнди тәкрар-тәкрар оху-
јур вә шакирдләрин диггәтини мисраларын сонунда кәлән
«үзүб, сүзүб, дүзүб» кими бир-бири илә ујушан сөзләрә, јә'-
ни гафијәләрә вә онларын јаратдығы хош аһәнкләрә чәлб еди-
рәм. Гејд едирәм ки, мән бәнди охујаркән сиз ондан хош бир
тә'сир алырсыныз, гулағыныза гәлбинизи охшајан мелодик
сәсләр чатыр, бах бунлар, мисраларын сонунда ешитдији-
миз «үзүб, дүзүб, сүзүб» кими гафијә сөзләринин бир-бири
илә чох көзәл ујушмасынын нәтичәсидир. Гејд етмәлијәм ки,
изаһат садә, ајдын вә һәрарәтли олдугда шакирдләр инчә
бир һәссаслыг көстәрир вә ше'рин поетик ширәсини чәкә би-
лирләр. Сонра дејирәм ки, бүтүн бәндләрдә биринчи, икинчи
вә үчүнчү мисралар һәмгафијә, дөрдүнчү мисралар исә сәр-
бәстдир. Лакин дөрдүнчү мисралар да бир-бири илә гафијә-
ләнир. Дөрдүнчү мисраларын гафијә олан сөзләрини сечиб
көстәрирәм.

Даһа сонра ушагларын диггәтини тәсвир олунан әшјанын, јә'ни чејранын ајры-ајры көзәллик чизкиләри үзәриндә топлајырам. Гејд едирәм ки, шаирин Муған дүзүнү кәзәркән раст кәлдији вә көзәллијинә һејран олдугу «чөлләр гызы», чазибәдар Азәрбајчан тәбиәтинин ән гәшәнк һејванларындан бирадир. Вәтәнпәрвәр шаир чичәкли дүзләримизин бу јарашыглы көзәлини чошгун бир илһамла тәсвир етмиш вә дүздә дә гачаркән сүрүсүнү низамла дүзән, јердән ајағыны гуш кими үзән, јај кими дартыныб, ох кими сүзән, гаракөз, мәрчандиш чејрана, онун көзәллијинә гаршы мәһәббәт һисси ојатмаға чалышмышдыр. Мән һәмчинин чејранын мүхтәлиф вәзијјәтләрдә тәсвир олунмасы барәдә дә әтрафлы изаһат верирәм. Сонра ше'рин бәдии дил хүсусијјәтләри һагда данышыр вә дејирәм ки, С. Вургун чанлы халг дилимизин мә'на зәнкинликләриндән бачарыгла истифадә едән

Scanned with ACE Scanner

гүдрәтли бир шаир иди. Буну «Чејран» ше'риндән дә көрмәк олур. Ше'рдә чанлы халг дилиндән алынмыш бир сыра дүзлү сөз вә ифадәләр ишләдилмишдир ки, бунлар да ше'рин үмуми мәзмунуна бир ширинлик кәтирмишдир. «Гыјма, инсаф елә. чөлләр гызы, баш-баша дурмаг, човгуна-борана дүшмәк, дишләрин мәрчана охшајыр, баш алыб һајана келирсән?» кими сөз вә ифадәләри мисал көстәрирәм. Биринчи дәрсдә јухарыда гејд едилән ләр гәдәр иш апармагла илк мәгсәдимә наил олурам.

Нөвбәти дәрсдә охудан әввәл ше'рин идеја мә'насыны ачыб изаһ едирәм. Сөјләјирәм ки, С. Вурғун вәтәнпәрвәр бир шаир иди. О өз әсәрләриндә доғма Азәрбајчан торпағыны, онун јерааты вә јерүстү сәрвәтләрини, тәбии көзәлликләрини, вә гүдрәтли зәһмәт адамларыны дәрин мәһәббәтлә тәрәннүм едирди. Буну биз «Муған» поемасында, о чүмләдән «Чејран» ше'риндә дә ачыг-ајдын көрүрүк. «Чејран» адлы чәкилән вә поемада тәсвир олунан Муған Азәрбајчанын көзәл бир парчасыдыр. Шаир ону үмумијјәтлә Вәтәнимизин тимсалы кими гәләмә алмышдыр. Мин һектарларла кениш бир әразини әһатә едән Муған дүзүнүн мүнбит вә бәрәкәтли торпағы вардыр. Әсрләрлә сусузлугдан бағры парча-парча олан вә истифадәсиз галан бу дүзүн синәси үстүндә инди, Совет һакимијјәти илләриндә гүручу адамларымыз кур нышыглы колхоз кәндләри, абад вә јарашыглы фәһлә гәсәбәләри салмыш, кениш саһәләрдә памбыг, тахыл, чәлтик вә саир әкиб бол мәһсул көтүрүр, сајсыз-һесабсыз гојун сүрүләри, мал-гара нахырлары бәсләјирләр.

Сонра гејд едирәм ки, Муған бу гәдәр зәнкин, абад вә көзәл олдуғу үчүндүр ки, доғма чөлләри кәзән вәтәнпәрвәр шаирин гәлбини һәддиндән артыг севиндирмиш вә һәјәчанландырмышдыр. Үстәлик гара көз, мәрчандиш чејранларын бу әлван чөлләрдә низамлы бир чәркә илә гачмасы, јахуд баласы јанында јағыш көлүндән әјилиб су ичмәси онун севинчинин үстүнә бир севинч дә артырмышдыр.

Беләликлә дә Вәтән көзәлликләриндән илһамланан шаир «Чејран» ше'рини јазмышдыр. Шакирдләрә баша салырам ки, шаирин әсас фикри сон бәнддә ифадә едилмишдир. Ше'рин чаны бу бәнддәдир. Бәнддән көрүндүјү үзрә, шаир еһтијат едир ки, бөјүрдән инсафсыз бир овчу чыхар вә «чөлләр гызы» олан гаракөз чејраны өз ганына бојајар. Одур ки, овчуја мүрачиәт едир вә хаһиш едир ки, бу дүздән кечмәсин вә чејраны өз ганына бојамасын. Нијә? Шаир нә үчүн белә әсир? Чүнки «чејран Мугана көзәл јарашыр», чүнки шаир истәмир ки, Муғанын көзәллији позулсун. Она көрә ки, Муған доғма Вәтән торпағыдыр. Анамыз Азәрбајчанын севимли бир күшәсидир.

Сөһбәтин бу јериндә шакирдләрә V синифдә өјрәндикләри «Азәрбајчан» ше'рини хатырладыр, елә орадача ше'рин «Ел билир ки, сән мәнимсән» мисрасы илә башланан бәндини әзбәрдән сөјләјир, әлагәдар суратдә изаһат апарыр вә нәтичә олараг шакирдләрә чатдырырам ки, С. Вурғун «Азәрбајчан» ше'риндә олдуғу кими, «Чејран» ше'риндә дә бизи доғма Вәтәнимизи үрәкдән севмәјә, онун көзәлликләринин гәдрини билмәјә, Вәтәни көз бәбәји кими горумаға вә абадлашдырмаға чағырмышдыр.

Беләликлә дә, икинчи мәгсәдимә наил олурам. Ону да гејд един ки, мән «Муған» поемасындан верилмиш парчалары кечәркән хәритәдән дә истифадә едирәм.

Scanned with ACE Scanner

Мир Давуд СЕЈИДОВ,
филолоҝија елмләр намизәди.

ӘДӘБИЈЈАТДАН ШАКИРДЛӘРИН СИНИФДӘНХАРИЧ МҮСТӘГИЛ ИШЛӘРИНИН ТӘШКИЛИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Орта мәктәбин тәдрис фәнләри үзрә шакирдләри мүстәгил чалышдырмаг онларын билик вә бачарыгларыны тәкмилләшдирдији кими, һәјати анлајышларыны да кенишләндирир, зөвг вә тәфәккүрләрини зәнкинләшдирир вә инкишаф етдирир.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирд һәр һансы бир елм саһәсиндә синтдикләриндән даһа чох, өзү етдикләрини јадда сахлајыр. Буна көрә дә мәктәбдә тәдрис просеси илә әлагәдар оларат мүстәгил ишләрин тәшкилинә кениш јер вермәк һазырда тә'лим-тәрбијә гаршысында дуран мүһүм мәсәләләрдәндир.

«Мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләтмәк вә өлкәдә халг маарифи системини даһа да инкишаф етдирмәк һаггында»кы тезисләрдә дејилир: «Мәктәбдә тәһсилин јенидән гурулмасы тә'лимин јалныз мәзмунуну дејил, методларыны да дәјишдириб шакирдин мүстәгиллик вә тәшәббүскарлығынын һәр васитә илә кенишләндирилмәсини тәләб едәчәкдир». Һазыркы шәраитдә мәктәб гаршысында гојулан бу тәләб мүәллимин дәрсдә өз иш үсулларыны тәкмилләшдирмәк, даһа ишкүзар, тәчрүби васитәләр сечмәк зәруријјәтини доғурур. Мәһз буна көрә дә шакирдләрлә апарылачаг мүстәгил ишләр дә тәдрисдә тә'сирли васитәләрдән бири олмалыдыр.

Мә'лумдур ки, һәр фәннин өзүнә мәхсус мүстәгил иш нөвләри вардыр.

Габагчыл мүәллимләр әдәбијјат дәрсиндә јазычыларын һәјат вә јарадычылыгларынын өјрәнилмәсиндә, бәдии әсәрләрин гираәтиндә, тәһлилиндә, јазы ишләриндә шакирдләрин мүстәгиллијинә кениш јер верирләр. Синифдәнхарич мәшғәләләрдә исә әдәбијјат дәрсләри илә әлагәдар олараг шакирдләр әјани вәсаитләр һазырлајыр, бәдии парчалар, рәсм нүмунәләри јарадырлар.

Әдәбијјатдан апарылан синифдәнхарич мүстәгил ишләр синифдә верилмиш билијин давамы олмалы, ону кенишләндирмәли вә мөһкәмләндирмәлидир. Мәһз буна көрә дә мүдирмәли вә мөһкәмләндирмәлидир. Мәһз буна көрә дә мүәллимләр програмла әлагәдар јазычыларын мүәјјән әсәрләринин синифдәнхарич охумағы вә әлавә материалларла таныш олмағы мәсләһәт көрүрләр. Һәр шејдән әввәл, мүәллимләр програмын тәләбинә мүвафиг олараг синифдәнхарич охунмасы мәсләһәт көрүлән әсәрләрин сијаһысыны тәртиб едирләр. Һәтта онлар мүәјјән китабларын әлдә олунмасы, охунмуш китаблара даир гејдләр апарылмасы һаггында да шакирдләрә истигамәт верирләр.

Бакынын 161 нөмрәли орта мәктәбинин әдәбијјат мүәллими Һөрмәт Мустафајеванын бу саһәдәки иш тәчрүбәси јахшы нәтичә верир. О, һәлә дәрс илинин илк күнүндән шакирдләрә синифдәнхарич охујачаглары әсәрләрин сијаһысыны верир вә бунлар һаггында ашағыдакы гајдада гејдләр апармағы мәсләһәт көрүр:

1. Әсәрин ады, 2. Мүәллифи, 3. Әсәрин мөвзусу, 4. Әсас гәһрәманлар, 5. Әсәрдә хоша кәлән јерләр, 6. Әсәрин охунмасы вә ја мүшаһидә едилмәси тарихи.

Тәчрүбә көстәрир ки, таныш олдуглары әсәрләр һаггында етдикләри гејдләр әсасында шакирдләр:

1. Охудуглары әсәрләрә аид алдыглары мә'лумaты дәгигләшдирирләр.

2. Узун мүддәт һәмин әсәрләрин мәзмунуну, гәһрәманларыны унутмурлар.

3. Әсәри мүстәгил тәһлил вә тәнгид етмәк бачарығы газанырлар.

4. Һәмин әсәрләр һаггында чыхыш вә ја мүбаһисә етмәк үчүн мүәјјән план тәртиб едә билирләр.

Әдәбијјатдан синифдәнхарич апарылан мүстәгил ишләрдә дәрнәк мәшғәләләринин, охучулар конфрансы вә диспутларын да ролу бөјүкдүр. Чүнки шакирдләр белә мәшғәләләрдә мүстәгил олараг мә'рузә вә чыхышлар едирләр, мүбаһисәләрә кириширләр. Бу исә онларын мәнтиги тәфәккүрләрини вә мүһакимәләрини инкишаф етдирир. Шакирдләрин мә'рузә вә чыхышларынын һазырланмасына мүәллим өзү рәһбәрлик едир. Бу мәгсәдлә дә мүстәгил ишләмәк үчүн шакирдләрә мөвзу вә план верир, истифадә едәчәкләри мәнбәләри көстәрир, ишә нәзарәт едир вә онлары јохлајыр.

Кировабад шәһәриндәки 21 нөмрәли орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими Фатма Гулијева бу вә ја дикәр мөвзу илә әлагәдар олараг мә'рузә етмәк үчүн һазырлашан шакирдләрә габагчадан нүмунә мәгсәди илә өзү план тәртиб едир.

Scanned with ACE Scanner

Мәсәлән. о, әдәбијјат дәрнәјиндә «Халг шаири С. Вур-
ғунун ше'рләриндә азадлыг. сүлһ вә демократија уғрунда
мүбаризә мотивләри» мөвзусунда мә'рузә едәчәк шакирдә
ашағыдакы планы мәсләһәт көрмүшдүр:

1. С. Вурғунун Бөјүк Вәтән мүһарибәсинә гәдәр азадлы-
ға вә империализмин ифшасына һәср етдији ше'рләри. (Рот-
Фронт», «Мән дә бир әскәр кими», «Өлүм күрсүсү» вә с.)

2. Шаирин мүһарибә илләриндә јаздығы ше'рләрдә Вә-
тәнә, халга мәһәббәт вә дүшмәнә нифрәт мотивләри. («Ана-
нын өјүдү», «Шәфгәт бачысы», «Москва», «Бүтүн халглар,
гәбиләләр од ичиндән чыхачагдыр», «Зәфәр бајрағы» вә с.)

3. Мүһарибәдән сонракы дөврдә шаирин сүлһ вә демок-
ратија мөвзусунда јаздығы әсәрләр («Авропа хатирәләри»,
«Зәнчинин арзулары», «Ленинин китабы» вә с.)

Мүәллим һәмин плана мувафиг оларағ мә'рузәчијә ис-
тифадә едәчәји әдәбијјаты да көстәрир (шаирин ше'рләри,
мә'рузә вә чыхышлары һаггында јазылмыш монографија вә
мәгаләләр).

Ејни заманда мүәллим һәмин материаллары охујуб иш-
ләмәк үчүн планда көстәрилән әсәрләрдәки әсас мәсәләлә-
ри нечә әһатә етмәк јолларыны да мә'рузәчи шакирдә изаһ
едир. Сонра исә мә'рузәнин мәтнини јазмағы шакирдә тап-
шырыр. Мәтн јазылыб гуртардыгдан сонра мүәллим ону нә-
зәрдән кечирир, нөгсан вә әлавәләри көстәрир.

Беләликлә, һәмин шакирд мә'рузәјә һазырлашмыш олур.

Ф. Гулијева охучулар конфрансы вә әдәби диспутларда
мә'рузә вә чыхышлар етмәјә һазырлашан шакирдләрлә дә
бу гајда илә ишләјир.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, мәктәбләри-
миздә һәлә дә синифдәнхарич ишин бу мүһүм нөвләриндән
сәмәрәли истифадә едилмир, диспутлар, охучулар конфранс-
лары һазырлыгсыз кечирилир. Ф. Гулијева диспут вә оху-
чулар конфрансы үчүн габагчадан мүәјјән мөвзулар сечир,
вә һәр мөвзу илә әлагәдар оларағ хүсуси план тәртиб едир.
Јај тә'тили заманы шакирдләрин охудуглары китаблар һаг-
гында кечирдији охучулар конфрансы, «Абшерон» романын-
да әмәкчи гәһрәманлар», «Муған» поемасында Манја вә Сар-
ван сурәтләри» мөвзуларында тәшкил етдији диспут чох ма-
раглы олмушдур.

Әдәбијјат тәдриси илә әлагәдар оларағ шакирдләрин
мүстәгил ишләри сырасында онларын фәрди јарадычылығы
да мүһүм јер тутур. Бу саһәдә апарылан ишләр јенә өз
башланғычыны дәрсдән алмалыдыр. Әдәбијјат мүәллими
шакирдләри јарадычылыг мәсәләләри илә марагландырма-

ғы унутмамалыдыр. Бә'зи шакирдләр орта мәктәбдә ше'р-
ләр, кичик һекајәләр јазмаға башлајырлар. Јахуд әдәбијјат-
ла әлагәдар оларағ рәссамлыг мәсәләләринә мүәјјән дәрә-
чәдә мејл көстәрирләр. Бәдии јарадычылыгла мәшғул олан
шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг лазымдыр ки, халг ичә-
рисиндә шөһрәтләнмиш јазычылар илк әсәрләрини мәктәб сы-
раларында тәһсил аларкән јаратмышлар. Мәктәб, мүәллим
онлара јахын көмәкчи олмушдур.

Мүәллим, шакирдләрин ишинин јарадычылыг мәһсуллары-
на һәссаслыгла јанашмалы, онларын инкишафына истигамәт
вермәлидир. Бу иши елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, ша-
кирдләр һәм сәһвләрини баша дүшсүнләр, һәм дә фајдалы
мәсләһәтләр ала билсинләр. Бу чәһәтдән көркәмли драма-
турғ Ә. Һагвердијевин өз гајғыкеш мүәллими һаггындакы
ашағыдакы хатирәсини шакирдләрә данышмаг чох марағ-
лыдыр. О, мәктәбдә охујаркән М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара»
комедијасынын тә'сири алтында јаздығы «Һачы Дашдәмир»
әсәрини өз мүәллими Һ. Мәликова көстәрир вә илк дәфә
онун әсәр һаггында фикрини ешидир. Әдиб јазыр ки, мүәл-
лимим әсил педагог иди, бу әсәр һаггында онун дедикләрин-
дән мән һәм өз сәһвләрими билдим, һәм дә мүәллимдән ин-
чимәдим.

Чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләрин јарадычылыг
мәһсуллары һаггында фикир сөјләдикдә, онларда да Һагвер-
дијевә бағышланан тә'сир алынсын вә онларын мүстәгил ја-
радычылыгларына көмәк едән мәсләһәтләр верилсин. Бу
мәсләһәтләр мөвзуну сечмәк, јарадычылыг васитәләриндән
истифадә етмәк ишиндә сәбир вә дәјанәтли олмаг кими чә-
һәтләрә јөнәлдилсә, мәгсәдә даһа ујғун олар.

Кировабад шәһәринин 1 нөмрәли орта мәктәбинин әдә-
бијјат мүәллими Әһмәд Әһмәдовун бу саһәдә иш тәчрүбәси
нәзәри чәлб едир. О, әдәбијјат тәдриси илә әлагәдар оларағ
инчәсәнәтин мүхтәлиф нөвләри илә (рәссамлыг, мусиги вә с.
илә) марагланан шакирдләрә фајдалы мәсләһәтләр верир
вә онлара көмәк көстәрир. Бу ишдә, лазым кәлсә, мәктәбин
мусиги-нәғмә дәрнәкләринин рәһбәрләри илә дә әлагә сах-
лајыр. Мәсәлән, мүәјјән рәсм нүмунәләри јаратмаг истәјән
шакирдләрә мөвзуну сечмәјә, портретләр чызмаға вә мүәјјән
тәсвирләр јаратмаға даир мә'лумат верир. Онлары, һәр
шејдән әввәл, охудуглары әдәби әсәрләрдәки пејзажлара,
гәһрәманлара, бәдии портретләрин тәсвиринә чәлб едир.

Мүәллим әдәби әсәрләрдәки сурәтләрин бәдии портре-
тини чызмаг үчүн шакирдләрә фајдалы мәсләһәтләр верир.
Мәсәлән. Азәрбајчан халг јазычысы С. Рәһимовун «Шамо»

Scanned with ACE Scanner

романындан данышаркән, мүәллим әсәрдә рәнкарәнк бәдии
чизкиләрлә тәсвир едилмиш гәһрәманлардан бири олан Гә-
мәр сурәтини шакирдләрә хатырладыр. Бу гәһрәман гызын
никдалијинә, сәдагәтинә, хүсусән харичи тәсвирләринә аид
верилән материалы фырчә вә бојаларла ишләјиб онун бә-
дии портретини чәкмәклә, бунун рәссамлыг чәһәтдән әсил
јарадычылыг нүмунәси ола биләчәјини ајдынлашдырыр.
Нәтичәдә, әдәбијјатымызын гәһрәман һәчәрини хатырладан
бир сурәтин—Гәмәрин портретини јаратмаг кими мүвәффә-
гијјәтли бир иши јеринә јетирмәк мүмкүн олдуғуну сөјлә-
јир. Шакирдләр исә бу гајда илә охудуглары әдәби әсәрдә-
ки тәсвирләр, бәдии портретләр үзәриндә дүшүнүр, мүәјјән
лөвһәләр вә портретләр чәкмәјә мүвәффәг олурлар ки, бу
да онларын мүстәгил јарадычылыг габилијјәтинин инкиша-
фы үчүн фајдалыдыр.

Мә'лум олдуғу кими, өлкәдә халг маарифи системини да-
һа да инкишаф етдирмәк мәгсәди илә орта мәктәбдә инчәсә-
нәтин рәссамлыг вә мусиги саһәләринә мејл көстәрән ша-
кирдләрин бу саһәдә хүсуси мәктәбләрә чәлб олунмасы фик-
ри ирәли сүрүлүр ки, көстәрдијимиз тәчрүбәнин бу чәһәтдән
дә әһәмијјәти вардыр.

Мәктәбдә әдәбијјат тәдриси илә әлагәдар олараг көстәр-
дијимиз синифдәнхарич иш нөвләринин тәшкилиндә мүәл-
лим мүһүм рол ојнајыр. О:

1. Шакирдләрин мүстәгил ишләринә гајғыкешликлә ја-
нашмалы, онлара фајдалы мәсләһәтләр вермәлидир.

2. Шакирдләрә тапшырылан мүстәгил ишләрин вахтын-
да јеринә јетирилмәсиндә тәләбкарлыг көстәрмәлидир.

3. Әлавә мәшғәләләри кечирмәздән әввәл, апарылачаг
мүстәгил ишләри мүәјјән едиб планлашдырмалы, бу мәг-
сәдлә дә сәмәрәли үсул вә васитәләр сечмәли, шакирдләрин
мүстәгил олараг бәдии мәтнләр, әјани васитәләр вә муша-
һидәләр үзәриндә ишләмәләринә көмәк етмәлидир.

4. Шакирдләрин мүстәгил олараг һазырладыглары мә'-
рузә вә чыхышлар гијмәтләндирилмәли, онларын шәхси ја-
радычылыг мәһсулу олан кичик әсәрләрин исә јери кәлдик-
чә мәктәб вә рајон гәзетиндә, мүмкүн олса мәркәзи мәтбуат
сәһифәләриндә бурахылмасына чалышмалыдыр.

5. Әдәбијјат тәдриси үзрә синифдә вә синифдәнкәнар
мәшғәләләрдә јеринә јетирилән мүстәгил ишләр бу күнкү
совет мәктәбинин гаршысына гојулан тә'лим-тәрбијә тәләб-
ләри сәвијјәсинә галдырмалыдыр. Белә ки, орта мәктәби
битирән шакирдләр һәјатда әмәк просесләриндә фәалијјәт
көстәрмәк бачарығы әлдә етмәлидирләр.

Шакирдләрин дәрнәкдә, диспутларда сөјләјәчәкләри мә'-
рузә мәтнләри мүәллим тәрәфиндән нәзәрдән кечирилмәли, ча-
тышмајан чәһәтләр вә әлавәләр гејд едилмәли, буиларын
арадан галдырылмасы үчүн онлара сәмәрәли мәсләһәтләр
верилмәлидир. Еләчә дә јазы ишләринин нәтичәләри синифдә
кениш мүзакирә едиләрәк шакирдләрин чәтинлик чәкдикләри
ри чәһәтләри үмумиләшдирмәли вә онларын нәзәринә чат-
дырмалыдыр.

Тәчрүбә вә мүшаһидәләр көстәрир ки, тәдрис просесин-
дә мүәллимин шакирдләри мүхтәлиф мүстәгил ишләр үзә-
риндә ишләтмәси, онун өз јүкүнү ағырлашдырырса да, ан-
чаг шакирдләрин фәаллығыны артырыр, онларын һәјат тәч-
рүбәләрини, дүнјакөрүшләрини кенишләндирир, зијг вә мә-
дәнијјәтләрини инкишаф етдирир. Мүстәгил ишләрә чәлб
олунан шакирдләр ајры-ајры әсәрләри дүзкүн тәһлил, тән-
гид етмәк вә гијмәтләндирмәк бачарығы әлдә едирләр. Бу
вә ја дикәр һадисә, фактлар һаггында мүстәгил фикирләр
сөјләјир, өз шәхси мүһакимәләрини инкишаф етдирирләр.

ШАКИРДЛӘРИН АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТДАН БИЛИКЛӘРИНИН ГИЈМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији бу јахынларда шакирдләрин Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан биликләринин гијмәтләндирилмәси һаггында јени гајда мүәјјән етмиш вә бу барәдә Нахчыван МССР Маариф Назирлијинә, ДГМВ маариф шө'бәсинә, Бакы халг маариф шө'бәсинә, бүтүн рајон (шәһәр) халг маариф шө'бәләринә вә мәктәб директорларына көстәриш вермишдир.

Көстәришдә дејилир ки, һазырда мәктәбләримиздә Азәрбајчан дили фәнни үзрә мөвчуд олан ики гијмәт (шифаһи вә јазылы) Азәрбајчан дилиндән јени програмларын әсасыны тәшкил едән принсипләрә, онун өјрәнилмәсинин әмәли истигамәтә јөнәлдилмәси принсипинә мүвафиг кәлмир.

Шакирдләрин грамматика вә орфоепија гајдаларыны садәчә олараг билмәләри, лакин онлары әмәли ишдә — јазыда тәтбиг етмәји бачармамалары һәлә онларын Азәрбајчан дилиндән програм материалларыны һеч дә мүвәффәгијјәтлә мәнимсәмәләри демәк дејилдир.

Һазырда јухары синифләрдә әдәбијјатдан гијмәт јалныз бу фәндән газанылан биликләрә көрә дејил, һәм дә шакирдләрин иншаны нә дәрәчәдә савадлы јазмаларына көрә верилир. Бунун нәтичәсиндә әдәбијјат вә дил мүхтәлиф тәдрис фәнләри олса да, шакирдләрин Азәрбајчан дилиндән билијиндә кәсирләр олдугда, онларын әдәбијјатдан ә'ла вә јахшы билијинә објектив гијмәт вермәк олмур. Ејни заманда, бә'зи мүәллимләр јухары синифләрин тәдрис планына Азәрбајчан дилинин хүсуси бир фән кими дахил едилмәдијини әсас көтүрәрәк, шакирдләрин савадыны артырмаг үзәриндә мүнтәзәм иш апармырлар.

Бунлары нәзәрә алараг Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији республиканын бүтүн јерли халг маариф органларына ашағыдакылары тәклиф едир:

1. I—VIII синифләрдә шакирдләрин ана дилиндән биликләринә ваһид гијмәт верилсин.

Беләликлә, чари дәрс илиндә I—IV синифләрдә ана дили үзрә ваһид гијмәт, V—VII синифләрдә Азәрбајчан дили үзрә ваһид гијмәт вә әдәби гираәт үзрә ајрыча гијмәт верилир.

Шакирдләрин Азәрбајчан дили үзрә билијинә гијмәт верәркән, һәр шејдән әввәл, онларын јазы савадларынын, һабелә грамматикадан нәзәри биликләринин сәвијјәси, әдәби данышыг дилинин орфоепик вә лексик-грамматик нормаларына вә ифадәли оху вәрдишләринә јијәләнмәләринин дәрәчәси нәзәрә алынмалыдыр. Шакирдләрин савад дәрәчәси ашағы олдугда, онлара Азәрбајчан дилиндән мүсбәт гијмәт верилә билмәз.

2. Истеһсалат тә'лими верән орта мәктәбләрин вә ахшам (нөвбәли, мөвсүми) мәктәбләрин IX—XI синиф шакирдләринин әдәбијјатдан вә Азәрбајчан дилиндән биликләринә ајры- ајрылыгда гијмәт верилсин. 1962—1963-чү дәрс илиндәк бу гајда онииллик мәктәбләрин VIII—X синифләриндә вә сәккизиллик мәктәбләрин VIII синифләриндә дә тәтбиг едилсин.

Әдәбијјатдан билијә гијмәт верәркән, шакирдләрин бәдии әсәрдә әдәбијјатын спесифик васитәләри илә шәрһ едилән идеја мәзмунуну баша дүшмәләри, онларын бәдии әсәрләри емосионал вә естетик чәһәтдән гаврама габилијјәтләри, инша јазы заманы әдәбијјатдан газандыглары биликләрә әсасланма билмәк бачарыглары нәзәрә алынмалыдыр.

Азәрбајчан дили үзрә верилән гијмәтләр иншаларын савадлылыг дәрәчәсиндән асылы олмалыдыр. Бунунла әлагәдар олараг, һәр бир инша јазыја ики гијмәт верилир: әдәбијјатдан (сурәтдә јазылыр) вә Азәрбајчан дилиндән (мәхрәчдә јазылыр).

3. Камал аттестатында әдәбијјат үзрә гијмәтләрә әлавә Азәрбајчан дили үзрә дә гијмәт јазылсын.

4. Шакирдләрин ашағы синифләрдә ана дили үзрә алдыглары биликләри тәкмилләшдирмәк мәгсәди илә орта мәктәбләрин јухары синифләриндә әдәбијјатдан јазы ишләри системиндән һәр васитә илә истифадә едилсин. Лазым кәләрсә бу мәгсәдлә, кифајәт гәдәр савадлы олмадығы ашкара чыхарылан шакирдләрлә әлавә мәшғәләләр тәшкил едилсин, башлыча олараг мүстәгил иш формасында мүәллимләрин мәсләһәт саатлары кечирилсин. Шакирдләрин бир-биринә гаршылыглы јардымындан кениш истифадә олунсун.

Scanned with ACE Scanner

5. Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин «Шакирдләрин Азәрбајҹан дилиндән дәрс мүвәффәгијјәтинә ајры-ајры гијмәтләр вә инша јазыдан ваһид гијмәт верилмәсинә даир», һабелә «Шакирдләрин рус дилиндән дәрс мүвәффәгијјәтләринә верилән гијмәт нормалары» һаггында тә'лимати мәктубларындакы вә әввәлләрдә бу мәсәләјә аид нәшр едилмиш дикәр сәнәдләрдәки көстәришләри өз гүввәсини итирмиш һесаб едилсин.

Гејри-рус мәктәбләриндә рус дилиндән, изаһлы гираәт, әдәби гираәт вә рус әдәбијјатындан, рус мәктәбләриндә исә Азәрбајҹан дилиндән бүтүн синифләрдә шакирдләрин билијинә ваһид гијмәт верилир.

Редаксија һеј'әти: **А. Абдуллајев** (редактор), **Ә. Рәҹәбов** (редактор мүавини), **М. А. Асланов, А. Ахундов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә** вә **З. Сәмәдов.**

Чапа имзаланмыш 28/III-1961-ҹи ил. Кағыз форматы 60×84 1/16=4,50 кағыз вәрәги, чап вәрәги 8,19

ФГ 18214 Сифариш № 528 Тираж 5000

Редаксијанын үнваны: Бакы, Сталин проспекти, Һөкумәт еви, X мәртәбә, телефон № 3-13-45.

Бирләшмиш нәшријјат мәтбәәси, Бакы, Сталин проспекти, 137.

Scanned with ACE Scanner

Scanned with ACE Scanner